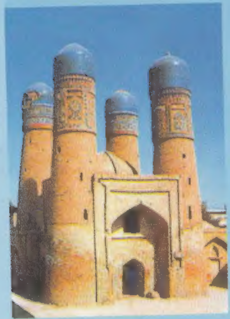

Orta Asya'da İslâmiyet ve Türkler

Prof. Dr. Zekeriya Kitapcı

"Bu arada hemen şunu itiraf edelim ki, Arap ümerâsı ve devlet adamlarının; **Kuteybe b. Müslim, Halife Ömer b. Abdü'l-Aziz** gibi, bir kaç kişinin dışında, **İslam Dini**'nin Türkler aslında yayılması ve **Türklerin** Yeni Dine kazandırılmaları, özellikle Emeviler devrinde, onların hiç bir zaman ciddi ve önemli bir meselesi olmamıştır. Onların bütün himmet ve gayretleri Türk Yurtlarında vergi musluklarının gürül, gürül akması idi. Şu garip Emevi zihniyetine bakınız ki; Emevi Devlet adamları ve askeri valiler; **Türk Yurtları**, bir diğer ifade ile **Soğd, Semerkant ve Buhara** gibi Türk şehirlerine her zaman **"halifenin çiftliği"** gözü ile bakmışlar ve Türklerin, bütün imkanları ile müslüman olmalarının önünü kesmeğe çalışmışlardır."

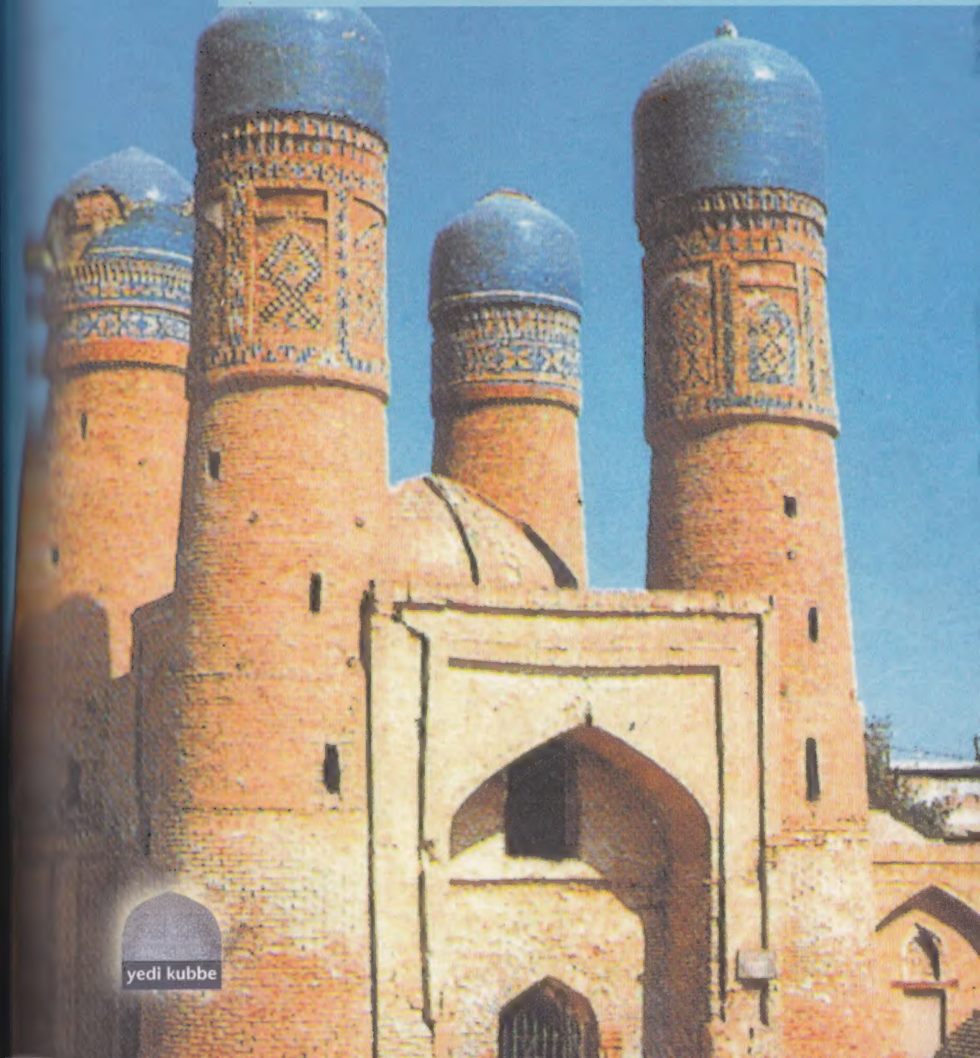
yedi kubbe
ISBN: 975-98634-3-4
9 789759 863432

Orta Asya'da İslâmiyet ve Türkler
Prof.Dr.Zekeriya Kitapcı
yedi kubbe

Orta Asya'da İslâmiyet ve Türkler

Prof. Dr. Zekeriya Kitapcı

yedi kubbe

ORTA ASYA'DA İSLÂMİYET
ve
TÜRKLER

Türkistanda İslâmiyetin
Sıkıntılı Yılları

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPCI

YEDİKUBBE YAYINLARI: 6
Türk İslâm Külliyatı: 3
••
Orta Asya'da İslâmiyet ve Türkler
••
1. Baskı : Ekim, 2004
••
İSBN: 975 - 98634 - 3 - X
••
Genel Yayın Yönetmeni
Rıfat KARAKOL
••
Yazışma Adresi:
Rıfat KARAKOL
Şerafettin Caddesi Öz İşhanı A Blok Kat: 2 • KONYA
Tel: 0.332. 353 00 50 - 353 80 43
••
İlmi Yazışma Adresi:
Prof. Dr. Zekeriya KİTAPCI
K. Karabekir Cad. Hoca Hasan Sk. No: 15/407
Tel: 0.332. 350 82 96 • Meram / KONYA
••
www.zkitapci.com
bilgi@zkitapci.com
••

Dizgi
DİZGİ EVİ
Tel: 0.332. 351 66 41
•
Kapak Tasarım
GRAFİT-O
•
Pre-Press - Baskı - Cilt
SEBAT OFSET MATBAACILIK
Tel: 0.332. 342 01 53 Fax: 0.332. 342 37 80
www.sebat.com sebat@sebat.com

Türk İslam Külliyatı: 3

Orta Asya'da İslâmiyetin
İlk Yayılış Yılları

ORTA ASYA'DA İSLÂMİYET
ve
TÜRKLER

Türkistanda İslâmiyetin
Sıkıntılı Yılları

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPCI
Ph. D. Karaçi Ün. Pakistan
Assot. Prof. Jos. Ün. Nijerya

Halife Ömer b. Abdü'l-Aziz huzurundaki heyette bulunan ve hiç konuşmayan bir adama (Ebû Sayda) döndü ve ona;

"Seni konuşmaktan meneden şey nedir?" diye sordu.

O zamana kadar sessizce oturan bu adam kendine çeki düzen verdi ve Halifeye şunları söyledi.

"Ey Müminlerin Emiri! Harbe katılan 20000 mevali (Türk) vardır. Bunlara ne bir atâ (Ücret) ve nede erzak verilir. Ehl-i Zimmetten bir okadarıda müslüman olmuşlardır. Buna rağmen onlardan hala haraç alınmaktadır. Valimize gelince o ırkçı bir zorbadır. ***Cuma günleri minberimize çıkar ve hiç çekinmeden şöyle der;***

"Ben size eziyet etmek ve zulm için geldim. Bugün ben ırkına düşkün bir adamım. Allah'a yemin ederek söylüyorumki benim kavmimden olan bir kimse benim için başka kavimden olan yüz kişiden daha sevimlidir." Onun zulmu diz boyunu aştı. Bütün bunlardan sonra o; zulum ve merhametsizlikte başımızda sanki Haccacın keskin kılıçlarından bir kılıç gibidir.

et-Taberi, VI. s. 559

ÖNSÖZ

Gerçekte, ***Türkler nasıl müslüman olmuştur?*** sorusuna bir cevap olmak üzere hazırladığımız bu büyük külliyatın **Üçüncü Kitabı;** ***Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*** bir başka ifâde ile, müslüman Türk varlığının, siyâsî Arap idaresi ve Arap despotizmi ile yaptıkları çok çetin mücadeleler hakkındadır.

Bundan önce hazırlamış olduğumuz ilk iki kitapta, ***İslâm Dini***'nin uzun bir hidâyet yolculuğu ile ***Doğu Tûran Yurdu ve Türkistan***'a ulaşması ve bu büyük mücâdelenin ***"dini anatomisi"*** üzerinde durulmuş ve çok güzel neticeler tesbit edilmiştir. Zira, İslâm hidâyet güneşinin ilk mübarek ışıkları, ***Doğu Tûran Yurdu*** ve ***Türkistan*** toprakları üstüne düştükten sonra, bu ülkelerde ***İslâm Dini***'nin lehine çok büyük değişme ve baş döndürücü gelişmeler olmuş, ***İslâm Hidâyeti*** o büyük ***"iman pınarı"***nın önü açılmış ve ***İslâm Dini***'ne doğru bir yönelme ve bir koşuşturma başlamıştır. Böylece ***Baykent, Buara ve Semerkant*** gibi *"Türk Hanlıkları"* ***Fergâne, Cürcan ve Dehistan*** gibi *"Türk Beylikleri"* ve yurtlarında çok büyük çalkalanmalar olmuş ve bu bereketli topraklarda yaşayan onbinlerce Türk, iman şerbetini içmekle kalmamış ***Yeni Dinin,*** gar-i Arap ve fakat ilk müslüman zinde ***"müslüman unsuru"*** hâline gelmişlerdir.

Türkler'in bu şekilde ve kısa zamanda büyük kitleler hâlinde müslüman olmaları ve bir çağlayan hâlinde ***İslâm Dini***'ne koşmaları neylersinizki siyâsî Arap idâresi ve müslüman Arap ümera ve devlet adamlarının hiçbir zaman yüzünü güldürmemiş ve bir çok ***"sosyal"***, ***"dini"*** ve

"ekonomik" problemleri de beraberinde getirmiştir. Bunların başında ise;

1. *Değişen, gelişen ve her bir şehirde **"Merv ve Belhte** dahil güçlü bir varlık haline gelen ve sayıları çoğu halde yüzbinlerle ifâde edilen yeni **"müslüman Türk varlığı"** ve onların imanî yaşayış ve dini hayatlarını muhafaza etmek için müslüman Arap idâresine karşı verdikleri çetin mücâdele,*

2. *Gayr-i Arap ve fakat müslüman olan yerli halkın karşısına militant bi **Arabizmle** çıkan, aç gözlü ve halkın nazarın dini manada hiç bir fazileti olmıyan sözüm ona müslüman **Arap idârecileri** ve bunun **Emevîler devrinin** en şövenist temsilcileri, bir başka ifâde ile vergiden başka hiç bir şey düşünmeyen gözü dönmüş **Arap ümerası**, devlet adamları, vergi tahsildarları, onların halkın elinde ve avucunda ne varsa **"haraç"** ve **"cizye"** gibi vergi adı altında toplamaya çalışmaları ve bu hususta müslim ve gayr-i müslim farkı gözetmemeleri ve vergi toplama hususunda rezalete varan zulümleri,*

3. *Müslüman **"Türk varlığı"**nın bütün güçleri ile **"siyâsî Arap idâresi"**nin maşeri vicdanı kanatan bu uygulamalara karşı tavır almaları, onların karşısına dikilmeleri ve kıyasıya bir mücâdeleye girişmeleridir. Asıl bundan sonradırki, Türkistanda iç kargaşa, iç isyan ve ayaklanmalar almış yürümüş ve bu böyle senelerce devam etmiş ve müslüman Türk toplumuna bütün Emevîler devri boyunca uzun yıllar cehennemi bir hayat sürdürmüşlerdir.*

Bu arada hemen şunu itiraf edelimki Arap ümerâsı ve devlet adamlarının; **Kuteybe b. Müslim, Hâlife Ömer b. Abdü'l-Aziz ve Nasr b. Seyyar** gibi, bir kaç kişinin dışında, ***İslâm Dini***'nin Türkler arasında yayılması ve ***Türklerin** Yeni Dine* kazandırılmaları, özellikle Emeviler devrinde, onların hiç bir zaman ciddi ve önemli bir meselesi olmamıştır. Onların bütün himmet ve gayretleri Türk Yurtlarında vergi musluklarının gürül, gürül akması idi. Şu garip emevî zihniyetine bakınızki; Emevi devlet adamları, askerî vali ve devlet adamları ***Türk Yurtları,*** bir diğer ifade ile ***Soğd, Semerkant*** ve ***Buhara*** gibi Türk şehirlerine her zaman ***"halifenin çiftliği"*** gözü ile bakmışlar ve onların bütün imkanları ile müslüman olmalarının önünü kesmişlerdir.

Şam ümerâsı ve **Halifeler;** genellikle, askerî vali ve vergi zorbalarının bu ihtiraslarının karşısında olacakları yerde, Halife **Ömer b. Abdü'l-Aziz** müstesna, Emevî Halifeleri çoğu halde bu vergi zorbalarının arkasında olmuşlar ve onların vergi toplama ve haksız yere halkın elinde ve avucunda ne varsa çekip almalarını "Hayır!" bu ***zulmü*** bütün güçleri desteklemişlerdir. Bütün bunlar Emevî Devlet adamlarının nasıl bir zihniyet ve mantığa sahip olduklarını göstermesi bakımından çok önemli tesbitlerdir.

Zira onlar ***Türkler***'in; İslâm hidayetine giden yollarını kesmek için bunlarlada yetinmemişler ve müslüman halkın önüne ***Çin Seddi*** gibi aşılması zor ve bir birinden büyük bir çok ***engeller*** çıkarmışlar ve müslüman Türk varlığının enerji ve dimizmini, iman gürlüğü ve İslâm sevgisini tüketmek için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardır. Onlar; büyük guruplar halinde müslüman olmak isteyen Türklere her türlü kolaylığı göstereceklerí ve bunun için ***"kelime-i şehâdet"*** getirmeleri, yani **Allah**'ın varlığı birliği ve **Hz. Muhammed**'in, Onun ***kulu*** ve ***Rasülü*** olduğunu kalbleri ile tasdik ve dileri ile ikrar etmelerinin yeterli olduğunu söyliyecekleri ve onları kalblerinin derinliklerinden kopub

gelen bir İslâm kardeşliği ile kucaklayacakları yerde, hiç bir zaman böyle İslâmî bir olgu sergilememişlerdir.

Bu takdirde karşımıza çok önemli bir soru çıkmaktadır. Oda; bu vergi zorbaları ve Emevi devlet adamlarının yeni müslüman olan bu mühtedi Türklere karşı nasıl bir tepki göstermiş olmalarıdır?

Gözü dönmüş askeri vâliler vergi zorbaları, müslüman oldukları ve "kelime-i şehâdet" getirdiklerini söyleyen bu kişilere karşı onlar "Hayır!" demişler ve ***"Sünnet"*** olmalarını istemişlerdir. "Sünnet" olan müslümanlara yine "Hayır" demişler ve ***Kuran-ı Kerimi yüzünden okumayı*** ve bir çok sûreyi ezberlemelerini şart koşmuşlardır. Bunu büyük bir şevkle yerine getiren Kuran okumayı öğrenen bu müslüman Türklere, müslüman Arap idâresi yine "Hayır!" demiş ve bu defa kendi bölgelerinde bir çok ***"cami" ve "mescid"*** yapmalarını istemişler ve onlar severek bir çok ***cami ve mescid*** yapmışlardır.

Bütün bunlardan sonra; *onların samimiyetine ve çok güçlü bir müslüman olduklarına inanılması ve yeni zinde müslüman Türk toplumunun, imanî hayatı ve İslâmî kişiliklerinin müslüman Arap idârecileri tarafından kabul edilmesi gerekmezmi idi?* Bu hiçte öyle böyle olmamıştır. Zira servet hırsı ile gözü dönmüş vergi zorbaları ve Arap devlet adamları onların, bütün bunları sadece ***"cizye"*** ve ***"haraç"*** gibi vergi yükümlülüğünden kurtulmak için yaptıklarını iddia etmişler ve yeni müslüman ola bu ***Türklere*** gayr-i müslimlerden çok daha fazla vergi yüklemişlerdir. Bunun adı ***"vergi zulmü ve rezâleti"***nden başka bir şey değildi. Bu ise Türk Yurtlarında yeni bir kargaşa, karışıklık, iç isyan, ayaklanma ve anarşinin başlaması idi. Nitekim öylede olmuş bu kargaşa ve anarşi binler ve onbinlerce müslüman Türk'ün hayatına mal olmuştur.

Bunun içindirki; bölge halkı özellikle bu ***müslüman Türkler;*** müslüman Arap Fatihleri ve Emevî devlet adamlarını bir elinde, Allahın nuru ve iman ve ***hidâyet meşalesi,*** hak hürriyet, diğer eline ***adâlet terazisini*** tutan, gittikleri ülkelere barış, emniyet ve huzur götüren bir fâtihler ve kurtarıcılar ordusu olarak görecekleri yerde ne yazıkki çoğu zaman onları servet ve yağma peşinde koşan despotik bir idârenin şövenist temsilcileri olarak görmüşler ve her hâl-ü karda bir ***"çapulcu"*** nazarı ile bakmışlardır ki onların bu tutumlarının İslâmın yüceliği ve izzet-i nefsi ile bağdaşması mümkün değildir. Nitekim Toharistan ***Türk Beyi*** olan **Nizek Tarhan,** bu aç gözlü Arapları tanıdıktan sonra onlar için aynen şöyle demiştir:

"Bu Araplar şüphesiz köpekler gibidirler. Döğdüğün zaman havlamaya başlar bir miktar yiyecek veripte onun karnını doyurduğunda bu defa ayaklarının dibinde dolaşır, sana yalakalık eder ve peşinden gelir. Ayrıca onlara kıyasıya savaştıktan sonra dahi yine bir şeyler verirsen onunla yetinir, kendileine yaptığın şeyleri unutur ve çeker giderler" ***(et-Taberî,*** Leiden, VII, s. 1205).

Evet Emevîler devrinde, müslüman Arap ordularının bütün azamet ve ululuk ile **Doğu;** yani ***Tûran Yurdu*** ve ***Batı;*** yani ***İspanya***'ya kadar uzanan ***Kuzey Afrika***da muzaffer olarak ilerledikeri devirlerde bile, Müslüman Arap Fatihlerinin, ***İslâm Dini***'ni kıtalar arası cihanşümul bir din hâline getirmek, onu yaymak ve gittikleri yerlerde Allahın

dinini aziz kılmak gibi, yüce mukaddes bir gâyeleri olmamıştır. Bu fatih hareketlerinde maddi değerler ve ekonomik çıkarlar, manevi değer ve kıymetlere göre her zaman ön planda tutulmuş ve maddi çıkarlar daima tercih edilmiştir.

Fetihler sona erdikten sonra da ***Arap Ümerası*** ve devlet adamlarının maddi hırsları servet ve zenginlik tutkuları, bu mağlup milletlerden gayr-i meşru yollarla da olsa vergi toplamak şeklinde kendini göstermiş, içtikçe susuzluğu artıran tuzlu deniz suyu gibi, onların bu husustaki ihtiraslarını kamçılamıştır. Neylersinizki ***İslâm Dini,*** müslüman Arap Fatihlerinin bu durdurak bilmeyen haris emelleri için bir bakıma çok büyük bir engel teşkil etmiştir.

İşte bu ***Üçüncü Kiapta*** Halife **Ömer b. Abdü'l-Aziz'*in Türk Yurtlarında estirmek istediği yeni hidâyet rüzgarları ve bu hayırlı gelişmelerin karşısına dikilen şövenist Arap zihniyeti ve vergi rezâleti üzerinde durulmuş ve bu Arap despotizmine karşı direnen yeni zinde "Türk varlığı" ele alınmış ve maşeri vicdanı kanatan bu olayların ilk defa genel bir değerlendirmesi yapılmış ve Türk müslümanlığına yeni bir zenginlik kazandırılmıştır.*****

Her türlü yardım, başarı, Allahtandır!

KONYA - 2004

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI
www.zekeriyakitapci.com

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

III.
İSLÂM HİDÂYETİNİN TÜRKİSTAN'DA YENİ DEVRİ
Türk Beylerine Yazılan Çağrı Mektupları

IV.
AŞAĞI TÜRKİSTAN'DA İSLÂMİYETİN YENİ DEVRİ VE EŞRES B. ABDULLAH ES-SÜLEMİ

V.
İHTİLALCİ LİDER HÂRİS B. SÜREYC VE TÜRK YURTLARINDA İSLÂMİYET

VI.
AŞAĞI TÜRKİSTAN'DA MÜSLÜMAN TÜRK VARLIĞI VE TÜRKEŞLER

VII.
İSLÂM DİNİNİN AŞAĞI TÜRKİSTAN'DA YENİ İSTİKRAR DEVRİ VE NASR B. SEYYAR

I.
HALİFE ÖMER B. ABDÜLAZİZ VE TÜRK YURTLARINDA ESEN YENİ HİDAYET RÜZGARLARI

Kuteybe b. Müslim'in öldürülmesi (714), sâdece ***Aşağı Türkistan***'daki fetih hareketlerini durdurmakla kalmamış, bölgede başlatılan İslâmlaştırma hareketlerini de, önemli ölçüde etkilemiştir. Her ne kadar **Kuteybe**, bölgenin daha sonraki devirlerde İslâmlaşmasını temin edecek bir çok cesaretli adımlar atmış ve ***Buhara***, ***Semerkant*** gibi dinî ve ticari merkezlerinde İslâmiyeti kuvvetli bir şekilde yerleştirmişse de, ondan sonra, **Türk Yurtlarına** gelen Arap valileri, ***Kuteybe***'nin başlattığı İslâmlaştırma hareketine hiçbir zaman gereği kadar önem vermemişlerdir.

Vâliler genellikle askeri şöhretlerini artırmak ve kısmi fetih hareketleri ile birlikte yalnız siyasi fonksiyonlarını devam ettirmekten başka bir şey düşünmemişlerdir. Böylece, **Kuteybe'nin** ölümü sadece, ***"Aşağı Türkistan'da Araplar için bir gerileme devri"***[1] değil, aynı zamanda İslâmı yayma hareketleri içinde bir duraklama ve yerinde sayma devrinin de başlangıcı olmuştur. **Kuteybe**'nin ***Aşağı Türkistan***'da temelini attığı İslâmiyeti yayma teşebbüslerinin önemi **Ömer b. Abdü'l-Aziz** müstesna, Türk Yurtlarına gelen Arap valileri ve

[1] Gibb, H.A.R., ***Orta Asya Arap Fütûhatı***, çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930, s. 46.

Emevî Halîfeleri tarafından hiç bir zaman gereği kadar anlaşılmamıştır. Bir bakıma, *Aşağı Türkistan*'da uzun seneler devam eden kargaşalık ve ayaklanmaların asıl sebebi, bu hareketin hedefine ulaşmamış olması ile çok yakından ilgisi vardır.

İslâmiyetin Aşağı Türkistan'da bir nevi duraklama devri olan bu durum, **Ömer b. Abdü'l-Aziz'in** ***hilâfet makamına*** geçmesine kadar devam etmiştir. Ömer II.'in hilafet makamına geçmesiyle (717-719), Aşağı Türkistan'ın İslâmlaştırılmasında yeni bir devir daha başlamıştır. Bu sâdece Türk yurtları için değil, belki bütün hilâfet ülkeleri için bir altın devir idi.

Ömer B. Abdü'l-Aziz ve O'nun İslâmî Şahsiyeti:

Mısır valisi, **Abdü'l-Aziz b. Mervan**'ın Oğlu, ana tarafından büyük Halîfe **Ömer b. Hattab**'ın soyundan gelen Emevîler'in âdil **Halîfesi Ömer** II[2]. *Medine*'de doğmuş, küçük yaşta *Kuran*'ı ezberlemiş ve İslâm hukukunda ictihad edebilecek bir seviyeye yükselmiştir[3]. Bu şekilde yetişen **Ömer**, daha sonra **Velid b. Abdü'l-Melik** tarafından Hicâz valisi olarak *Medine*'ye gönderilmiştir.

Böyle bir dinî ve manevi atmosfer içinde yetişen, **Ömer** II. son derece *"faziletli dinini dünyaya tercih eden"*[4], *"alçak gönüllü, dünyadan elini eteğini çekmiş,*

[2] Wellhausen, J., ***Arap Devleti ve Sukutu,*** çev. F. Işıltan, İstanbul, 1960, s. 126: Sıddıkî, A. Hasan ***Heroes of İslâm,*** Karachi, 1965, I, s. 73.
[3] ez-Zehebi, ***el-Iber, fi Haberi men Ğaber,*** nşr. S. el-Müncid, Kuveyt, 1960, I, s. 121.
[4] el-Mesûdi, **Müruc**, ez-Zeheb, nşr, A.İ., es-Sâvi, Kâhire, 1938, III, s. 183: Benâketi, ***Tarih,*** Tahran, 1348, s. 127.

âlim, âbid, zâhid bir kimse"[5] ve ***"Emevî Halîfelerinin en hayırlılarından birisi idi"***[6]. Daha sonra tâlih **Ömer** II.'e gülmüş ve ***Mervânîler***'in en büyük halifelerinden biri olmuştur.

Süleyman b. Abdülmelik'in vefatı üzerine (717) hiç bir muhalefete uğramadan hilâfet makamına geçen ***Ömer II.***'in[7] eline, ***Medine*** de ilk gençlik yıllarından beri siyâsi hayatında gerçekleştirmek istediği bir kısım büyük tasarı ve düşünceleri uygulamak için en büyük ve en mükemmel bir fırsat geçmiş oluyordu.

O'nun gerçekleştirmek istediği en büyük idealleri birisi; ***İslâm Dini***'nin yayılmasını Hz. Ömer ve Hulefâ-i Râşidin'den sonra tekrar bir *"devlet politikası"* ***haline getirmek, İslâm Dini'ni hilâfet ülkelerinde dil, din, ırk bakımından farklı bir çok milletler arasında yayılmasını ve*** *"ilâhi irâde"* ***nin her yere hâkim olmasını sağlamak, bunun için Hz. Peygamber gibi her türlü ciddi teşebbüslerde bulunmak ve gerektiğinde çağdaş hükümdar ve devlet ulularına*** *"tebliğ mektupları"* ***yazmak ve onları*** *"hak dine"* ***çağırmaktı.*** Zira dünyada **Hz. Peygamberden** sonra bir kişinin müslüman olmasından **Ömer b. Abdü'l-Aziz** kadar memnun olan ve heyecana kapılan yeni bir kimse henüz gelmemiştir.

Bunun için insanlara; herşeyden önce Allah'ın hidâyetine giden yolun açılması gerekiyordu. Daha açık bir ifâde ile:

[5] el-Mesûdî, ***et-Tenbîh vel-Eşraf,*** s. 276.
[6] İbn Tıktaka, ***el-Fahrî,*** Beyrut, 1966, s. 109.
[7] Brockelmann, C., ***İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi,*** çev. N. Çağatay, Ankara, 1964, I, s. 83.

***"Halka* karşı aşırı davranışı ve haksızlıkları sabit olan devlet memurlarının cezalandırılması, gayr-i meşru yollardan elde edilen servetlerin hesaplarının sorulması, Emevî idaresini özellikle yeni fethedilen ülkelerde çekilmez hale getiren vergi kriterlerinin, mühtedilerin lehine olarak yeniden tanzimi ve keyfilikten çıkarılması, mevâlinin toplumdaki idâri statülerinin değiştirilmesi ve her konuda eşitliğin sağlanması gibi o devrin belli başlı siyasi sosyal, mâli ve idâri sorunları vardı**[8].

Ömer b. Abdü'l-Aziz'in yukarda zikredilenlerin ötesinde ve bunlardan bize göre çok daha önemli bir icraatı daha vardır. O da **Ömer**'in, servet ve zenginlikten başka hiç bir şey düşünmeyen gözü dönmüş Emevî zihniyetinin karşısına çıkması ve bütün varlığı ile İslâmiyeti tercih etmiş olmasıdır. **Fuat Köprülü** onu; haklı olarak, **Emevî** devletinde ***İslâm adâletini ve müslümanlığı yayma idealinin tek temsilcisi olarak*** kabul etmektedir[9].

Ömer II. hilâfeti sırasında, her zaman ve her yerde bu yükün ağırlığını hissetmiş, yerli halkın ***İslâm Dini***ne girmelerini mukaddes bir gaye olarak benimsemiş ve

[8] *Emevî Devletinin bünyesine arız olan bu hastalıklar ve halife Ömer'ın icraatının Sosyo-ekonomik yönünün münakaşası bir kısım yazarlar tarafından yeteri kadar yapılmıştır. Konunun özelliği dolayısıyla burada bu görüş ve münakaşalara fazla yer verilmemiştir.* Bu hususlarda daha fazla bilgi için bkz. Wellhausen, J., a.g.e., s. 126-127: Lewis, B.; ***The Arabs in History***, s. 76-77: Brockelmann, C., a.g.e., s. 81-84: Shaban, M.A., ***The Abaside Revolution***, Cambridge, 1970, s. 81-92: Zettersteen, K.V., ***Ömer b. Abdül-Aziz***, md. İA., s. 462-465.

[9] Barthold, W., ***İslâm Medeniyeti Tarihi***, nşr. F. Köprülü, Ankara, 1963, (İzahlar), s. 107.

bunu, kendi Halîfeliği süresince **Emevî Devletin**in temel politikası hâline getirmiştir.

O, imparatorluğun geniş hudutları içinde yaşayan muhtelif milletleri, ***İslâm Dini***ne kazandırmak için çok geniş ve müessir bir ***tebşir ve irşad kampanyası*** başlatmıştır. Böylece dil, din, ırk, kültür bakımlarından tamamen farklı olan bu kavimleri; âdil, hakperest bir düzen ve siyasi devlet otoritesi altında ve İslâmiyet sâyesinde, birbiri ile kaynaşmış, sosyal bünyesi sağlam ve çok kuvvetli, ideal bir İslâm toplumu ve gerçek anlamda **teokratik** bir devletin temellerini atmayı düşünmüştür.

Her ne kadar onun, yaygın bir şekilde uyguladığı İslâmlaştırma hareketi, imparatorluğun geniş hudutları içinde kalan bütün ülkeleri kapsamakta idiyse de, ***ağırlık noktasını Aşağı Türkistan*** ve buralarda yaşayan ***Türkler***'in teşkil ettiği bir gerçektir[10]. Nitekim bu uğurda ve bütün Halîfeliği süresince, en çetin ve zorlu mücadeleleri ***Horasan Vâlileri*** ile yapmıştır.

Aşağı Türkistan'da İslâmiyetin Yeni Zemini:

Ömer II. imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi, **Aşağı Türkistan**'da da uzun zamandan beri muhtemelen ***veliahd***'lığı zamanında, tasarladığı İslâmiyeti yayma hareketine önce, sağlam bir zemin hazırlamakla işe başlamıştır.

O, bu cümleden olmak üzere, önce önemli makamlara yeni, bazı atamalar yapmıştır. Bunlardan **Adî b. Ertat el-Fezârîyi *Basray*'a, Abdü'l-Hamid b.**

[10] et-Taberî, ***Leiden***, IX, s. 1366. Muir, S.W., ***The Caliphate its Rise Dicline and Fall***, Beyrut, 1963, s. 384: Wellhausen, J., a.g.e., s. 128.

Abdurrahman el-Kuraşi'yi *Kûfey'e*, **Ömer b. Hübeyr ey-Fezârî'yi el-Cezîre'ye, Amr b. Müslim'i** (Kuteybe'nin kardeşi) *Hindistan'*a vâli tayin edilmiştir. Haccac ekolünün yetiştirdiği en önemli generallerden biri olan **Cerrah b. Abdullah el-Hakemi'yi** ise uzun istişarelerden sonra *Horasan'*a yani *Türk Yurtlarına* Vâli olarak göndermiştir[11].

Bunu Türk yurtlarında uzun zamandır bir kangren haline gelmiş olan *cizye* ve *haraç* meselesinin halli takip etmiştir. **Ömer**; Hilafet koltuğuna oturduktan hemen sonra **Haccac'la** başlayan ve daha sonraları bir teamül hâline getirilerek muhteris Emevî valileri tarafından bütün şiddetiyle devam eden *mühtedilerden cizye alınması*[12] gibi son derece kötü, İslâmın ana prensiplerine son derece aykırı ve üstelik çirkin bir uygulamaya son verdi.

Bununla ilgili olarak vâlilere ve sınır boylarındaki komutanlara bir emirname göndererek *"mühtedilerden bundan böyle cizye alınmamasını"* emretti[13]. Hatta o, bununla da yetinmemiş ve Türk Yurtlarından haksız olarak toplanan vergilerin köy köy, kasaba kasaba dökümünü yaptırmış, fazla olanları **Muhalled** adındaki bir vergi tahsildarı vasıtasıyla hak sahiplerine iade ettirmiştir.

Bu emrini toprak sahipleri, köylüler ve çiftçilerin lehine alınan yasaklama kararı takip etmiştir. **Ömer b.**

[11] et-Taberî, VI, s. 557, Wellhausen, J., a.g.e., s. 127.
[12] el-Makrizi, *el-Hıtat,* Kahire, 1270,1, s. 77: el-Cahşiyari, ***el-Vüzerâ vel-Küttab,*** Kahire, 1938, s. 57: el-Ali, Ahmed Salih, ***et-Tanzimat el-İctimaiyye Fil-Basra,*** s. 82-83 vd.
[13] el-Makizî, a.g.e., I, s. 77: Barthold, W., ***Turkestan, Down to Mongol Invision,*** s. 188.

Abdü'l-Aziz, geçimini araziyi imar ederek (ekip-biçmekle) sağlayanları kimseleri büyük ölçüde ferahlatan ve bundan önce şikâyetlere konu olan kötü uygulamalara nihayet veren bu emirnamesiyle ***müslümanlığı kabul etmiş çiftçiler ve arazi sahiplerinden haraç alınmasını şiddetle yasaklamış*** ve bu yoldaki emrine kesinlikle uyulmasını istemiştir[14].

Halîfe Ömer, *Aşağı Türkistan'*da İslâmiyeti yayma kampanyasının başarılı olması ve kitle ihtidalarına zemin hazırlamak için aldığı köklü tedbirlere bir yenisini ve daha müessirini ilave etmiştir. O da, Horasan'a gelen Arap valilerin âdeta bir gelenek haline getirdikleri ve lüzumsuz yere binlerce insanın malını ve canını heder eden, çoğu zaman da bir maceradan ileri gitmeyen *"Aşağı Türkistan harbleri"*ni kesin bir şekilde yasaklamıştır[15]. Artık bundan böyle Araplar, *Aşağı Türkistan'*da genellikle Türklere karşı giriştikleri bu harblere son vereceklerdi.

Çünkü **Halîfe Ömer** *Aşağı Türkistan'*da belki **Ahnef b. Kaystan** beri devam eden ve binlerce insanın ölümü ile sonuçlanan bu tecavüzlerin samimi bir gayreti diniyyenin icabı, Allah yolunda ve *İslâm Dini*nin bölge halkı arasında yayılmasını hedef alan mukaddes bir **cihad** olmaktan ziyade *"ganimet elde etmek"*[16] dolayısıyla, Emevî Halîfelerine ve Şam ümerasına yaranmak

[14] et-Taberî, IX, s. 1367.
[15] Wellhausen, J., a.g.e., s. 127: Mahmûd, S.F., ***A Short History of İslâm,*** Karaçhi, 1960, s. 82.
[16] Wellhausen, J., a.g.e., s. 126.

maksadıyla yapıldığını daha veliahdlığı zamanında öğrenmişti.

Gerçekte valiler, iktidarda bulundukları kısa zaman zarfında, mümkün olduğu kadar fazla servet yapmaya, büyük arazi ve çiftlikler satın almaya önem veriyorlardı. Yerli halk onların bu kabil yolsuzluklarından ve valilerin mallarını gasbetmelerinden bıkıp usanmıştı. Harblerde mühim olan servet ve ganimet idi. Bunda ***vali, hazine*** ve ***hükümetin*** menfaatleri ön planda tutuluyordu. ***Gayret-i diniyye, cihad,*** hele hele ***İslâm Dininin*** mağlup milletler arasında yayılması ikinci planda bile değildi[17]. O'nun için **Ömer**, Türk Yurtlarında senelerdir sürüp giden bu çapulculuk harblerini kesin bir şekilde yasaklamıştır.

Nitekim, **Zehebî**'nin bu hususta açık rivayetleri vardır. Ömer Halîfe olunca zulüm ve kan dökülmesiyle meşhur olan **Yezid b. Mühelleb**'i derhal görevinden azletmiş ve yerine **Cerrah b. Abdullah el-Hakemî**'yi tayin etmiştir. Cerrah'a daha Horasan'a hareket etmeden önce aynen şöyle demiştir: ***"Bundan böyle* (Aşağı Türkistan'da) *sakın harbetmeyiniz. İdareniz altında bulunan ülkelere sıkıca sarılınız, O size kafidir"***[18]. **J. Wellhausen,** daha da ileri giderek şu kanaatini beyan etmektedir. ***"Eğer, Buhara gibi Aşağı Türkistan'ın bazı şehirlerinde İslâmiyet kuvvetle yerleşmemiş olsaydı Ömer II. Maveraü'n-Nehri (bizim tabirimizle Aşağı Türkistan'ı memnuniyetle bırakırdı"***[19]. **E. G. Brown'in** daha açık bir şekille beyan ettiği gibi dünyada ***"Ömer'in nazarında***

[17] Barthold, ***Moğol İstilâsına Kadar Türkistan***, İstanbul, 1981, s. 243.
[18] ez-Zehebî, ***Tarihul-İslâm,*** IV, s. 333.
[19] Wellhausen, J., a.g.e., s. 127.

İslâm Dininin yayılması ve misyonerliğinin yapılmasından daha aziz bir şey yoktu"[20].

Ömer b. Abdülaziz'in Cerrahla Olan Mücadeleleri:

Ömer II. ***Aşağı Türkistan'da,*** valiliği süresince halkın ciddi şikayetlerine sebeb olan ve zaten kendisinin de ***"zorbalar"***[21] olarak nitelendirdiği Mühefleb ailesinden **Yezid'i** görevinden azlederek yerine, yukarda da işaret edildiği gibi Haccac ekolünün yetiştirdiği en dirayetli komutanlardan biri olan[22] **Cerrah b. Abdullah el-Hakemi'yi** ***Horasan'a*** Vâli olarak tayin etmiştir (717)[23]. Fakat bu tayinin, ***Aşağı Türkistan*** ve Türkler arasında İslâmiyetin yayılması açısından ne kadar isabetsiz olduğu kısa bir zaman sonra anlaşılacaktır.

Bununla beraber **Haccac** ekolünün bu inadına sert, fakat hamiyetli valisi hüsnü niyetle göreve başlamış ve valiliğinin ilk yıllarında takdire değer bazı hareketlerde bulunmuştur. Onun valiliği sırasında **Tibet**'den bir heyet gelmiş ve ***İslâm Dini***'ni kendilerine talim ve mükemmel bir şekilde telkin edecek ehliyetli bir kimse göndermesini istemiştir[24]. İslâmiyetin ***İç Asya***'da gelişmesi ve yayılması için gayet önemli sayabileceğimiz bu duruma **Cerrah** ilgisiz kalmamıştır. **Yakûbî**'nin rivayetine göre, ***Tibet***'e **Suleyt b. Abdullah el-Hanefi**'nin gönderilmesi uygun görülmüştür[25]. Bu arada ***Aşağı Türkistan'ın*** muhtemelen

[20] Brown, E. G., ***A Literary History of Persia,*** I, s. 234.
[21] et-Taberî, IX, s. 1350.
[22] Shaban, M.A., a.g.e., s. 86.
[23] et-Taberî, IX, s. 1346.
[24] el-Yakûbî, ***K. el-Büldân,*** s. 61. el-Yakûbî, ***Tarih***, II, s. 307.
[25] el-Yakûbî, II, s. 302.

iç kısımlarına gaza yapması içinde **Abdullah b. Mamer el-Yeşkürî**'yi göndermiştir[26].

Fakat **Abdullah** ve askerleri gittiği yerlerde ***Türkler'in*** büyük bir mukavemeti ile karşılaşmış ve geriye dönmek mecburiyetinde kalmıştır[27]. **Yakûbî'nin** söz konusu rivayetlerinden, bu devrilerde ***İslâm Dini***nin Aşağı Türkistan'daki büyük şehirlerin dışına, daha **Orta Asya** steplerine doğru pek fazla sıçramamış olduğu anlaşılmaktadır.

Cerrah'ın Genel Tutumu:

Cerrah, başarısızlıkla sonuçlanan bu **İç Asya** seferinin dışında Türk yurtlarına her nedense yeni bir sefer daha düzenlememiştir. Bunda, Halîfe'nin ***"mevcudu muhafaza"*** ve ***"yeni askeri hareketlerden pek fazla hoşlanmadığı"*** bu girişimlerden kaçınılması yolundaki görüşleri nazarı itibara alınırsa da, asıl sebep, **Cerrah'ın** buna ehil bir kimse olmayışıdır. Esasen **Kuteybe b. Müslim**'den sonra uzun süre Türk yurtlarında ne ***İslâm Dini***ni yayacak, ne de bu fetih hareketlerine girişecek yürekli bir komutan bir daha gelmiyecektir.

Gerçekte **Cerrah,** ***siyasi*** **ve** ***dinî*** kargaşalıklarla dolu bir ülkeye Vâli olmuştu. Bu kendisinin değil, şüphesiz daha önceki valilerin kötü bir mirası idi. O buralara, ***İslâm Dini*****ni** yaymak için gönderilmişti. Asıl görevi de bu idi. Çünkü **Halîfe**; yerli halkın her ne pahasına olursa olsun, kesinlikle İslâmiyete kazandırılmasını istiyordu. Diğer taraftan şimdiye kadar müslüman olmuş ve fakat, insafsız

[26] el-Yakûbî, s. 302.
[27] el-Yakûbî, s. 302.

bir uygulama sonucu hala ***cizye*** ve ***haraç*** ödemeye mecbur tutulan onbinlerce ***müslüman*** ve bu arada **Türk** vardı. Bunlar ağır vergi yükümlülükleri altında senelerdir sızlayıp durmakta idiler.

Bir de madalyonun öbür yüzü vardı. O da ***İslâm Dini***ne henüz girmemiş ve fakat siyasi Arap idaresi çevrelerinde hatırı sayılır kişiler olan ***yerli aristokratlar, dihkanlar,*** diğer ***dinî cemaat önderlerinin*** meselâ; *Hıristiyanlık, Mecüsilik, Yahudilik* vs. durumları idi. Türk Yurtlarında, ***İslâm Dini***nin gelişmesini bir türlü kabul ve hazmedemeyen bu dinî cemaat önderleri, çeşitli oyun ve entrikalara girişmişler ve halkın ***İslâm Dini***ne akışlarını önlemek için, sinsi sinsi bir çok tedbir almışlardı. Bunlar hemen her devirde basiretsiz Arap valilerini büyük ölçüde tesirleri altına almışlar ve kendi haris emellerine âlet etmişlerdir.

Bütün bu olumsuz faktörlerin karşısında yeni Vâli **Cerrah'ın** tutumu ne olacaktı? Bu soruya bizim tam bir gönül rahatlığı ile cevap vermemiz mümkün değildir. Zira, **Cerrah**; Türk yurtlarında takip edeceği yolu, aristokrat tabaka (zâdegân sınıfı) ve yerli halka karşı takınacağı tavrı bir türlü tesbit edememiş, âdeta bocalayıp durmuştur. Bunda onun; Halîfenin istediği İslâmı yayma politikasını, nasıl uygulayacağına bir türlü aklının yatmamış olmasının da büyük tesirleri vardır.

Zira, **Halîfe** ona, İslâmı yayma hareketini başarıya ulaştıracak bütün ana hedefleri göstermiş ve bunun için gerekli düzenlemeleri de yapmıştı. Her nedense O; ne bu yola, ne de bu ulu hedefe bir türlü yönelememiştir.

Cerrah'ta kendisinden önce gelen hemen her Vâli gibi, ***Aşağı Türkistan*** ve aristokrat tabakanın ana unsurları olan ***mahalli hükümdarlar, toprak ağaları*** yani ***dihkanlar,*** diğer ***dinî cemaat önderleri,*** cizye ve haraç gibi hazine vergilerini toplamakla görevli ***âmiller*** ve diğer ***nüfuzlu*** kimselerin tesiri altında kalmış ve onların âdeta bir oyuncağı olmuştur. O kadar ki, bu yönde **Halîfe'**nin bir çok sert ikazlarının bile O'na, hiç bir faydası olmamıştır.

Ne yazık ki **Cerrah**; Halîfe **Ömer**'in bütün bu ikazlarının aksine; İslâmı yayma kampanyası ve kitle ihtidalarının aleyhine de olsa, aynı bildiği şaşkın yolda yürümeğe devam etmiş ve bu onun izzet ve ikbâlinin sonu da olsa, ***Aşağı Türkistan'***ın aristokrat tabakası ile sosyal, siyasi münasebetlerinin bozulmasına bir türlü gönlü razı olmamıştır. Hatta **Cerrah**; yerli halk arasında ***İslâm Dini*nin** yayılması gibi, devlet politikasının bel kemiğini teşkil eden çok önemli bir meselede **Halîfe**'nin yanında olacağı yerde, valilikten azledilmesi pahasına da olsa, onun tam aksine, ***İslâm Dini***ne karşı senelerdir tavır takınmış olan bu yerli mütegallibe, zorbalar sınıfının yanında olmuş ve onlara önemli tavizler vermiştir.

Cerrah'ın Halîfe Ömer'e Yazdığı Şikâyet Mektubları:

Cerrah'ın pek tabii olarak İslâm'ın adil hatifesi ile takışması ve onun alışılâgelmişliğin dışında ve bir nevi reform niteliğindeki emirlerine ayak uydurmaması ve bunda lüzumsuz yere ısrar etmesi, onunla **Halîfe** arasında kıyasıya bir mücadelenin başlamasına sebep olmuştur. Daha ziyade yazılı olarak ceryan eden bu mücadele ve

tarafların bu yönde birbirlerine yazdıkları mektuplar, ağır itham ve suçlamalar, o devrin kronik, insafsız zihniyeti hakkında bugün bile bizlere şaşırtıcı fikirler vermektedir.

Cerrah'la, **Ömer** II. arasında daha sonra ceryan eden ve konumuzun esası olan bir kısım hadiselere geçmeden önce, onun, **Halîfe Ömer'e** ***Türkler hakkında*** müslüman olsun veya olmasın, yazdığı **bir mektup** ve bunun **Halîfe** üzerinde bıraktığı tesirler üzerinde kısmen de olsa durmamız her halde yararlı olacaktır. Bu mektubun muhtevası daha sonraları ceryan eden bir kısım olayları değerlendirme ve makul bir hükme varmada bize önemli ölçüde yardımcı olacaktır.

Cerrah, ***Doğu Tûran Yurdu'***na Vâli olarak geldikten bir müddet sonra, **Halîfe Ömer'e** bir mektup göndermiştir. Daha ziyade bölge insanı hakkında bir rapor niteliğindeki bu mektup, özellikle onun **Aşağı Türkistan** sakinleri hakkında nasıl bir duygu ve düşünceye sahip olduğunu ortaya koyması bakımından son derece önemli bir mahiyet arzetmektedir. Şüphesiz ***Türkleri*** kasdederek kaleme aldığı, aşırı kötümserlik ve bir çok acı şikâyetlerle dolu olan bu mektubunda Cerrah aynen şöyle demektedir:

"إن قدمت على خرسان فوجدت قومًا قد أبطرتهم الفتنة فليس يكفهم إلا السيف والسوط."

Horasan'a geldiğimde ben, fitne ve karışıklık çıkarmaya düşkün bir kavimle (Türk) karşılaştım. Onlar fitneye âdeta can atmaktadırlar... Oysa Onların hakkından ancak kılınç ve kırbaç gelecektir. Fakat ben

onların üzerine yürümekten çekindim. Bu ancak sizin izninizle mümkün olacaktır[28].

Halîfe Ömer, zaten mizacına uygun olmayan bu mektuba verdiği cevapla, ***Aşağı Türkistan'ın*** Müslüman Arap Vâlileri tarafından nasıl idare edildiği hakkında tarihe çok kıymetli bir vesika daha bırakmıştır. Bir takım sert ve halkın geniş tepkilerine yol açacak tedbirler peşinde koşan bu yeni valiye Halîfe Ömer bir emirname göndererek şöyle demiştir:

"فقد بلغني كتابك تذكر أن أهل خراسان قد أساءت رعيتهم وأنه لا يصلحهم إلا السيف والسوط فقد كذبت بل يصلحهم العدل والحق فابسطهم ذلك فيهم."

"Mektubun bana ulaştı. Diyorsun ki, Horasan halkını idare etmek çok kötü ve zordur. Onlar ancak kılınç ve kırbaçla yola gelirler. Böyle demekle sen mutlaka yalan söylüyorsun. Onları idare etmek için hak ve adalet üzerine hareket etmen daha uygun olur. Adalet ve hakkı onlar arasında yay yeter"[29].

Halîfe Ömer hakkında, diğer Emevî Halîfelerine nazaran daha cömert ve insaflı davranan klâsik İslâm Tarihçileri onun kısa süren saltanat yılları hakkında çok daha geniş ve takdirkâr rivayetleri vardır. Onların bu rivâyetleri, Halîfe Ömer'le, onun bu inadına sert valisi arasında geçen mücadeleyi bütünüyle ve tam bir ayna gibi ortaya koymaktadır. Nitekim Taberî, **Cerrah**'ın söz konusu mektubu ile ilgili olarak **Halîfe Ömer**'in ona çok

[28] et-Taberî, Beyrut, VI, s. 560. İbnü'l-Esîr, V, s. 52 krş. es-Süyûtî, ***Tarihu'l-Hulefa***, Kahire, 1964, s. 242.

[29] es-Süyûtî, a.g.e., s. 242.

daha sert bir mektup yazdığını ve şöyle dediğini rivayet etmektedir:

"Ey anasının oğlu Cerrah! Sen fitne çıkarmaya belki onlardan daha hırslı görünüyorsun. Gerek mümin bir kimseye, gerekse zimmiye, hak ettiği cezadan sakın fazlasını vurmayasın. Cezanın, işlenen suçun tam karşılığı olmasına (kısas) ***dikkat et"***[30].

Cerrah Zamanında Müslüman Türklerin Durumu:

Yukardaki izahlarımız sırasında **Cerrah**'la, **Halîfe Ömer'in** birbirlerine gönderdiği bir kaç mektup, yani emirname üzerinde durulmuş ve onların çevirileri verilmiştir.

Gerek bu mektuplar ve gerekse Halîfe'nin makul ve sert uyarıları bize bir gerçeği isbat etmektedir. O da, böyle kudsi ve inadına büyük bir **misyonun** ifası için, İmparatorluğun en hareketli bölgelerinden biri olan ***Horasan'a*** yani ***Türk Yurtlarına*** Vâli olarak gönderilen bir zatın, daha asıl görevinin ne olduğunun farkına bile varmadığını göstermektedir. **Cerrah**, kendisini statüyü her halükârda korumaya görevli, klasik anlamda bir idare adamı olarak görmüş ve bunun dışına hiç bir zaman çıkmak istememiştir.

Daha ilk günlerden itibaren **Cerrah** idari çarkın, bir diğer ifade ile bürokrasinin, ağır dişlileri arasına öylesine sıkışmış kalmıştır ki; o, sonuna kadar bundan kurtulma mücadelesi yapmıştır. Böylece ne Ömer'in kendisini imparatorluğun en önemli bir bölgesine Vâli olarak

[30] et-Taberî, IX, s. 1355; İbnü'l-Esîr, V, s. 52. es-Süyûtî, s. 242.

göndermedeki asıl gayesini, ne de bu büyük adamın ***Orta Asya ve Türkler*** arasında gerçekleştirmek istediği İslâmı yayma hareketinin asıl ruhunu kavrayamamıştır. Esasen, **Cerrah'ın** bunu anlamaya fırsatı dahi olmamıştır.

Halbuki, **Kuteybe'nin** vefatıyla, onun büyük gayretler sonucu geliştirdiği ***Yeni İslâm İnkılâbı*** ve müslüman ***Türk varlığı,*** himaye ve destekten yoksun olduğu gibi bir kısım yanlış uygulamalarla büyük çapta huzursuz bile edilmişlerdir. Mesela, Arap orduları safında çarpışan, büyük ölçüde ***Türklerden*** kurulmuş olan mühtedi ***mevâliler'in ātâ*** (ücreti) bir türlü ödenmiyordu[31]. Bu askerler ücret ve erzakları verilmeden harblere zoraki olarak iştirak eder olmuşlardı[32]. Yine bu cümleden olmak üzere gayr-i Arap ve fakat müslüman olmuş, büyük kitlelerden usulsüz olarak ***cizye*** ve ***haraç*** alınmakta idi[33]. Valiler bu ***cizye*** ve ***haraç*** vergilerini toplamak için halkı ezmek yolunu tercih ediyorlardı[34]. Onlar bu hususta o kadar ileri gitmekte idiler ki, müslüman olan yerli halktan bile tıpkı diğer gayri müslimler gibi haddi aşan vergıler topluyorlardı.

Halîfe Ömer'in bütün bu haksız tasarrufları yasaklamış olması ve bu yönde valilerine bir çok emirnameler göndermesine rağmen bu emirler, ***Türk Yurtlarında*** **Cerrah** gibi eski Haccac ekolünün alışkanlıklarından bir türlü vazgeçmeyen beceriksiz bir kısım

[31] Daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Arap Ordularında Çarpışan İlk Türkler,*** DİBD. XII, sy. 4, sf. 239.
[32] Kitapçı, Z., a.g.mk., s. 240.
[33] Wellhausen, J., a.g.e., s. 214.
[34] Günaltay, M. Şemseddin, ***Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yükselişinde Türklerin Rolü,*** Belleten, 1942, sy. 23-24, sf. 181.

valiler tarafından gereği gibi uygulanmamıştır. Netice itibarı ile halkın maşeri vicdanını rahatsız eden bu şikayetleri devam edip durmuştur. **Cerrah'a** gelince o, idari asayişi ***kılınç*** ve ***kırbaç***[35] gölgesine sığınarak temine çalışmakta ve bütün bunların yanısıra, geniş tepkilere yol açacak girişimlerde bulunmakta idi. İslâmıyetin yasakladığı ***ırkçılığı*** her nedense açıkca benimseyerek zaman zaman **kavmî** ***meziyetlerini*** sayıp dökmüş ve Arap kavminin üstünlüğünü iddia etmiştir. Nitekim Taberî, O'nun bu zafiyetini açık açık vurgulamakta ve Cerrah'ın sık sık ***"Allah'a yemin ederim ki ben ırkçı bir kimseyim!"*** dediğini kaydetmektedir[36].

Bu durumda, **Cerrah'ın** iddia ettiği gibi ***Horasan'da*** fitne çıkarmaya düşkün bir kavim değil, fitne ve kargaşalık çıkarmaya âdeta zorlanan bir kavim bulunmaktadır. **Cerrah,** ***"uzun boylu olduğu için başı bir tarafa kandil gibi yıkılan"***[37] bu vali, Halife **Ömer'in** uyguladığı genel Politikayı benimseyerek halkın şikayetlerine bir çözüm yolu bulacağı yerde, bilakis bir elinde ***kırbaç*** ve diğer elinde ***kılınç*** olarak onların karşısına çıkmakta ve Halîfe'den bu bir nevi despotik baskılar için müsaade istemektedir.

Horasan'dan Halîfe Ömer'e Gönderilen Bir Heyet:

Bununla beraber, ***Ömer'in Horasan*** ve ***Aşağı Türkistan*** halkının uzun zamandanberi maruz kaldığı asıl problemlerin nelerden ibaret olduğunu daha etraflıca bilmediği anlaşılmaktadır. Halîfe, ***Doğu Tûran Yurdunda***

[35] et-Taberî, VI, s. 560, es-Süyûtî, s. 242.
[36] et-Taberî, VI, s. 560.
[37] ez-Zehebî, ***Tarihu'l-İslâm,*** IV, s. 237-233.

olup bitenlere tam anlamıyla, ancak bir sene sonra vakıf olabilmiştir. **Cerrah**, amcasının oğlu eski ***Cürcan*** valisi **Cehm b. Zahr'ı**, ***Hottel*** bölgesine bir akında memur etmiş ve bu akında ellerine büyük miktarda ganimet geçmişti (717)[38].

Cerrah bu başarısını Halîfe'ye duyurmak üzere ***Şam'a*** bir heyet gönderdi. Heyet, faziletli dindar bir kimse olan **Ebû Sayda** ve iki kıymetli arkadaşından meydana gelmişti. **Halîfe Ömer** ile ***Doğu Tûran Yurdundan*** gelen bu heyet, özellikle ***Ebû Sayda*** arasında geçen konuşmalar, Emevî devlet adamlarının **Orta Asya'daki** durumlarını, idare tarzlarını, yerli halka karşı muamelelerini ve mühtedilerin hangi şartlar altında yaşadığını acı bir gerçek olarak ortaya koymaktadır. Taberî de ayrıntılı olarak bildirildiğine göre:

"Ömer, heyette olduğu halde kendi hâlinde oturan ve fakat konuşmalara hiç te katılmayan sakin bir adama (Ebû Sayda) *döndü ve ona;*

"Sen bu heyette değilmisin?" *dedi. O zât*
"Evet bu heyetteyim!" *dedi. O zaman Halife*

"Öyleyse seni konuşmaktan meneden şey nedir? *diye sordu. O zamana kadar sessiz ve sâkince oturan bu zat kendine bir çeki düzen verdi ve Halifeye şunları söyledi:*

"-Ey Mü'minlerin Emiri, harbe katılan 20.000 köle (mühtedi) vardır. Bunlara ne bir atâ (ücret), ne de erzak verilir. Ehli zimmetden bir o kadarı da müslüman olmuşlardır. Buna rağmen onlardan hala haraç

[38] et-Taberî, VI, s. 559. İbnü'l-Esîr, V, s. 50.

alınmaktadır. Valimize gelince o ırkçı bir zorbadır. Minberimize çıkar ve hiç çekinmeden der ki:

"-Size ezâ ve cefâ için geldim. Bugün ben ırkına düşkün bir adamım. Allah'a yemin ederek söylüyorum ki, benim kavmimden olan bir kimse benim için başka kavimden olan yüz kişiden daha sevimlidir." ***Onun zulmü diz boyunu aştı. Bütün bunlardan sonra O; zulüm ve merhametsizlikte başımızda sanki Haccac'ın keskin kılınçlarından bir kılınç gibidir"***[39].

Vergilerin Düşürülmesi ve Kitle İhtidaları:

Bütün bunlar **Cerrah'ın**, **Ömer b. Abdülaziz**'in gerçekleştirmek istediği büyük tasarı ve fikirleri bir diğer ifade ile, onun ***İslâm Dinin,*** Türk yurtlarında yayılmanın artık bir devlet politikası haline getirilmesi gibi büyük proje ile pek fazla bir ilgisinin olmadığını ortaya koymuştur. Bu gerçek, heyetteki zatların, **Ömer**'le olan konuşmalarından daha iyi anlaşılmaktadır. Halîfe, ***Aşağı Türkistan*** halkının meselelerini öğrendikten sonra, **Cerrah'ı** hemen azletmek yoluna gitmemiştir. Önce ona bir mektup yazarak, arkasında duran ve kıbleye karşı ***namazlarını kılan*** herkese ihtimam göstermesini ve onlardan katiyyen ***cizye*** ve ***haraç*** gibi vergilerin almamasını emretmiştir[40].

Bu mektup ve **Ömer'**in ***Horasan*** ve ***Aşağı Türkistan'daki,*** Arap Vâli ve diğer görevlilere karşı takındığı kesin ve kararlı tutumu ve takip ettiği müsbet

[39] et-Taberî, VI, s. 559. Kitapçı, Z., ***Orta Asya Arap Fetihlerinin Sosyal ve Dni Karakteri,***, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul, 1984, no. 33, s. 158.
[40] et-Taberî, VI, s. 559. İbnü'l-Esir, V, s. 51.

politika tesirini göstermekte geçikmemiştir. Artık bundan sonra, mühtedilerden haksız yere alınan vergiler durdurulmuş, Vâli ve vergi tahsildarlarının sorumsuz hareketlerine de son verilmiştir. Toplumdaki farklı muameleler kaldırılarak her konuda eşitlik sağlanmış ve yerli halka, **Yeni Dini** daha kolay bir şekilde tercih etmelerini sağlayacak çok müsait bir atmosfer hazırlanmıştır. Kendileri ile İslâm arasına konan bütün engellerin **Halîfe Ömer** tarafından bir bir kaldırılması, onun hak ve adalet üzere olması ve bu haberlerin Türk Yurtlarına ulaşması, Türkler arasında çok büyük bir ferahlık uyandırmış ve halk arasında İslâm hidayetine koşma hususunda âdeta bir yarış başlamıştır. nitekim büyük tarihçi Taberî bu konu ile ilgili rivâyetlerinde ***"geniş halk' topluluklarının yeni dine akın akın girdikleri ve bunda birbirleni ile nerede ise yarış ettiklerini"*** kaydetmektedir[41].

J. Wellhausen bu kitle ihtidaları için en başarılı bölge olarak *Semerkant* ve havalisini göstermektedir ki bu fevkalade ve yerinde bir tesbittir. Bilindiği gibi; *Semerkant* ve havâlisinde **Kuteybe** zamanında başlatılan İslâmı yayma hareketi; Arap siyasi hakimiyetini, *İç Asyaya* kaydırmak için çok büyük bir sabırsızlık gösteren bu büyük **Arap Komutanı** tarafından yarım bırakılmıştı. Fakat gelişmeler onun attığı hidayet tohumlarının artık filiz verecek bir hale geldiğini ortaya koymaktadır. Zira *Semerkant* halkı, İslâma giden yolun, bütün güzelliği ile kendilerine açıldığını görünce derhal müslüman olmaya ve Allah'ın hidayetine koşmaya karar vermişlerdir. Bu

[41] et-Taberî, VI, s. 59. İbnü'l-Esîr, V, s. 51.

konuya çok açık bir şekilde temas eden **J. Wellhausen** de aynen şöyle demektedir:

"Bunun üzerine o vakte kadar putperest kalmış olan Soğdlar, Semerkant ve civar halkı, hakim dinin cemaatine sel gibi akıp geldiler"[42].

Ferdî Tebliğ Faaliyetlerinin Teşvik Edilmesi:

Böylece **Halîfe Ömer** devrinde; ***Aşağı Türkistan'ın*** büyük şehirlerinde meşhur kitle ihtidaları da başlamış oluyordu. Bununla beraber **Ömer'inde Kuteybe b. Müslim** gibi, yerli halkın ***İslâm Dini***ne olan akınlarını süratlendirmek için kendine has bir kısım teşvik tedbirleri uyguladığı da gözden kaçmamalıdır. Mesela, o **Kuteybe'nin** hiç düşünmediği ferdi ***tebliğ*** ve ***irşad*** faaliyetlerini teşvik etmiş ve mühtedilere, İslâmiyeti öğretmek için yetkili din alimleri gönderilmesini istemiştir[43]. Halîfe ayrıca, insanlar arasında, Allah için ***İslâm Dini***ni yayma, dolayısıyla ferdi irşadı meslek haline getirenlere daha yerinde bir tabirle **"tebşir faaliyetinde"** bulunanlara devlet hazinesinden muntazam bir şekilde yardımda bulunmuştur. Nitekim **İbn Kesir**'in bu husustaki rivâyetlerinden öğrendiğimize göre;

"Ömer b. Abdülaziz namaz, oruç vs. ile ilgili dinî meseleleri, diğer bir kelime ile İslâm Fıkhını öğretmek" İslâmi ilimleri yaymak ve Kuran okumasını öğretmek için camiye cemaata gelemeyen, dolayısıyla yurdundan yuvasında,n ayrı kalan kimselere her sene Beytü'l-malden

[42] Wellhausen, J., a.g.e., s. 139.
[43] Arnold, T.W., ***The Preaching of İslâm,*** Lahore, 1968, s. 242-243.

(devlet hazinesinden) 100 dinar nakdi yardimda bulunurdu"[44].

Gerçekte ***İslâm Dini***ni tebliğ edenlere devlet hazinesinden maaş verilmesi, ilk defa **Halîfe Ömer** tarafından düşünülmüştür. Onun kendini ***İslâm Dini***ni tebliğe, onun esaslarını mühtedilere öğretmeye adayanlara, **Kuran öğretenlere** maaş vermesi şüphesiz her türlü takdirin üstünde bir hareket olarak kabul edilmelidir.

Eğer onun, İslâmın hayrına olan bu güzel uygulaması daha sonra gelen **Emevî Halîfeleri** ve devlet adamları tarafından esasları tesbit edilerek resmi bir ***"Devlet Kurumu"*** meselâ, ***"Divanü'd'Da've-vel-İrşad"*** gibi getirilebilmiş olsaydı bugün ***İslâm Dini*** hem Batıda Hıristiyanlık alemirıde örneğini gördüğümüz ***"Misyonerlik Teşkilatı"*** gibi güçlü bir ***"İslâmı Yayma Teşkilatına"*** sahip olacak, hem de ***İslâm Dini*** dünyanın dört bir tarafına yayılacak ve İslâm, yeryüzünün yegane hakim dini, **Kuran** ise yeryüzünün mutlak mukaddes kitabı haline gelecekti.

Ne hazindirki; bugün bile ***İslâm Dini***nin, gayr-i müslim ülkelerde yayılmasını bir ***"Peygamber vasiyeti"*** olarak gören ve İslâm ülkeleri tarafından maddi manevi desteklenen hiç bir resmi, ***İslâmi kuruluş*** yoktur.

Diğer taraftan ***Kuran-ı Kerîm'in*** okunması ve öğretilmesine Halîfe Ömer ayrı bir hassasiyet gösteriyordu. ***Kuran*** tilâveti ile meşgul olanlara nakdi yardımda bulunduğu gibi, merkezden uzaktaki valilerine, memuriyete tayin edecekleri kimseleri, vergi memurlarını, kim olursa olsun ancak ***Kuran-ı Kerim'e*** hakkıyla vakıf kimselerden seçmelerini emrederdi[45]. Halîfenin yerli halkla her vesile ile temasta bulunan memurların ve vergi tahsildarlarının özellikle ***Ehl-i Kurandan*** seçilmesindeki ısrardan maksadı açıktır. Bu ve bunun gibi tedbirlerle **Halîfe Ömer,** ***Aşağı Türkistanda*** dahil Arap İslâm imparatorluğunun geniş hudutları içinde kuvvetli bir irşad faaliyeti geliştirmiş ve böylece bir çok kimsenin ***Yeni Dine*** girmelerini sağlamıştır.

Mühtedilere Gösterilen Ağır Tepkiler:

Halîfe Ömer'in kesin ve kararlı tutumu sayesinde ***İslâm Dininin*** lehine olarak başlayan bu süratli gelişmelere karşı, bazı ***nüfuzlu kimseler*** ve ***vergi tahsildarları*** her zaman olduğu gibi beklenilen tepkiyi göstermekte gecikmemişler ve ellerinde bulunan silahı, derhal müslüman halkın iman tahtasına yöneltmişlerdir. Onların, halkın ***İslâm Dini***ne akışını önlemek için ellerinde tuttukları o müthiş, bir o kadar da tesirli silah ise; ***"Vergi Silahı"*** idi. Bu bir manada vergi toplamak ve halkın elinde avucunda ne varsa bu isimle çekip almaktan başka hiç bir yüksek gayesi olmayan Arap valilerini de, can evinden vuran bir silahtı.

Onların bu olumsuz tutumları, daha önce uygulanan vergi politika ve zihniyetinin bütün şiddetiyle devam ettiğini göstermektedir. Halkın ***İslâm Dini***ne girmelerinden sadece vergi memurları değil, ***Aşağı Türkistan'daki,*** elit tabaka özellikle toprağa dayalı

[44] İbn Kesir, ***el-Bidâye,*** IX, s. 207.

[45] İbn Kesir, IX, s. 207.

aristokratlar yani ***dihkanlar*** da pek fazla memnun olmamışlardı[46]. Çünkü yerli halkın ***Yeni Dine*** girmeleri, devlet hazinesinin çok büyük miktarda zarara uğramasından ziyade, onların maddi çıkarlarına da büyük ölçüde olumsuz tesir edecekti.

İslâmiyetin yayılmasına zaten karşı olan devlet memurlarının kısır tutumlarına, bir de bu yerli mütegallibe sınıfının kasıtlı davranışları ilave edilirse, yerli halkla ***İslâm Dini*** arasına konulan bu suni barajların aşılmasının ne kadar zor ve âdeta imkansız olduğu açıkca görülmektedir.

Daha önceki bahislerde de işaret edildiği gibi ***İslâmiyet,*** Aşağı Türkistan da tutunmak için çok yönlü bir mücadele vermiştir. Kendisinden çok daha önceki devirlerde gelen ve bu topraklarda yerleşen ***Arî, Sâmî*** ve ***Hind*** dinlerinin kalıntılarıile mücadele ettiği gibi, halkın taassubu ve eskiye bağlılıklarını kırmak için de çok çetin bir mücadele vermiştir. Bu çok güçlü demir çemberi bir dereceye kadar kırmaya muvaffak olduğu zamanlarda ise karşısına bu defa, toprak aristokrasisinin temsilcileri ***dihkanlar'ın*** kasıtlı davranışları veya pasif direnişleri çıkmıştır. Arap Vâli ve devlet adamlarının bu kısır ve basiretsiz tutumları ve maddeci zihniyetleri ise, bu ve müteakip devirlerde başlı başına bir problem olmuştur. ***Müslüman Türkler,*** bu zorba sınıfın çekilmez, ağır baskıları yüzünden yakın bir gelecekte yurtlarını ve yuvalarını terkedecekler ve gayr-i müslim olan

[46] Turan, O., ***Türk Cihan Hâkimiyeti,*** İstanbul, 1969, I, s. 138.

hemcinslerinin yanına sığınacaklar, ***Türk Han*** ve ***Hakanlarından*** yardım istiyeceklerdir.

Aşağı Türkistan'da bu köklü reformlardan sonra özellikle sosyal ve ekonomik, **Halîfe Ömer**'in başlattığı İslâmiyeti yayma ve dolayısıyla, ***ihtida hareketleri*** de aynı güçlerin şiddetli bir şekilde mukavemetine uğramıştır. Onlara göre, halkın ***Yeni Dine*** koşuşmaları samimi bir tercihten ziyade, maddi ve ekonomik zaruretler nedeniyle oluyordu.

Kendi iktisadi çıkarlarının sarsılacağından ziyadesiyle korkan bu aristokrat tabaka, yani, ***dihkanlar, devlet memurları, yerli halktan ileri gelenler ve diğer dinlerin önderleri*** topluca **Cerrah'a** gitmişlerdi. Bunlar yeni dinî geiişmelâri kendi açılarından izah ettikten sonra: ***Yerli halkın İslâm Dinine karşı âdeta bir yarış halinde olduklarını ve fakat bu yarışı sadece*** *cizyeden kurtulmak için* ***yaptıklarını, onlann gerçekten samimi müslüman olup olmadıklannın anlaşılması için*** *"sünnet olmakla"* ***imtihan edilmelenini ve yeni müslüman olacak kimselere*** *"sünnet"* ***olmalarının mutlaka şart koşulması gerektiğini söylemişlerdir***[47].

Aşağı Türkistan'*daki* bu aristokrat tabakanın mühtedilerin *"sünnet olmalarında"* niçin bu kadar ısrar ettikleri hâlâ anlaşılması güç bir meseledir. Zira, ***İslâm Din****ine* girmek için ***"Kelime-i Şehâdet"*** yani; ***"Allah'ın varlığını bir ve birliğini, Hz. Peygamher'in O'nun kulu ve Rasülü olduğuna inanmak ve bunu herkesin yanında açıkca söylemek"*** kâfi idi. Bunu söyleyen artık, tam bir

[47] et-Taberî, VI, s. 559, İbnü'l-Esîr, V, s. 51.

müslüman olurdu. Üstelik mühtedilerin *"Sünnet olmamayı"* adet haline getirdikleri veya terkettikleri yolunda, bunların kuru iddialararından başka, kaynaklarda herhangi bir açıklık da hemen hemen yok gibidir.

Halîfe Ömer'in Yeni Sert Uyarıları:

Cerrah'ın; çıkarcı çevrelerin, mühtedtleri kasıtlı olarak itham etmelerine karşı, son derece çekingen ve mütereddit davrandığı görülmektedir. O'nun kendi mizacına bile ters olacağını zannettiğimiz bu tutumundan malum çevrelerin ne kadar büyük bir nüfuz ve etkiye sahip oldukları kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Yoksa, O, mühtedilere karşı yapılan bu yersiz isnad ve haksız ithamları **Halîfe**'nin ***"sizinle aynı kıbleye karşı durupta birlikte namaz kılanlar* (ne olursa olsunlar) *cizye haraç gibi vergilerden muaf tutulacaklardır"***[48] yolundaki emrini hatırlatarak müzminleşen bu meseleyi kökünden kesip atabilirdi.

Cerrah, böyle davranacağı yerde, muhaliflerin safına geçmiş ve bu ***sünnet meselesini*** **Halîfe'ye** bildireceğini söylemiştir. Diğer taraftan Halîfe Ömer'in sarih emrine rağmen muhtedilerden cizye alınmasına devam edilmiş, bu ise pek çok Türk'ün tabiatıyle ***İslâm Dini***ne girmelerine mani olmuştur[49]. **Halîfe Ömer, Cerrah**'ın mühtedilerin mutlaka ***sünnet olmaları*** gerektiği yolundaki mektubuna çok kızmış ve müslümanların bu

[48] et-Taberî, VI, s. 559. İbnü'l-Esîr, V, s. 51.
[49] el-Yakûbî, II, s. 302. İbn Kesîr, ***el-Bidâye***, IX, s. 188.

gün bile kıyamete kadar iftihar edebilecekleri şu emirnameyi göndermiştir:

"إن الله بعث محمدًا (صلعم) داعيًا ولم يبعثه خاتنًا."

"Allah (c.c.), Hz. Muhammed (s.a.s.)'i bütün insanlara İslâma davet için göndermiştir. Yoksa, O'nu halka "sünnet memuru" olarak göndermemiştir"[50].

Halife Ömer'in ***Aşağı Türkistan*** ve İmparatorluğun diğer ülkeleri, bu arada ***Mısır*** da başlatmış olduğu İslâmı yayma çabaları, Emevî bürokratları ve vergi zorbalarının malum anlayışsızlıkları sebebi ile oralarda da tam bir trajediye dönüşmüştür. Zirâ **Halife Ömer**'in ***Mısır*** vâlisi **Hayyan b. Şüreyh**'te aynen **Cerrah b. Abdullah el-Hakemî** gibi, bütün gücü ile İslâmın bu âdil Halifesinin karşısına dikilmiş, mühtedîlerden ***cizye*** alınmasının durdurulmasından sonra hazinenin ***"Divan Ehli"*** (memur v.s.) nin ödeyemez bir hâle geldiğini ve kendisinin bu açıklığı kapatmak için 20.000 dinar borç aldığını iddia etmiştir[51].

Ömer b. Abdü'l-Aziz; Cerrah'a olduğu gibi onada çok ağır bir emirnâme göndermiş ve gayr-i Arap müslümanların aleyhine olan bu haksız vergi uygulamasından vazgeçmesini istemiştir. Fakat **Hayyan b. Şüreyh,** eski alışkanlıklarından bir türlü vazgeçmemiş ve koca Halife'yi nerede ise çileden çıkaracak bir hâle gelmiştir. Ne varki, İslâmın bu ***Âdil Halifesi,*** onu bu haksız uygulamalarından dolayı, hem de makam ve

[50] et-Taberî, VI, s. 559. İbnü'l-Esîr, V, s. 51: Brown, E.G., ***A Literary History of Persia***, Cambridge, 1956, I, s. 234-235. Muir, S. William, a.g.e., s. 385.
[51] el-Makrîzî, ***el-Hıtat***, I, s. 77.

şerefine hiçte uygun olmıyacak bir tarzda cezâlandırmış, ve ona 20 sopa vurulmasını emretmiş, ayrıca bizlerin kıyâmete kadar iftihar edeceği şu emirnâmeyi göndermiştir.

"فضع الجزية عمن أسلم قبح الله رايك فإن الله إنما بعث محمدًا (صلعم) هاديًا ولم يبعثه جابيًا ولعمر أشق من أن يدخل الناس كلهم الإسلام على يديه."

"Müslüman olanlardan cizye toplamayı bırak. Allah senin bu düşüncesinin belâsını versin. Zira Cenab-ı Hak, Hz. Muhamed'i (bütün insanlığı) ***doğru yola davet etmek için göndermiştir. O'nu vergi tahsildarı olarak göndermemiştir. Hayatım*** (elinde olan Allah)***'a yemin ederek söyliyorumki, Öme bütün insanların kendi eliyle İslâm Dinine girmeleri için herkesten daha fazla gayretlidir"***[52].

Bunlar diğer taraftan Emevî vergi zorbalığının, İmparatorluğun geniş hudutları içinde ulaştığı boyutları göstermektedir. Bir fikir vermek ve konu hakkında daha geniş bir mukâyese olmıyan insanların, mühtedi ve çok samimi müslüman olsala bile kaderlerinin aynı olduğunu ve İslâmî varlıklarının şövenist Emevî zihniyeti tarafından hiç bir zaman kabul edilmediğini bütün vehâmeti ile ortaya koymaktadır. Zira ***Emevî Halifeleri*** ve Devlet adamlarının bir tek gâyeleri vardı, o da vergi musluklarının gürül, gürül akması idi. İmparatorluğun geniş hudutları içinde yaşayan dil, din, etnik kimlik bakımından farklı olan kimselerin müslüman olması,

[52] el-Makrîzî, I, s. 77, Ayrıca bkz. Hasan, İ. Hasan, ***et-Târihu'l-İslâmî***, I, s. 325, Brown, E. G. ***A Literary History of Persia***, I, s. 234, 235.

İslâm hidâyet güneşinin yeni iklimlerde yayılması, onların hiçbir zaman kafalarını yeteri kadar meşgul etmemiş ve ciddi bir mesele olarakta görülmemiştir.

Cerrah'ın Azli ve Şahsiyeti:

Ömer, **Halife** samimi bir duygu ile Aşaği Türkistan'da ve Türkler arasında başlattığı ***İslâm Dini***'ni yayma hareketini etraftan gördüğü bütün anlayışsızlık ve muhalefete rağmen devam ettirmiştir. Fakat şimdiye kadar ceryan eden olaylar, **Cerrah'ın *Horasan'a*** tayinin çok isabetsiz olduğunu ve devam etmesinin İslâmlaştırma yönünden pek faydalı olmayacağını ortaya koymuştur.

Ömer önce bölge hakkında kendisini her konuda aydınlatacak sağlam bir kimse aramıştır. O'na **Ebû Miclâz** tavsiye edildi[53]. **Ömer, koca Halife Ebü Miclâz**'dan ***Doğu Tûran Yurdunda*** olup bitenleri ve Horasan valiliği hakkındaki görüşlerinin ne olabileceğini öğrenmiştir. Daha sonra **Cerrah'ı** azlederek yerine daha ihtiyatlı hareket ettiği için **Abdurrahman b. Nuaym el-Gamidi**'yi Vâli olarak tayin etmiş ve ona ayrıca bu konularda uyması gereken noktaları belirten bir de uzun mektub vermiştir (718)[54]. Diğer taraftan **Halîfe Ömer** vergi işlerinin daha adil ve sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için de Kays kabilesinden daha enerjik bir kimse olan **Abdurrahman b. Abdullah el-Kuşeyrî**'yi ona yardımcı olarak göndermiştir.

Cerrah bir sene, beş ay gibi kısa bir müddet Horasan valiliği yaptıktan sonra azledilmiştir. Azil sebebi

[53] et-Taberî, VI, s. 560.
[54] et-Taberî, VI, s. 561.

olarak **Yakûbî**, Cerrah'ın ***mühtedilerden vergi almasını, harbeden mevalinin ücretlerini kesmesini ve aşırı derecede kavmiyetçilik yapmasını göstermektedir***[55].

Cerrah, daha ziyade askeri yönleri ağır basan bir kimsedir. Fakat iyi bir idare adamı değildir. Oysa büyük Türk tarihçisi, **ez-Zehebî**, O'nun hakkında ***"emirlerin iyilerinden ve mücahitlerdendi"***[56] şeklinde müsbet ve iyimser bir kanaat beyan etmektedir. O'nun Türk Yurtlarındaki icraatı ve **Halîfe Ömer**'le olan haksız mücadeleleri gözönüne getirilirse Zehebi'nin bu kanaatinin çok sathi olduğu anlaşılmaktadır.

Halife Ömer'in bu inadına sert ve fakat hamiyetli valisinin idari başarısızlığı her halde onun **Yezid b. Müheleb'in** bırakdığı ***"kötü bir mirası"***[57] devr almasından ileri gelmektedir. O istikrarsız ve karışık bir dönemde ***Doğu Tûran Yurdu***'na Vâli olmuştur. Daha duruma hakim olmadan insiyatifini kaybetmiş ve ister istemez müstebid bir idareci olmak mecburiyetinde kalmıştır. **Cerrah**'ın tenkit edilebilecek bu ağır yönleri olmasına rağmen O, diğer Arap valilerine kıyas edildiğinde daha dürüst ve üstelik tok gözlü bir kimse olarak görülmektedir. Nitekim ***Horasan***'dan ayrılırken halka hitaben yaptığı ümumi bir konuşmada aynen şöyle demiştir:

[55] el-Yakûbî, II, s. 302.
[56] ez-Zehebî, ***Tarihu'l-İslâm***, IV. s. 237, krş. Yakûbî, II, s. 302.
[57] Wellhausen, J., a.g.e., s. 127.

"Ey Horasanlılar! Şu üzerindeki elbise ve atımla geldim. Onlarla gidiyorum. Kılıcımın üzerimdeki zinet'den başka sizin malınızdan bir şey almadım"[58].

Şüphesiz **Cerrah; Haccac** ekolünün yetiştirdiği çok önemli devlet adamlarından birisi idi. Takdir edilecek bir çok yönleri olduğu gibi, tenkid edilecek yönleride vardı. Bir defa; **Kuteybeyi** aratmıyacak derecede askeri otorite sahibi, ondan daha mert, daha dürüst bir komutan olduğu gibi, başarıları ve başarısızlıklarında hiçbir zaman diplomasiyi kullanmamış, kaypaklık yapmamış ve verdiği sözden asla dönmemiştir. Ayrıca o; Emevîlerin bir nevi gelenek haline getirdikleri ***Arabizm*** ve gayr-i müslimlerden alınan ***haksız vergi*** politikasına sonuna kadar bağlı kalmış, o kadarki İslâmın adil Halîfesi **Ömer**'in bunca ısrarlarına rağmen, bu husustaki kararlılığından en ufak bir değişiklik yapmamıştır. Neticede; o, bu inatçı tutumu ile makam ve mevkiinden olmuş, kısa bir valilik döneminden sonra ***Şam'a*** dönmek zorunda kalmıştır.

Diğer taraftan **Cerrah**'ın Horasan Valiliği, ***Türkler*** ve ***Orta-Asya***'da İslâmiyetin yayılması için bir ümid değil, tam bir trajedi olmuştur. Büyük ümidlerle ***Orta-Asya*** ve ***Türkler arasında*** İslâmiyeti yaymak için Horasan'a Vâli olarak gönderilen bu zat; böylesine önemli bir göreve atanmasının altında yatan asıl sebebi bir türlü anlayamamıştır. Onun asıl gayesi; İmparatorluğun doğu kesimi ve Türkler arasında İslâmiyeti yaymak ve Allahın hidayetine giden yolda halkın önüne çıkan bütün

[58] et-Taberî, VI, s. 560.

engelleri kaldırmak ve İslâm hidayetine giden aydınlık yolu açmaktı. Çünkü bağlı olduğu **Halîfeyi** dünyada bir kişinin müslüman olmasından daha çok sevindiren, heyecanlandıran hiç bir şey yoktu. Ona göre bir kimsenin müslüman olması ve Allahın hidâyetine ulaşması, üzerinde güneşin doğup battığı bütün servet ve zenginliklere sahip olmaktan daha hayırlı idi.

Eğer **Cerrah**; **Halîfe Ömer**'in kendine gösterdiği bu ulu hedefleri kavrama ve onlara yönelmede azıcık bir anlayış göstermiş olsaydı, **Kuteybe**'den sonra, ***Orta-Asya Türk tarihi*** ve ***İslâm Tarihin*** akışını değiştiren bir kimse olarak tarihe geçecek ve müslüman ***Türk Milleti*** kıyamete kadar onu, hayırla yad edecekti. Zira Türklerin müslümanlığı meselesi bu ilk merhalede bitmiş ve ***Orta-Asya İslâm binasının*** üst katları **Gibb**'in dediği gibi tamamlanmış olacaktı. Artık Türkler'in çok büyük kitleler halinde müslüman olmaları ve İslâm hidayet güneşinin Orta Asya Türklüğü üzerine doğma zamanı gelmişti. Birisinin Kuteybe'den sonra bu kıvılcımı yakması ve bu hidâyet ateşini bir kere daha tutuşturması gerekiyordu.

Bu meselede **Cerrah, Kuteybeden** daha şanslı görünüyordu. **Kuteybe'nin** ardında yalnız **Haccac** vardı. O bu işleri üstelik Haccac'ın emri ile değil, bilakis kendi politik tercihleri doğrultusunda yapıyordu. Oysa **Cerrah**'ın arkasında ilmi, adâleti, islâmi şan ve şöhreti dünyayı dolduran koca halife **Ömer b. Abdü'l-Aziz'in** desteği bulunuyordu. O, **Ömer** ki Türkler'in müslümanlığı için bütün hilafet süresi boyunca çırpınıp durmuş bir Emevî Halîfesi idi. Ne yazık ki **Cerrah**; İslâm'ın adil Halîfesinin değil, çevresindeki aristokrat

vergi zorbalarının tesiri altında kalmış, onlara yenik düşmüş ve kendisinden beklenilen dinamizm ve üstün performansı bir türlü gösterememiştir. Neticede Orta Asya İslâm inkılabının tamamlanması ve Türklerin ***İslâm Dini***ni büyük kitleler halinde kabul etmeleri gibi altın bir fırsat, bir kere daha ele geçmemek üzere uçup gitmiştir.

Aşağı Türkistan'da, İslâmiyetin yayılması için pek fazla bir gayret göstermeyen, bilâkis baltalamakla itham edilen **Cerrah**'ın görevinden alınmasından sonra onun yerine, **Abdurrahman b. Nuaym el-Kuşeyri,** ***Doğu Tûran Yurdu*** valisi olmuştur[(59)]. **Kuşeyri**'nin, **Ömer**'in ***Aşağı Türkistan***'da İslâmiyetin yayılması için gösterdiği ciddi ve samimi gayretlere ne derece yardımcı olduğu pek belli değildir. Ne varki **H.A.R. Gibb**, onun ***"fazla bir etkisi olmayan zayıf ve aciz bir kimse"*** olduğunu söylemektedir[(60)]. Bu tesbit, **Kuşeyrî'nin** böyle büyük bir misyonu yüklenecek kabiliyet ve kapasite de bir kimse olmadığını göstermektedir.

Halife Ömer devrinde ***Aşağı Türkistan'a*** kendi dinî duygu, hizmet anlayışı ve düşüncesine uygun bir valinin gelmemesi büyük bir talihsizlik olmuş ve ***İslâm Dini***nin bu bölgelerde ve Türkler arasında yayılmasını bir hayli geciktirmiştir. Fakat, Emevîler'in ***"bu son derece âbid ve zahid"***[(61)] Halîfesi hak bildiği yolda yürümeye devam etmiştir. Bir taraftan yerli halkı İslâmiyete kazandırmak için her türlü fedakarlık ve kolaylıkları gösterirken, diğer taraftan da ***Yeni Dinin*** daha üst tabakalarda münevver

[59] et-Taberî, VI, s. 561.
[60] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 47.
[61] Benâketi, s. 127.

kitleler arasında yayılması için bir kısım sosyal ve dini tedbirler almış ve çok ciddi diplomatik teşebbüslerde bulunmuştur.

Onun, ***Orta Asya'da*** İslâmiyetin yayılması hususunda aldığı bu köklü tedbirler ve takındığı bu kesin tavrı ve kararlı tutumu sayesinde müslüman olmak için sabırsızlanan, fakat büyük bir basiretsizlikle karşılanan ve bir türlü ilgi gösterilmeyen bu kimseler artık ***İslâm Dini***ne akın akın girmeye başlamışlardır. Böylece İslâmiyetin tabandaki nüfuz ve kudreti bir hayli gelişmiş, güçlenmiş ve müslüman cemaat haksızlıklara karşı, ***Müslüman Arap Efendilerine*** karşı, direnebilecek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu durum ***İslâm Dini***nin, Aşağı Türkistan'da ulaştığı yeni merhale ve yeni gelişme devrini teşkil edecektir.

Halife Ömer; yeni müslüman cemaatin Türk yurtlarında emniyet ve huzurunun devamlı olması için yeni yeni bir takım ciddi teşebbüslerde daha bulunmuştur. O bu cümleden olmak üzere; ***Aşağı Türkistan'ın büyük şehirlerine yerleştirilmiş olan Arap ailelerinin buralardan alınıp Merv'e getirilmesi, Semerkant'dan, Arapların çıkartılması,*** hafta bir kısım yazarlara göre, ***Aşağı Türkistan'ın boşaltılması*** ve çoğu zaman zavallı bir maceradan öte gitmeyen ***Türkistan seferlerinin durdurulmasını istemiştir.*** Bundan sonraki sayfalarda **Halîfe Ömer**'in bu yeni ve çok cesur icraatları üzerinde durulacak ve elde edilen neticelerin genel bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

II.

HALİFE ÖMER'İN AŞAĞI TÜRKİSTAN'DA İSLÂM DİNİ'NİN YAYILMASI İLE İLGİLİ DİĞER ÖNEMLİ İCRAATLARI

Aşağı Türkistan'ın Boşaltılması Meselesi:

Bilindiği gibi, Emevîlerin bu cesur ve son derece âdil **Halîfesi, Ömer b. Abdü'l-Aziz**'in bitmez tükenmez gayretleri sayesinde ***İslâm Dini*** derlenmiş toparlanmış ve ***Aşağı Türkistan'da*** yeni bir hüviyet kazanmıştır. Şöyle ki, İslâmiyet bir taraftan büyük şehirlerde çok sağlam bir şekilde yerleşmiş, halk arasında süratle yayılmış, diğer taraftan da mahalli bir çok hükümdarlar ***Yeni Dini*** kabul etmişlerdir. Bütün bunlar; ***İslâm Dini*** nin buralarda çok sıhhatli bir şekilde geliştiğini, yeni bir dinamizm ve hız kazandığını göstermektedir. Bundan daha da hayırlısı gayr-i Arap ve fakat ***Müslüman Varlığın şahsiyeti,*** artık ilk defa bir **Halîfe** tarafından kabul ve teslim edilmiş oluyordu.

Ancak ağırlığını daha ziyade ***müslüman Türk ve Türk Beylerinin*** oluşturduğu bu ***"Yeni Cemaat"*** mensupları her nekadar vergiden muaf tutulmuş ve müslüman Araplarla dini statüleri bakımından artık teoride eşit bir seviyeye getirilmişlerse de, **Halîfe Ömer**'in kafasını ziyadesiyle meşgul eden daha birçok meseleler vardı. Bunlardan biriside; ilk fetih yıllarından itibaren Türkistan'ın değil büyük şehirleri, hatta köy ve kasabalarına yerleştirilen müslüman cemaatin önemli bir kısmını teşkil eden ***Arap âilelerinin*** buralardan alınması ve bunların **Merv**'e

getirilmesi idi. Her ne kadar *Türkistan'ın* büyük şehir ve kasabalarına yerleştirilen Arapların sayılarının 200 bin olduğunu iddia eden yazarlar varsa da bunların çok iyimser bir tahminle sayılarının 100 bin civarında olması gerekmektedir.

Bilindiği gibi **Halife Ömer**, Horasan valisi **Abdurrahman b. Nuaym el-Ğâmidî**'ye bir mektup yazarak Aşağı Türkistan da ki, ***müslüman Arap âilelerinin*** bulundukları yerleri bırakarak ***Merv'e*** gelip yerleşmelerini istemiştir[1].

Mamafih asıl konuya girmeden önce bir hususun belirtilmesinde yarar vardır. O da, bu şehirlere yerleşen Arap âilelerinin durumlarının, müslüman idârecilerinden çok farklı bir şekilde ele alınması gerektiğidir. Bu Arap âileleri; idarecilerin aksine yerli halkla, müslüman olsun olmasın, hiç bir zaman fazla bir problemi olmamış, onlarla anlaşmış kaynaşmış, belli bir ahenk ve düzeni içinde yaşayan bir toplum haline gelmişlerdi. Fakat asıl mesele **Halîfe Ömer'in** ortada çok fazla, ciddi bir problem olmadığı halde mesela cemaatlar arası sürtüşme gibi, böyle bir karara nasıl vardığı ve kendisini; buna ikna eden asıl sebeblerin hâlâ bilinmemesidir.

Ne varki, **Halîfe'nin** bu emri ***Aşağı Türkistan'daki,*** müslüman Araplara ulaştığı zaman onların, bundan cidden çekindikleri ve eskiden beri askeri bir karargah ve Vilayet merkezi olarak kullanılan ***Merv şehri'nin*** kendilerine çok dar geleceğini bahane ederek bu teklifi kabule yanaşmadıkları yine klasik kaynaklarımızda açık açık zikredilmektedir.

---

1 el-Yakûbî, II, s. 302. el-Yakûbî, ***el-Büldan,*** s. 61. et-Taberî, VI, s. 568.

Halbuki, Müslüman ailelerinin ***Merv'e*** getirilmesi, dolayısıyla ***Aşağı Türkistan'ın*** boşaltılması, topluma kök salmış ve yeni bir gelişme devrine giren ***İslâm Dini*** için şüphesiz büyük bir yıkıntı olacağı gibi, bu tebliğ faaliyetlerinin kısmen de olsa aksaması, hatta durdurulması demekti. Bu aynı zamanda Arap idaresi için mali ve ekonomik bir çok sıkıntı ve problemler yaratacaktı. Acaba bütün bunlar **Halîfe Ömer'in** asıl gayesi ile bir çelişki teşkil etmiyor mu idi?

Çağdaş Yazarlar Ne Diyor?

Halîfe Ömer'in asıl gayesiyle çelişkili olan bu teşebbüsünü izah etmek için tarih otoriteleri çeşitli görüşler ileri sürmektedirler. Bunlardan **H.A.R. Gibb**, ***"Halîfe Ömer'in siyaseti, Arap fütühatını muhafaza esasına dayanmış hakiki bir uzlaşma siyaseti değildi. Bu siyaset Aşağı Türkistan'ın tamamiyle bırakılması esasına dayanmakta idi"***[2] demektedir.

Bir başka otoriteye göre **Merv** ve civar kasabalarda fazla miktarda ***Arap unsuru*** vardı. Yarım asırdan beri buralara yerleşen ***Araplar*** yerli halkla tam bir uyum ve ahenk içinde yaşamakta idiler. Zaten İslâmiyet buralarda kökleşmişti. Bazı ufak tefek teşviklerle mükemmel bir asimilasyon elde edilebilir ve bu bütün bir imparatorluk için olmasa bile, o bölge için asimilasyonun iyi bir örneği olabilirdi. **M.A. Shaban** bu husustaki açıklarüalarına devam ederek aynen şu tutarsız görüşleri ileri sürmektedir: ***"Ömer bunu önce Buhara ve Semerkant'da tecrübe etmek istemiş ve***

---

2 Gibb, H.A.R., s. 47.

kayda değer bir başarı elde edemeyince, Aşağı Türkistan'dan tamamiyle geri çekilmeyi emretmiştir" [3].

Halîfe Ömer'in yukarda zikredilen ve sadece müslüman ***"Arap Âilelerinin"*** geri çekilmelerini emreden mektubu veya O'nun takip ettiği genel ***"Uzlaşma* ve *Sulh"*** politikasından, adı geçen yazarlar gibi ***Aşağı Türkistan'ın*** baştan başa elden çıkarılması hedefini güttüğünü iddia etmek realiteleri pek iyi değerlendirmemek olur. Diğer önemli faktörLer bir yana, Aşağı Türkistan'ın ticari ve iktisadi durumunun ***İmparatorluk ve Devlet hazinesi*** için ne derece önemli bir rol oynadığını **Ömer**'in bilmemesi ve takdir etmemesine imkan yoktu.

Çünkü; ***İpek Yolu hâkimiyetinin*** Orta-Doğu ve Dünya ticari hayatında ayrı bir yeri vardı. Oysa ***Araplar,*** bu yolu çoktandır ellerine geçirmişler, ve başka devletjere karşı ekonomik ve ticârî anlamda çok önemli bir üstünlük kazanmışlardı. **İpek Yolu**'nun sağladığı iktisadi refah ve zenginlikler artık senelerdir Arap şehirlerine akmaya başlamıştı. Hatta, **Halîfe Ömer** zaman zaman ***Çin'e*** bu güzel münasebetlerin devam etmesi için heyetler bile gönderiyordu [4].

Bunun dışında ortada hiç bir ciddi sebep; mesela isyan, kargaşalık, anarşi ve bundan daha kötüsü, bozkır Türkleri'nin bir hücumu ve tehlikesi mevzu bahiste değildi. Bütün bunlara rağmen **Halîfe'nin,** ***Aşağı Türkistan'ı*** tamamen bırakmaya kalkışması kolay kolay içinden çıkılacak bir mesele olmadığı gibi, aynı zamanda izahı zor

[3] Shaban, M., A., s. 90.
[4] Gibb, H.A.R., s. 47-50.

bir durumdur. Bu şekilde tutarsız görüş ve sathi iddialar ortaya atan yazarlar her ne şekilde olursa olsun, ana kaynaklarda kendi görüşlerine kesinlik kazandıracak fazla bir malzeme bulamıyacaklardır.

Meselenin Aslı Nedir?

Halbuki, Aşağı Türkistan'ın ***Buhara, Semerkant*** gibi ***kültür, iktisat*** ve ***ticaret*** merkezine yerleşen müslüman Araplar, aradan geçen bu kadar uzun zaman içinde, iş-güç sahibi olmuşlar, yerli halkla beşeri ilişkilerini geliştirerek çeşitli fonksiyonları ile toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmişlerdir. Bu kaynaşma, Yerli halktan evlenmelere varıncaya kadar çok derin boyutlara ulaşmıştı. İki toplum arasındaki, bu ahenk ve uyumun bir çok ilginç olaylarına şahit olmaktayız. Zira ***"Semerkant Muhakemesi"*** ve bunu takip eden olaylar, bunun en çarpıcı örnekleri arasındadır.

Müslüman Arap âilelerinin, Aşağı Türkistan ahâlisi ile tam bir uyum ve anlayış içinde yaşadıkları, ilerde tafsilatla zikredileceği gibi, tarihi ***"Semerkant Muhakemesi"***nde bir kere daha kendini, gösterecektir. Bu mahkemenin ***Semerkant'ın*** Araplar tarafından boşaltılması ve sulh anlaşmasının yeniden gözden geçirilmesi için verdiği karara, bizzat yerli halk Araplardan razı olduklarını, birlikte ve beraberce yaşadıklarını ileri sürerek itiraz edecekler ve onun tatbik mevkiine konulmasını engelleyeceklerdir [5].

Halîfe Ömer'in ancak, daha ziyade kendisine verilen abartılmış bilgilerin tesiri ile yazdığına kani olduğumuz bu söz konusu mektubu ile muhtemelen ***Şaş*** (bu günkü

[5] et-Taberî, VI, s. 568.

Taşkent), ***Fergana gibi sınır boylarına yerleştirilen ve emniyetten yoksun ve her zaman gayri müslim Türklerin hücumuna maruz kalan Arapları kurtarmayı düşündüğünü anlamak*** herhalde realitelere daha uygun olur kanaatindeyiz.

Aşağı Türkistan'ın büyük şehirlerine ve önemli bölgelerine pek çok sayıda Arap âileleri yerleştiren **Kuteybe b. Müslim,** Arap siyasi hakimiyetinin tam manasıyla daha yerleşmemiş olduğu tecavüzlere her zaman açık ***Fergane*** ve ***Şaş*** bölgelerine de bir çok ***Arap âileleri*** yerleştirmişti[6]. Bunların, Arap ordularının ***İç Asya***'ya doğru ilerlemesi sırasında onlara destek vermeleri düşünülmüştü. Fakat, onlar Türklere karşı kendilerini korumakta zorluk çekiyorlardı. Hatta, çeşitli çarpışmalarda Türklerin eline geçen ve Arap valileri tarafından sıkı bir pazarlık konusu serbest bırakılan söz konusu müslüman esirlerden muhtemelen bu Arap aileleri ve onlardan alınan esirlerine kasdedilmiş olması akla daha uygun gelmektedir.

Halîfe Ömer, kendi devrinde, devlet hazinesinin heba olması ve bir çok insanın ölmesinden öte bir işe yaramayan ***Orta Asya fetihlerinin*** haklı olarak durdurulmasını emretmişti. Bunun pek tabii bir sonucu olarak sınır boylarında yaşayan ***müslüman Arapların,*** gayri müslim Türklere karşı emniyetlerini sağlamak zor olmakta idi. İşte **Ömer**, adı geçen mektubundaki müslümanlarla bu sınır boylarında yaşayan Arap ailelerini kasdetmiş olmalıydı. Buna rağmen sınır boylarındaki müslüman Arap aileleri Halîfe

[6] el-Belâzurî, ***Fütûhu'l-Büldan,*** nşr. S. el-Müncid, Kahire, 1957, III, s. 529.

Ömer'in bu emrine ***"Merv bize dar gelir"*** bahanesiyle pek fazla iltifat etmemişlerdir.

Diğer taraftan hem **Taberî** ve hem de **Yakûbî**'nin rivayetine göre **Ömer**'in, onların yerlerinde kalmaya razı olduklarını duyunca, ***Allah'a şükür etmesi,*** onun bu telâşından kurtulduğunu ve nasıl büyük bir ferahlık duyduğunu göstermektedir[7]. Artık, **Ömer** bundan sonra tekrar ***Aşağı Türkistan***'ın boşaltılması için hiç bir teşebbüste bulunmamıştır.

Halîfe Ömer'in Türkistan Harblerini Durdurması:

Halîfe Ömer'in yukarda da işaret edildiği gibi uzun vadede, hiç bir zaman bölgede ***Arap siyasi hakimiyetine*** son vermek ve Türk yurtlarına yerleştirilmiş olan ***Arap ailelerini*** koparıp almak gibi bir niyeti olmamıştır. Ama o, ***Türk yurtlarına yeni yeni seferler düzenlenmesini kesin bir şekilde yasaklamıştır.*** Zira, Emevîler'in bir gelenek haline getirdikleri bu harbler çoğu zaman bir nevi ***yağma*** ve ***çapulculuktan*** ileri gidememiştir.

Said b. Osman'dan itibaren başlayan (680) ve yaklaşık yarım asır devam eden bu ***yağma*** ve ***çapulculuk*** hareketlerinin daha fazla devam etmesinin artık bir manası kalmamıştı. O, bu gerçeği gören yegane ***Emevî Halifesi*** idi. Onun içindir ki, kısa bir müddet süren hilâfeti sırasında buna hassas bir şekilde riayet edilmesini istemiş ve ***Türk Yurtlarına*** vali olarak gönderdiği her yetkiliye sık sık bu gerçeği hatırlatmış ve bir çok ***emirnâmeler*** göndermiştir. **Cerrah**'ı vali olarak gönderdiği zaman, ***"sakın ola ki, Türk Yurtlarına gaza etmeyesiniz, elinizde bulundurduğunuz***

[7] el-Yakûbî, II, s. 302, et-Taberî, VI, s. 568.

yerlere sımsıkı sarılınız!" dediği gibi[8], Ondan sonra gelen **Abdurrahman b. Nuaym'a** yazdığı bir emirnamede de, *"müslümanları* **(Türk Yurtlarına yeni yeni)** *gazalara sevketmeyesin. Allah'ın onlara fethini müyesser kıldığı yerler onlara yeter!"* demiştir[9].

Bilindiği gibi İslâm Hukukuna göre harbin meşruiyet kazanması için düşman önce ***Allah'a imana, İslâm Dini ni kabule,*** bu olmadığı takdirde ***vergi ödemeye*** çağrılması gerekmektedir. Aksi takdirde meselenin çözümü ***kılınçlara*** havale edilirdi[10]. Fakat, bu hususlara ***Emevîler*** zamanında hiç bir zaman gereği kadar riayet edilmemiştir. Emevî zihniyetine göre J. **Wellhausen**'in de haklı olarak işaret ettiği gibi, ***"cihad, para ve ganimet getirmeli idi. Gaye bu olmuştu. Inancın yayılması değil. Oysa Ömer bu kabil cihad'tan nefret ediyordu. O, bilakis milletlerin barışçı yollardan İslâm Dini ne getirmelerini arzu etmekte idi"***[11]. Bu takdirde ise harbe ve insanları büyük felaketlere sürüklemeye zaten lüzum kalmayacaktı.

Oğuz Bek ve Semerkant'ın Boşaltılması Meselesi:

Halîfe Ömer'in, Türk Yurtları ile ilgili asıl cesur icraatlarından bir diğeri de, şüphesiz ***Semerkant meselesine*** eğilmesi ve gerekirse bu güzel şehri gözden çıkaracak kadar

---

[8] ez-Zehebî a.g.e., IV, s. 333.

[9] et-Taberî, VI, s. 568. Ayrıca bkz. Günaltay, M. Şemseddin, ***Mufassal Türk Tarihi,*** İstanbul, 1340, V, s. 304. Sıddıki, A.H., a.g.e., I, s. 75. Mahmud, S.F., a.g.e., s. 82. Halîfe Ömer, uzun zamandan beri devam eden ve hiç bir netice sağlamayan Arapların, **İstanbul kuşatmasına** da son vermiş ve gazilerin geri dönmeterini emretmiştir. bkz. ***Abu'l-Farac Tarihi,*** I, s. 194. Sıddık, A.H., a.g.e., I, s. 75.

[10] es-Serahsî, ***el-Mebsût,*** X, s. 6. İbn Kayyim, ***el-Ahkâm,*** I, s. 5.

[11] Wellhausen, J., a.g.e., s. 138-139, 126.

ileri gitmesi idi. Bilindiği gibi ***Semerkant*** muhasarasında ***Kuteybe;*** her zaman olduğu gibi iki yüzlü davranmıştır. O şehre anlaşma gereğince, sadece ***iki rekat namaz kılmak için geçici bir süre girdiği halde,*** sonradan **Ğuzek**'e rest çekmiş ve şehri süratli bir şekilde işgal etmiştir. İşte **Guzek, Kuteybe**'nin bu hiyanetinin kurbanı olmasını hiç bir zaman hazmedememiş ve hayatının sonuna kadar Arap idaresiyle mücadele etmiştir.

O'nun en büyük arzusu, ***Semerkant*** için yapılan bu haksızlığın giderilmesi, mülk ve saltanatın tekrar eski sahibine iâde edilmesi idi. Her ne kadar siyâsî olaylar bu kitabın asıl konusu değilse de biz, ***Semerkant'ın boşaltılması*** ile ilgili bu önemli olayı, burada zikretmeyi uygun görmekteyiz. Zira adalet tarihine ***"Semerkant Muhakemesi"*** olarak geçen bu olay **Kuteybe**'nin hıyanet ve iki yüzlülüğünü ortaya koymaida kalmamış, aynı zamanda **Ömer** devrinde cihanı dolduran İslâm adâletinin de tarihe bıraktığı en parlak belge olmuştur. Bu muhakeme diğer taraftan ***Türk Yurtlarında*** cereyan eden bir çok siyasi olaylar izah ve bir değer hükmüne varmada bizlere önemli ölçüde yardım etmiş olacaktır.

Temel kaynakların bu konulardaki ayrıntılı rivâyetlerinden anlaşıldığına göre, büyük ***İslâm Halîfesinin*** adâlet ve insafla muamelesi, O'nun, bu uğurdaki şan ve şöhreti dalga dalga ***Türk Yurtlarına*** ulaşınca **Ğuzek** tekrar harekete geçmiş ve Ömer'in adaletine sığınarak kendisine yapılmış olan bu haksızlığın giderilmesini istemiştir. Olayların bundan sonraki ilginç safhalarını biz şimdi **Taberîden** aktaralım: **Ğuzek** iyi bir durum muhakemesi yaptıktan sonra eşraftan bir heyetle Şehrin Arap valisi

Süleyman b. Ebi's-Sırrî'ye gelmişler ve ne istediklerini açık açık ortaya koyarak şöyle demişlerdir:

"إن قتيبة غدر بنا وظلمنا وأخذ بلادنا وقد أظهر الله العدل والإنصاف فأذن لنا فليفد منا وفدًا إلى أمير المؤمنين يشكو ظلامتنا فإذا كان لنا حق أعطيناه فإن بنا إلى ذلك حاجة."

"Biz Kuteybe'nin zulüm ve gadrine uğradık, ülkemizi haksız olarak elimizden aldı. Şimdi Allah bize adalet ve insafı nasib etti. Artık bizim Mü'minlerin Emirine bir heyet gönıdermemize müsade et. Olup biten bu mezalimi O'na söyleyelim. Eğer biz haksız ve üzerimize düşen bir şey varsa onu da vermeye hazırız. Zaten böyle bir heyet göndermeyi çoktandır istiyorduk"[12].

Görüldüğü gibi bu ifâde ve yüksek beyanlar, diğer taraftan **Oğuz Bek,** bu vatanperver ***Türk Beyi'nin Allah'a*** olan taş gibi imanınında ayrı bir delili olmalıdır. Bunlar onun; ***Yüce Allah'a,*** Onun adâletine olan sonsuz güvenini, bir hesap ve kitap gününe olan köklü inancını ortaya koymaktadır. Zaten ***Oğuz Beki*** harekete geçirende İslâmın âdil halifesi ile olan ortak ***"İman Paydası"*** idi.

Mâmâfih Vali, **Ğuzek** ve eşrafın bu haklı isteğine diyecek fazla bir şey bulamamış ve onlardan bir heyetin Halîfe ile müstakil görüşmelerde bulunmak üzere ***Şam***'a gitmelerini tavsiye etmiştir. İslâm'ın âdil **Halîfesi, heyeti** ve ***Semerkant'da*** ceryan eden olayları büyük bir dikkatle dinledikten sonra **Süleyman b. Ebi's-Sırrî'ye** şu emirnameyi göndermiştir:

[12] et-Taberî, VI, s. 567.

"Semerkantlılar bana kendilerine reva görülen zulümleri ve Kuteybe'nin onlara yaptığı hücumu, Onların ülkelerini nasıl zorla ellerinden aldığını, yurt ve yuvalarından sürüp çıkardığını bir bir söylediler. Sana emirnamem geldikten sonra onları şehrin kadısına havale et. Bu işi takip etmekten geride kalma. Yapılan mahkeme sonunda eğer Kadı onların lehine hükmederse Kuteybe onlara hücum etmeden önce iki tarafın (askeri) durumu, ne şekilde ise ona göre hareket et. Arap askerlerinin şehri boşaltmalarını ve eski yerlerine dönmelerini sağla"[13].

Meşhur Semerkant Muhakemesi ve Oğuz Bek:

Vali gelişen bu yeni durumu, şehrin müslüman kadısı **Cümey b. Hâdır**'a havale etti. Yeni bir mahkeme kuruldu. Bu hususta gerekli araştırmalar yapılıp şahitler dinlendikten sonra mahkeme ***Semerkantlıların*** lehine hükmetti. Bu bir devrin adaletsizliği ve zulmünün tarihçe tescil edilmesi demekti. Aradan seneler geçtikten sonra **Kuteybe**, maşeri vicdanlarda değil, bu defa adâlet önünde de mahküm olmuş ve hak yerini bulmuştu.

Ğuzek, ilk anda haklılığını isbat etmiş oluyordu. Bu hüküm gereğince ***Semerkant,*** Arap idaresi şehri boşaltacak, daha önceki, yerlerine çekilecekler ve iki taraf arasında yeni bir sulh anlaşması yapılacaktı. Böyle bir kararın tatbikine mevcut Arap idaresinin ne derece saygı göstereceklerí hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Fakat ***Semerkant*** ileri gelenleri her nedense mahkemenin bu hükmünü tatbik ve şehrin Araplardan tahliyesini

[13] et-Taberî, VI. s. 568. Kitapçı Z., a.g.mk., Türk Dünyası Araştırmaları, no. 33, s. 160 vd.

istememişlerdir. Taberî'nin rivayetine göre onlar aynen şöyle demişlerdir:

"قد خالطنا هؤلاء القوم فأقمنا معهم وآمنونا وأمناهم."

"İşte bu kavimle (Araplarla) bunca yıl beraber oturduk. Birbirimizle kaynaştık. Onlar bizden, bizde onlardan emin olduk. Eğer, bu hüküm uygulanacak olursa tekrar yeni bir harbe dönmüş olacağız. Artık zaferin kimlerin olacağını kestirmek mümkün değildir" demişler ve durumu olduğu gibi kabul etmişlerdir[14].

Görüldüğü gibi **Guzek**, bu yeni teşebbüsünden de bir netice elde edememiştir. O'nun asıl gayesi müslüman Arap âilelerini Semerkant'dan çıkarmak değil, Arap idaresinin siyâsî hâkimiyetine son vermek ve bir hiç uğruna kaybettiği mülküne ve hükümdarlığına yeniden kavuşmaktı. **Gibb**, müslüman Türk Hükümdarının bu mücadelesini yanlış olarak değerlendirmekte ve O'nun inanç ve duygularında samimiyetsizlik belirtileri aramaktadır. Hatta, **Gibb daha da ileri gitmiş ve** ***Guzek'in, Halîfe'nin dini duygularını istismar etmek için müslüman olduğunu iddia etmiştirki***[15] bu ***Türk Hükümdarının*** yüksek şahsiyetini hafife almaktan başka bir şey değildir.

Halbuki, **Oğuz Bek** Araplarla çok medeni bir mücadele yapmış ve bu mücadeleyi de kazanmıştı. Ama çevre, özellikle statükonun devam etmesinden fayda uman ***Soğdlu tüccarlar*** her zaman olduğu gibi bu meselede de Arapların safınageçmişlerdir. Dolayısiyle, o; zımnen mağlup

[14] et-Taberî, VI. s. 568.
[15] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 47-48.

olmuştu. Böyle bir mücadeleyi onun, dini duyguları açısından yorumlamanın hiç bir mantıki nedeni yoktur. Mamafih, **Oğuz Bek,** bu yenilgiyi kabul etmemiş ve Arap idaresi ile mücadeleye devam etmiştir. **Eşres b. Abdullah es-Sülemî** zamanında bu ***Kurt Politikacı*** yeni bir insiyatifle tekrar sahneye çıkacak ve beklenmedik manevraları ile Arap idaresini çok müşkül durumlarda bırakacaktır.

Halîfe Ömer ve Mühtedilerin Miktarı Meselesi:

Bütün bunlar **Ömer**'in İslâm adaletini uygulamada ne kadar hassas bir kimse olduğunu göstermektedir. O görünüşte Arap devletinin aleyhine olacağı zaten belli olan bir davayı ***Semerkant'ın*** gözden çıkanlması pahasına kabul etmişti. ***Semerkant*** kadısı tam bir açık yüreklilikle hükmetmiş ve neticede **Oğuz Bek**'in haklı olduğu, hem de bütün ayrıntılarıyla bir kere daha ortaya çıkmıştı. Fakat neticede; **Halîfe Ömer'in** adaletinden **Oğuz Bek** değil ***İslâm Dini*** kazanmıştı. Yerli halk, **Oğuz Bek**'in değil İslâmiyetin safına geçmeyi ve müslüman ahali Arap idaresinin yanında yer almayı tercih etmişlerdi.

Halîfe Ömer'in nerede ise gözle görülür, elle tutulur adalet zevkini yaşayan ***Semerkant*** ve civarı, *"Hayır!"* belki bütün ***Aşağı Türkistan*** halkının bundan sonra, büyük kitleler halinde ***İslâm Hidayet*** güneşine, Allah'ın nuruna doğru koşmalarını artık kim önleyebilirdi? Evet **Kuteybe b. Müslim**'den sonra, ***Aşağı Türkistan***'da İslâmiyet yeni bir altın devir daha yaşamaya başlamıştı. Yüzlerce binlerce insan Allah'ın hidayetine koşuyordu. Şimdi burada karşımıza çok önemli bir soru çıkmaktadır. O da; **Halîfe Ömer** devrinde Türk Yurtlarında başlatılan bu yeni İslâmı yayma

hareketinin sonucu, müslüman olan yeni mühtedilerin durumu idi. Daha açık bir ifâde ile onların miktarı hakkında acaba bir şey söylememiz mümkünmüdür?

İslâmi kaynaklarda, **Ömer'in,** ***Aşağı Türkistan'***daki kitle ihtidalarını engelleyen bu anlamsız sebebleri ortadan kaldırmasından sonra, yerli halk arasında İslâmiyetin süratle yayıldığı ve halkın ***Yeni Dine*** girmede birbirleri ile adeta yarış ettiklerinden bahsedilmektedir(16). Daha önce, genellikle ferdi olan ihtidalar, yerini artık bu devirde ***kitle ihtidalarına*** bırakmıştır. O kadar ki, Ömer devrine kadar bu şekilde bir ***kitle ihtidası*** **(mass conversion)**'dan bahsetmek bile mümkün değildir(17).

Toplumsal ihtidalar olarak nitelendirebileceğimiz bu gelişmeler ***vergi memurları, dihkanlar hatta valiler ve mahalli prensleri*** bir hayli tedirgin etmiştir. Mahalli aristokrasinin bir nevi temsilcileri olan bu gruplar; kitle ihtidaları ve ***İslâm Dini*** nin aleyhine çok çetin bir mücadele başlatmışlardır. Diğer taraftan ihtidalar sebebiyle vergi muvazenesinin bir hayli bozulduğu ve devlet hazinesi **(beytü'l-mal)**'nin aleyhine bir durum aldığı göz önüne getirilirse, mühtedilerin miktarının, tahminlerin çok daha üstünde olması gerekmektedir.

Esasen **Ömer**'i pek çok yönlerden tatmin eden ve ***Aşağı Türkistan'a*** ağırlık vermesini sağlayan **Ebû Saydâ**'nın rivâyetleri, konunun aydınlatılmasında bir dereceye kadar bizlere yardımcı olmaktadır(18). **Ebû Saydâ**'nın İslâmın adil Halîfesinin huzurunda yaptığı resmi açıklamalarından

16 et-Taberî, IX, s. 1354. İbnül-Esîr, V, s. 51
17 Hitty, P.K., ***History of the Arabs***, s. 232.
18 et-Taberî, VI, s. 559. İbnü'l-Esîr, V, s. 50.

öğrendiğimize göre halen Arap ordularında ki, **mühtedi mevalinin** sayısı 20.000'dir. Tabiatiyle bunlar ***Semerkant*** ve ***Buhara'da*** alınan esirler yani ***muharip Türk unsurundan*** oluşmakta idi. Yine aynı rivayet de, yerli halktan bir o kadar daha müslüman bulunduğu zikredilmektedir. Bunlar şüphesiz, vergi muafiyetinin tanınmasından önce ve bir çok zorluklara göğüs gererek müslümanlıklarını devam ettiren kimselerdi. Oyle ki kökü ta **Kuteybe**'ye kadar varan bu gelişmeler de nazarı itibara alınırsa **Halîfe Ömer'den** önce dahi bu topraklarda yaşayan müslümanların sayılarının çok büyük miktarlara ulaşmış olması gerekmektedir.

Halbuki **Ömer**'in müslümanları ***cizye*** ve ***harac***'dan muaf tutması, aşırı hareket eden vali ve devlet memurlarını azletmesi, emniyet ve adaleti hükümran kılması gibi bir kısım köklü tedbirlerle birlikte ***İslâm Dini*** **nin** yayılması için başlattığı büyük kampanya tesirini göstermekte gecikmemiş ve halk ***Yeni Dine*** büyük bir sevinçle koşmaya başlamıştır. ***İslâm Dini*** ne rağbet o kadar çoğalmıştı ki, şehir ve kasabalarda yaşayan bir çok insan artık ***İslâm Dini*** ne girmede birbirleri ile adeta yarış eder bir hale gelmişlerdi. Zira, **Halîfe Ömer**'in hazırladığı bu yeni ortamda müslüman olmak bir meziyet ve bir üstünlük idi.

A. Müller, bu konuda haklı olarak çok daha ileri gitmekte ve bir kısım güzel beyanlarda bulunmaktadır. Buna göre, ihtida etmek din salikleri için faydalı bir hale geldiğinden, aynı zamanda bütün eyaletlerde hararetli bir misyonerlik faaliyeti organize eden dindar Halîfe, ***kısa***

zamanda mümin kitlesinin milyonları aştığını mesud bir tatmin hissi ile gördü[19].

Kitle İhtidalan Nasıl İzah Edilmeli?

Ancak burada karşımıza bir değil, bir çok soru çıkmaktadır. O da; *herşeyden önce bu kitle ihtidaları nasıl izah edilmeli idi?*

Bunlar zâhiri ihtidalar değilmiydi? Ona Yerli halk devrin umumi havasına kendilerini kaptırarak müslüman oluyorlardı. Müslümanlıkları, dini inanç ve yaşayışları şimdilik sâdece kuru bir taklitten ibaretti. Yarın, ihtida etmek ve müslüman olmak cazibesini kaybettiğinde, bunlar yine eski yaşayış ve dinlerine dönebilirlerdi. Bu taktirde, onlar İslâma göre mürted olacaklar ve boyunların vurulması, artık kaçınılmaz bir bale gelecekti. Ayrıca; *bu ibtidai müslümanların İslâm Dini nin toplumda yerleşme ve kökleşmesinde ne gibi bir faydası olacaktı?*

Bütün bu soru ve açıklamalar **J. Wellhausen, A. Müller,** hatta **H.A.R. Gibb** gibi koyu hıristiyan yazarların nerede ise kendilerini yiyip bitiren soru ve onların kafalarını allak, bullak eden gelişmelerdi. **A. Müller,** kendini tüketen bu gelişmeleri, yine kendi çıkmazları açısından olumlu olarak izah etmeye çalışmakta ve bize göre nerede ise zırvaya varan görüşler ileri sürmektedir. Ona göre;

"Bunlar her ne kadar ön planda zahiri ihtidalar idiyse de İslâm Hukukuna göre irtidâd'ın başlangıçtan beri cezasının ölüm olduğu, yani bir defa Kur'an'a kazandırılanlar için geri dönmenin imkansız olduğu

[19] Wellhausen, J., a.g.e., s. 129.

unutulmamalıdır. Böylece hiç olmazsa bunlardan sonra ki ikinci nesil büyük bir ekseriyetle çok iyi müslümanlardan oluşacaktı. Her halükarda Ömer'in bu emirnameleri ile Allah'a inananların diğer dini cemaatlere karşı üstünlüğü büyük ölçüde çoğalmış oluyordu"[20].

A. Müller'in bizim tasvip etmediğimiz ve fakat bir kısım yazarlar tarafından iyimser olarak kabul edilen bu beyanları ve İslâmiyetin, **Halîfe Ömer** devrinde başta ***Türk Yurtları*** olmak üzere imparatorluğun geniş hudutları ve diğer bölgelerinde kazandığı bu baş döndürücü gelişmeleri kıskanan ve bunda mübaleğa edildiğini iddia eden yazarlar da yok değildir. Mesela, **J. Wellhausen**'in eserini Türkçeye çeviren ***F. Işıltan, Ömer devrinde Doğu'da ve Batı'da milyonlarca kişinin ihtida ettiği iddiası için delil ve isbat vasıtaları bulmak gerçekten de güç olacaktır"*** demektedir[21].

M.A. Shaban, bu kabil kısır görüşler beyan etmede Batılı meslektaşlarından çok daha ileri gitmektedir. Nitekim **İbn Saad**'ın mücerred bir rivayetine dayanan **Müellif** bu devirde ihtida edenlerin sayıları hakkında çok gülünç

[20] Müller, A., ***Geshichte des İslâm,*** I, s. 439. Kremer, V., ***Culturgesechichte des Orients,*** I, s. 174.

*Müellifin dediği gibi, **İslâm Dini** nin **mürtedler** hakkındaki bu hükmü hiç bir zaman ilk mühtedilerin başında **Demoklesin Kılıncı** gibi asılı durup kalmamıştır. Mürtedler için, büyük bir başkaldırma olmadığı sürece **Hz. Ömer** devrindeki uygulamalarda da görüldüğü gibi bu hükmün icra edilmediği gibi, **İslâm Tarihinde** bunun uygulanması da yoktur. Bu devirlerde Mühtedîlere böyle bir hükmün değil uygulama, hatirlatılmasına dahi lüzum hissedilmemiştir. Zaten Hak Dine şu veya bu nedenle bir defa girenlerin tekrar eski dinlerine döndükleri ender olaylardan bile değildir. Bu gün dahi **Afrika da İslâm Dini ne** giren ilkel kabile mensuplarına **Hıristiyan misyonerler** pek çok cazip şeyler verdikleri halde, onların **İslâm Dini**'ni hiç bir zaman terketmedikleri görülmüştür. Z.K.*

[21] Wellhausen, J., a.g.e., s. 138.

iddialarda bulunmaktadır. Ona göre; bunların sayısı sadece 4000 kişidir. O bu kabil ham görüşlerinde insan havsalasını isyana zorlayan beyanlarında bulunmakta ve ***"muhtedilerin vergiden muaf tutulmasına rağmen İslâm Dini nin Horasan'da pek fazla rağbet görmediğini ileri sürmektedir"***[22].

Çağdaş Yazarlar Yanılıyor:

Buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalar, ***İslâm Dini*** nin ***Türk Yurtlarında*** kazandığı bu baş döndürücü gelişmeleri görmemezlikten gelmek veya inkar etmek ancak kör bir taassub olur. Türklerle ilgili meselelerde **H.A.R. Gibb**'e benzer olumsuz tavırları ile yakından tanıdığımız **M.A. Shaban** bu ***Mısırlı Yazar***'ın böylesine tutarsız görüşlerini tabii karşılamamız gerekmektedir. Mamafih onun; **Ömer** devrinde; değil ***Aşağı Türkistan,*** hatta bütün ***Horasan***'da ki mühtedilerin miktarı hakkında ileri sürdüğü bu görüşleri, şimdiye kadar bu yolda gösterilen büyük gayret ve elde edilen olumlu neticeleri pek fazla bir değerlendirmeye tabii tutmadan verilmiş son derece sathi, tutarsız, ilmi ciddiyetten mahrum görüşler olarak kabul etmemiz gerekmektedir.

Halbuki, ***Türk Yurtlarında İslâm Dini***'nin, bereketli tohumları ilk defa **Halife Ömer** tarafından atılmış da değildir. Ondan çok daha önce yukarıda da işaret edildiği gibi **Kuteybe b. Müslim,** müstesna bir vali olarak İslâmiyetin yayılması için her türlü takdirin üstünde çetin mücadeleler vermiş, ***Yeni Dini, Buhara, Semerkant*** gibi ***Aşağı Türkistan'ın*** en eski din, kültür ve medeniyet

[22] Shaban, M.A., a.g.e., s. 87.

merkezlerine yerleştirmiştir. Özellikle ***Buhara'da,*** yerli halkın büyük bir kısmını, zorla da olsa ***İslâm Dini*** ne girmelerini sağlamıştır. Onun bu yoldaki mücadeleleri bu serinin ***"İkinci Kitabında"*** çok daha ayrıntılı bir şekilde izah edilmiştir.

Halîfe Ömer'in İslâmiyet yararına açtığı bu ikinci büyük kampanyaya, O'nun üstün meziyeti, uyguladığı yüksek ve basiretli politika sayesinde **Kuteybe'nin** ***Aşağı Türkistan*** da meydana getirdiği İslâm cemaatine yeni yeni bir çok iltihaklar olmuş dolayısıyla müslüman cemaat daha güçlü ve kuvvetli bir varlık haline gelmiştir.

F. Köprülü'nünde dediği gibi: ***"Müslümanlığı yayma idealinin tek temsilcisi olan Halîfe Ömer"***in[23] çok kısa süren, fakat İslamiyet namına ***kemiyet*** ve ***keyfiyet*** bakımından büyük neticeler elde edilen Halîfeliği müddetinde ***Yeni Dinin*** Aşağı Türkistan da nüfuzu artmış, gelişme ve yayılma sahaları birdenbire genişlemiş ve yeni boyutlar kazanmaya başlamıştır. Artık İslâmiyet, Müslüman Arapların dışında, yerli halkla bütünleşmiş gayr-i Arap ve fakat kuvvetli bir ***İslâm toplumu*** meydana gelmiştir. Öyleki bunların sayılan çoktan yüzbinleri aşmış ve milyonlara ulaşmış bulunuyordu.

Öyle zannediyoruz ki, ***Aşağı Türkistan***'ın bütün köy ve kasabalarında mevcutları bir hayli yüksek olan bu ***Müslüman Cemaat,*** daha sonra ki, devirlerde İslâmiyetin ***Aşağı Türkistan*** da dahil olmak üzere, ***İç Asya***'nın, ***Çin Seddine*** kadar olan geniş bir sahasında yayılması ve büyük ***Türk boyları*** tarafından umumi bir kabule mazhar olması ve

[23] Barthold, W., ***İslâm Medeniyeti Tarihi,*** (İzahlar), s. 107.

Yeni Dinin bütün safiyetiyle diğer din ve mezheplere karşı üstünlüğünün sağlanmasında âdeta bir ***maya*** vazifesini göreceklerdir.

Her ne kadar mühtedilerin miktarı milyonları aşmamışsa da, **M.A. Shaban**'ın ileri sürdüğü gibi sadece ***4000 kişiden*** ibaret de değildi. Öyle tahmin ediyouzki müellifin bu kabil değerlendirme hataları kanaatimize göre, onun İslâmiyetin yayılması ile ilgili rivayetleri, kendi konusunun dışında, diğer konuların aydınlatılması için bilvesile kullanılmış olmasından ileri gelmektedir. Şüphesiz, **Halîfe Ömer**'in bu hummalı faaliyetleri ile **Kuteybe**'nin, Türk Yurtlarında dikmeye muvaffak olduğu ***"İslâmiyet Ağacı"*** dal budak salmış ve bu bereketli topraklarda ***İslâmiyet*** için yeni bir gelişme devri başlamıştır. Böylece başta ***Türk aristokrasisinin*** ileri gelenleri olmak üzere yüz binlerce Türk, müslüman olmuşlardır. Sadece, ***Baykent, Buhara* ve *Semerkant'ın*** merkezi şehir nüfuslarını göz önüne getirmek bile, bizim bu konularda ne kadar haklı olduğumuzu ortaya koymaktadır.

Ömer b. Abdülaziz'in Ölümü ve Sonu:

Aşağı Türkistan'da ve hele hele Türkler arasında İslâmiyetin yayılması için her zaman bir **altın devir** olarak kabul edeceğimiz **Ömer b. Abdü'l-Aziz**'in hilâfet müddeti, ne yazık ki pek uzun sürmemiştir. Bilindiği gibi **Halîfe Ömer**; bir taraftan büyük bir gayret ve samimiyetle İslâmiyetin yayılması için çetin mücadeleler verirken, diğer taraftan da bütün ciddiyet ve vekârı ile Emevîler devrinde ki, ***zulüm, haksızlık ve israf'ın*** karşısına dikilmiş, ***haksız iktisabları,*** gayri meşru yollardan elde edilen büyük

servetlerin hesabını sormuş ve bunların derhal ***"Beytü'l-Mâl"***e iade edilmesini istemiştir[24].

Nice yıllardır zulüm, israf, sefahet ve lükse alışmış olan Emevî hanedanı ve devlet adamları, **Ömer b. Abdülaziz**'in bu kesin tutumu karşısında büyük bir telâşa kapılmışlardır. Nihayet çok **zahid Halîfeyi,** kölelerden birine 1.000 dinar vererek kandırmışlar ve onu ***zehirletmeye muvaffak*** olmuşlardır (719)[25]. Zehebî'nin kaydettiğine göre ***"İri gözlü, beyaz ince ve güzel yüzlü, güzel sakallı olan"***[26], **Ömer b. Abdülaziz'in** hilafet müddeti ***"iki yıl beş ay"*** sürmüştür[27].

Halîfe Ömer'in, esasını ***Aşağı Türkistan'da*** İslâmiyetin yayılması meselesinin hareketinin teşkil ettiği yüksek politikanın önemi, ne kendi devrinde, ne de daha sonraki devirlerde Emevî idaresi ve devlet adamları tarafından hiç bir zaman gereği kadar anlaşılamamıştır. Eğer, **Ömer b. Abdülaziz**'in mühtedilerden haraç almamak, adil ve insaflı bir idare tesis etmek gibi, gerçekten de önemli fikirleri layıkıyla anlaşılmış ve uygulanabilmiş olsaydı, **Prof. Fuat Köprülü**'nün de işaret ettiği gibi, ***Aşağı Türkistan pek kısa bir zaman içinde müslüman olacaktı***[28].

Çünkü ortam çok sağlam bir şekilde hazırlanmıştı. Küçük bir teşvik ile bu mükemmel bir ***İslâmlaştırma***

---

[24] ed-Dîneveri, ***Ahbarut-Tıval,*** Kahire, 1960, s. 331. Ebu'l-Fida, ***el-Muhtasar,*** I, s. 201, Ebu'l-Abbas, ***Ahbaru'd-Düvel,*** s. 140.

[25] İbn Hubeyb, ***Esmâü'l-Muğtalîn,*** (Nevadirü'l-Mahtûtat), VI, s. 181. es-Süyûtî, ***Tarihu'l-Hulefa,*** Kahire, 1964, s. 246. ez-Zehebt, ***Tarihu'l-İslâm,*** IV, s. 786. Balcıoğlu, T.H., ***Türk Tarihinde Mezhep Ceryanları,*** İstanbul, 1940, s. 31.

[26] ez-Zehebî, IV, s. 164.

[27] et-Taberî, IX, s. 1361. ***Abu'l-Farac Tarihi***, I, s. 139. Benâketi, s. 127.

[28] Köprülü, F., ***Türk Edebiyatında İlk Mutasavvuflar,*** Ankara, 1966, s. 9.

hareketine yol açabilirdi. Fakat, Emevîlerin ***"zâlim ve menfaatperest siyaseti buna mani olmuştur"***[(29)]. Böylece, Aşağı Türkistan ahâlisinin İslâmlaştırılması ve ***İslâm Dini***'ni bu topraklarda güçlü bir din hâle gelmesi yolunda yakalanan çok güzel ve önemli bir fırsat, bir daha kolay kolay ele geçmemek üzere kaçırılmış oluyordu. Her ne kadar hilafet müddeti çok kısa sürmüş ise de **Ömer b. Abdülaziz,** Emevî hanedanının ***"merhametsiz, muhteris, kendi menfaatinden başka hiç bir şey düşünmeyen halifeleri arasında istisna teşkil eden parlak ve şerefli bir kimse"***[(30)] olarak karşımıza çıkmaktadır. O'nun icraatından tarihte kalan izler ***"Halîfenin gerçekten meziyet sahibi ve realiteyi iyi kavramış"***[(31)] ve ***"takip ettiği siyaset de başarılı bir kimse olduğunu göstermektedir"***[(32)].

Ömer b. Abdülaziz, köklü bir kısım icraatiyle ***"İslâmiyetin milletlerarası bir mahiyet kazanmasını sağladığı gibi"***[(33)] Emevî hilâfetinin **Hişam b. Abdü'l-Melik** zamanında (724-743) ulaştığı ***"üçüncü ve son ikbal, yükseliş devri de, yine o'nun hayırhah hareketleri sayesinde mümkün olmuştur"***[(34)]. Bu bakımdan kısa süren Halîfelik devri **H.G. Yurtdaydın**'ın da haklı olarak işaret ettiği gibi, ***"bir çok müslümanlarca Emevîlerin en parlak devri olarak kabul edilmektedir"***[(35)].

[29] Köprülü, F., a.g.e., s. 9.
[30] Brown, E. G., ***A. Ljterary History of Persia,*** Cambridge, 1956, s. 235.
[31] Vida, G.L.D., ***Emevîler, İ.A.,*** IV, s. 246.
[32] Muir, S.W., ***The Caliphate Its Rise Dicline and Fall,*** Beirut, 1963, s. 385.
[33] Vida, G.L.D., ***İ.A.,*** IV, s. 247.
[34] Vida, G.L.D., ***İ.A.,*** IV, s. 247.
[35] Yurtaydın, H.G., ***İslâm Tarihi Dersleri,*** Ankara, 1971, s. 22.

İslâm ve Emevîler tarihine böylesine derin izler bırakan **Ömer b. Abdü'l-Aziz** ve onun İmparatorluğun geniş hudutları içinde, özellikle ***Türk Yurtlarında*** başlattığı İslâmiyeti yayma hareketi ve tesis ettiği adalet, istikrar ve huzur devri ne yazık ki pek de uzun sürmemiştir. Çünkü, Emevî ileri gelenleri **Ömer'in** hilâfetinin uzamasından çok korkuyorlardı. Aksi takdirde **Yezid'i veliahtlıktan** çıkarıp yerine kendisi gibi dürüst bir adamı veliaht yapabilirdi. Bu ise yıllardan beri israf ve sefâhatâ alışmış olan Emevîleri dehşete düşürmekte idi. ***Bundan paniğe kapılan saray ve çevreleri yukarda da ifade edildiği gibi, onu zehirlemek için teşebbüse geçmişler ve bunda şüphesiz muvaffakta olmuşlardır***[(36)].

Ömer b. Abdü'l-Aziz'in ölümünden sonra gerek ***Emevî Halîfeleri,*** gerekse Horasan'a gelen ***Arap Valileri*** eski kötü uygulama ve hırslarına dönmekten bir an bile gecikmemişlerdir. Daha da kötüsü, kitleler halinde müslüman olan ***Türklerden*** bile ağır vergiler istiyecek kadar ileri gitmişlerdir. **Ahmed Cevdet Paşa,** kendine has uslûbu ile bundan sonraki gelişmeleri şöyle tasvir etmektedir: ***"Zulüm ve tecavüzlere ve bir çok kötü alışkanlıklara saplanmış olan Emevî komutanları onun adâletinden sıkılarak canına kasdetmek derecesine kadar vardılar. Artık ondan sonra gelen Yezîd o'nun adlî usullerinin hepsini bir hamlede değiştirmiştir"***[(37)].

[36] Ahmet Cevdet, ***Kısası Enbiya,*** Haz. M. İz., Ankara, 1985, IV, s. 78.
[37] Ahmed Cevdet, a.g.e., IV, s. 66.

Ömer Devrinin İslâmlaştırma Politikası:

Halife Ömer'in iğrenç bir şekilde öldürülmesinden sonra o'nun yerine **Yezîd b. Abdü'l-Melik** halîfe olmuştur. **Yezîd'in** hilâfet tahtına oturması ile, **Halîfe Ömer**'den tamamen farklı bir devir başlamıştır. Bu bir manada Türkistan müslümanlığının ***trajik ve buhranlı*** deviri idi. Bu ve daha sonraki devirlere geçmeden önce **Ömer b. Abdü'l-Aziz** devri ile ilgili olarak son bir kaç söz daha söylemek istiyoruz. Bu küçük değerlendirme bundan sonraki, bahislerin anlaşılmasına da yardımcı olacaktır.

Ömer'in şüphesiz çok kısa süren hilâfeti döneminde, ***Aşağı Türkistan*** için taşıdığı yüksek ideallerin önemi Emevî devlet adamları tarafından hiçbir zaman gereği kadar benimsenmemiştir. Esasen **Halîfe Ömer**, halkın İslâmlaştırılması için en çetin mücadeleyi halka ve **Aşağı Türkistan** aristokrasisine karşı değil, bir bakıma onların ***İslâm Dini*** ne girmelerini bir türlü hazmeemeyen ve her vesile ile mukavemet gösteren devlet ve dospotik idarenin diğer yetkili temsilcileri, yani ***valiler, vergi tahsildarları*** vb. kimselerle yapmıştır.

Horasan'a gönderilen ***Emevî Valileri*** devletin umumî politikası icabı, ne **Ömer** devrinde, ne de daha sonraki devirlerde ***Aşağı Türkistan'ın İslâmlaştırılması*** zaruretine bir türlü inanamışlardır. Halbuki, diğer menfaatlar bir yana, politik hâkimiyetin devam etmesi, istikrar ve sükûnun sağlanması ve devlet temellerinin çok daha sağlam bir zemine oturtulması için dahi, Türk Yurtlarında İslâmiyetin yayılması hareketinin, başarı ile yürütülmesine büyük ölçüde ihtiyaç vardı.

Şurası esefle kaydedilmelidir ki, ***Emevî Halifelerinin*** uzun yıllar devam eden saltanatı (661-750) döneminde, Türk ***Yurtlarına*** vali, generaller, amil, kadı ve bunun gibi üst seviyeye mensup binlerce kimse gelmiştir. Ne yazık ki, siyâsî idarenin bu kabil temsilcileri arasında İslâmiyetin yayılması zaruretine gerçekten çok az kimsenin inandığı görülür. Başta halîfe ve genel valiler olmak üzere devlet memurları arasında bu vazifenin kudsiyetine inanan ***İslâm Dini*** nin yayılması için himmet ve gayret gösteren kimseler yok denecek kadar azdır.

Esasen bunun sadece ***Türk Yurtlarına*** has bir durum olduğu da zannedilmemelidir. Bu devirde, geniş imparatorluk hudutları içinde, bir dereceye kadar ***Arabistan*** müstesna, dini hakimiyetin sağlandığı bölge hemen hemen yok gibidir. Emevîler, ***Aşağı Türkistan, Kuzey Afrika*** hatta ***Hindistan'da*** siyâsî sahada kazandıkları fetihleri, din ve kültür sahasında devam ettirerek İslâmiyetin diğer dinlere karşı üstünlüğünün temini ve Onun, yegâne hâkim bir din haline gelmesi için hiç bir gayret sarfetmemişlerdir. Bu din ve kültür savaşında İslâmiyetin desteksiz kalması, hatta bazı hallerde bürokrasinin İslâmî gelişmeleri önleyici olması, İslamiyetin aleyhine çok acı bir durumdur. Bu acı durum, ***Emevî Devleti*** yıkılıncaya kadar da devam etmiştir Bu hüküm ne yazık ki, ***Emevî Halîfeleri*** içinde geçerlidir.

Aşağı Türkistan'da, İslâmiyetin yayılmasını savunan, bunun zaruretine ve sağlayacağı büyük faydalara inanan bir tek Halîfe gelmiştir. O'da gelmiş geçmiş Emevî Halîfelerinin en hayırlılarından olan **Ömer b. Abdü'l-Aziz**'dir. Ömer'in bu sahada yaptığı hizmetler her türlü takdirin üstündedir.

O'nun çalışmaları ile ***İslâmiyet, Aşağı Türkistan'da*** bir aksiyon, bir hareket haline gelmiştir. Ömer'in dışıdaki halîfelerin Aşağı Türkistan'la ilişkileri sadece bir kısım başarısız valilerin yerine yenilerini tayin etmek ve **vergi** toplamaktan ibaret idi.

Askerî Valilerin İslâmlaştırma Anlayışı:

Aşağı Türkistan'ın İslâmlaştırılmasına asıl emeği geçen, en büyük vali şüphesiz, **Kuteybe b. Müslim**'dir. **Kuteybe**'nin bu sahada yaptığı büyük hizmetler bölgede ***İslâmlaştırmanın mayasını*** teşkil etmektedir. Bu uğurda başarılı hizmetleri olan valilerden bir diğeri de şüphesiz Emevîlerin çöküntü devresine rastlayan bir dönemde vali olan **Nasr b. Seyyar**'dır. **Nasr**'ın basiretli bir kaç adımı bir başka ifade ile operasyonu, İslâmiyetin **Asya bozkırlarında** yayılmasını sağlayacak tıkanıklıkları açmış ve bu sayede İslâmiyet sonraki devirlerde büyük gelişmeler sağlamıştır.

Bu kabil valilere iyi düşünen ve fakat düşündüğünü gerçekleştirmek azmi ve iradesinden mahrum olan bir bakıma zavallı Horasan valisi **Eşres b. Abdullah es-Sülemi**'yi de ilave etmemiz gerekmektedir. ***Aşağı Türkistan'ın*** İslâmlaştırılması için ilk defa bir tebliğ heyeti kuran ve böylece daha metodik hareket eden **Eşres**'tir. İlk anda bu tebliğ heyetini bütün gücüyle destekleyen ve onların her istediğine ***evet*** diyen **Eşres**, ne yazık ki, menfaatleri zedelenen yerli aristokrasi ve vergi memurların entrikalarına kurban gitmiştir. Böylece, onun bu çok hayırlı teşebbüsü yarar getireceği yerde zarar vermiş ve bir çok

kimselerin irtidat etmesi gibi çok vahim olaylara sebeb olmuştur.

Emevi bürokrasisinin dışında kalan Araplardan, İslâmiyetin yayılmasına hizmet eden **Ebû Saydâ** vardır. Bu fedakâr, faziletli, gayür ve gerçekten de mücahid **Müslüman, Halîfe Ömer'e, *Türk Yurtlarında*** ilk devirlerden beri ceryan edegelen bir kısım keyfi hareket ve tasarruflara artık bir son verilmesi hususunda diyebiliriz ki, birinci derecede müessir olmuştur.

Ebû Sayda, Eşres zamanında **Semerkant** ve havalisinin İslâmlaştırılmasında çok aktif bir rol oynamış ve **Yeni Dinin** yayılmasını bütün gücüyle desteklemiştir. Hatta, O, bir kısım değerli arkadaşları ile (meselâ kıymetli şair **Sabit Kutna**) bizzat tebliğ ve irşad faaliyetlerine iştirak etmiş ve İslâmi gelişmeleri önlemeye çalışan basiretsiz Arap memur ve idaresine karşı kafa tutmuştur. O'nu bu çetin mücadeleleri hakkında önümüzdeki sayfalarda çok daha etraflı bilgiler verilecektir.

Emevîler Devrinde, idarenin bütün menfi tutumlarına rağmen İslâmiyet bölgede kökleşmiştir. **Semerkant** ve **Buhara** başta olmak üzere, büyük şehirler ***İslâm Dini* nin** adeta bir kalesi haline gelmişlerdir. İslâmiyet yavaş yavaş kendi kültürel oluşumunu meydana getirecek çok büyük bir hazırlık dönemine girmiştir. Bu atılan tohumlar, şüphesiz boşa gitmeyecek ve ***Tûran Yurdun'da*** yarının büyük ***İslâm Medeniyeti'ni*** meyve verecektir.

Şüphesiz bu saydıklarımızın dışında, bu büyük İslâmî hareketin gelişmesine yardım eden bir çok kimseler:

müslüman tüccarlar, faziletli din adamları, âlimler, tasavvuf ehli, şeyhler, bu işin yüceliğine ve Allah rızasından başka bir şey beklemeyen gayretli müslümanlar vardır. Yoksa bu bir kaç resmi memur ile İslâmlaştırrna kampanyasının sürdürülmesine imkan yoktur. Ancak bu meçhul kahramanlardan **Ebû Saydâ**'nın dışında, tarih literatürüne isimleri geçen hemen hemen yok gibidir.

Mamafih yukarda **Ömer b. Abdü'l-Aziz**'in hilâfet makamına gelmesinden sonra Türk Yurtlarında yeni bir hidâyet rüzgarının esmeye başladığını söylemiştik. Bu hidâyet rüzgarının insanların gönüllerine kalblerine ulaşan çok önemli bir ***"esintisi"*** daha olmuştur. Oda bu büyük İslâm Halifesinin; ***"Şam'dan çağdaş devlet büyükleri ve bu arada Türk Hükümdar ve Hakanlarına*** yazdığı ***"İslâma çağrı Mektupları"***dır.

İşte bundan sonraki sayfalarda bu büyük İslâm Halifesinin Türk Beyleri ve Türk Ulularına yazdığı ***"çağrı mektupları"*** üzerinde durulacak ve bu mektupların konumuz açısından genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

III.

İSLÂM HİDÂYETİNİN TÜRKİSTAN'DA YENİ DEVRİ

Türk Beylerine Yazılan Çağrı Mektupları

Ömer b. Abdü'l-Aziz'in Yeni Misyonu:

Gerçekte **Ömer b. Abdü'l-Aziz** kendini ***İslâm Dini***'nin yüce gayelerinin gerçekleşmesine adayan gelmiş geçmiş en büyük İslâm Halifelerinden biridir. Onun bu özel durumunu göz önüne getiren bir çok İslâm âlimleri onu ***Hulefâ-i Râşidin***'in yani ***"Olgun"*** ilk ***"dört halifelerin" "beşinci halifesi"*** saymışlardır.

Onun, hayatını vakfettiği en büyük gâyesinden birisi de şüphesiz ***İslâm Dini***'nin yayılması ve onun kıtalar arası bir din kültür haline gelmesi ve şayet mümkün olsa bütün insanlığın **Hz. Peygamber**'in ***"Livâü'l-Hamd"*** olarak bildirilen ***"İlâhi Sancağı"***nın gölgesi altında toplanması idi. Bu bakımdan o; ***İslâm Dini***'nin yeryüzünde yayılması ve ***"Allah'a imani hakimiyeti"***nin sağlanmasında kendisini **Hz. Peygamber**'den sonra en büyük bir sorumlu kimse olarak görüyordu. ***Hilâfet*** onun için **Hz. Peygamber**'in ***"risâlet davası"***nın manevi bir temsil makamı idi. Bu bakımdan O; bu yönde **Hz. Peygamber**'i kendisine en güzel bir ***"örnek"*** almış ve çağdaş ***devlet büyükleri, Türk uluları ve Türk beyleri ve Hanlarına*** bir çok ***"İslâma Çağrı Mektupları"*** yazmış ve bu çağrı mektupları ile bir çok Türk Hükümdarı müslüman olmuştur.

Hâlife Ömer; İslâm Tarihi ve gelmiş geçmiş halifeler arasında bu özel durumu ile, çok ayrı bir istisna teşkil etmektedir. Zira; ne ***Emevîler ve Abbâsiler*** ve nede ***Selçuklu ve Osmanlı Sultanları*** arasında Hz. Peygamber'in bir devlet reisi olarak bu yönünü örnek alan ve büyük Peygamber iradesini uygulamak için hiç bir halife ortaya çıkmamış ve çağdaş devlet ulularına hiç bir ***"çağrı mektubu"*** yazılmamıştır. Esasen ne acıdırki bunun önemini kavrayan İslâm tarihinden şimdiye kadar bir tek halife ve devlet adamı çıkmamıştır.

Böylece; **Hz. Peygamber**'in bütün risâlet hayatı boyunca çalışıp-çırpındığı ve daha sonra ***"Muhammed Ümmetine"*** bir vebal olarak bıraktığı ***"İslamın tebliği ve yayılması"***, daha sonraki devirlerde bir ***"devlet politikası"*** haline gelmediği gibi, çağdaş devlet büyüklerine ***İslâm'a çağrı mektupl.arı*** yazmakta hiçbir zaman bir devlet politikası haline gelmemiştir.

Halîfe Ömer'in Muasır Hükümdarları İslâma Çağrısı:

Halîfe Ömer İslâmiyetin sadece imparatorluk hudutları içinde yayılması için vâlilere ***emirnâmeler*** göndermek, onları sıkıştırmak ve bu yöndeki engelleri kaldırmakla yetinmemiş, belki diplomatik yazışmayı da bunun için çok önemli bir vasıta olarak kullanmıştır. Bu cümleden olmak üzere ***çağdaş hükümdârlara*** özellikle ***Türk hükümdâr ve Türk Beyleri'ne*** mektuplar yazmış ve onları ***İslâm Dini***ni kabule çağırmıştır. Bu onun, bir bakıma kendisine kamil bir örnek olarak kabul ettiği, ***Hz. Peygamber'i taklitten*** başka bir şey değildi. Zira ***Hz. Peygamber'***de, bir sulh ve sükün devresine kavuştuktan

hemen sonra çağdaş hükümdarlara, bu arada ***Mısır, Habeşistan, Bizans, İran Kisrasına***[1], hatta ***Türk ulularına*** sâde ve fakat hasbi mektuplar yazmış ve onları ***İslâm Dini***ne davet etmişti.

Oysa imparatorluğun ***"Doğu Bölgesi"*** ve dolayısıyla ***Türk Yurtları,*** **Halîfe Ömer** için çok önemli bölgeler idi. O, hemen her vesile ile bu düşüncelerini açıklamış ve ***"bana göre doğu sınır bölgeleıi (Türk Yurtları)'ından daha önemli ve daha büyük bir sınır bölgesi yoktur"*** demiştir[2]. O'na göre buraların insanları ve mahalli ***Türk Beyleri*** mutlaka ***İslâm Dini***ne kazandırılmalı idi. İşte **Doğu *Tûran Yurdu*** Türk hükümdarlarına gönderilen islâma davet mektupıarının altında yatan asıl felsefe bu idi. Bunun için **Halîfe Ömer** inisiyatifi bizzat ele almış ve İmparatorluğun en kudretli adamı ve İslâmın en büyük âdil Halîfesi olarak onları, **Hak Dine** davet etmiştir.

Meselenin bir diğer yönü daha vardır. O da, manevi sorumluluktu. İslâmî teamüllere göre bir müslümanın durumu ve sosyal mevkii ne olursa olsun ***Hak dini*** tebliğ etmekle yükümlü idi. **Halîfe Ömer,** Türk Yurtları ve imparatorluğun doğu hudutları, hatta ***Hind Hükümdârlarına*** gönderdiği bu İslâmı ***"davet mektupları"*** ile her şeyden önce büyük bir vecibe olan ***Hak dinî tebliğ etme*** görevini yerine getirmiş ve böylece İslâmın ***âbid, zâhid, müttaki*** **Halîfesi** büyük bir dinî mesuliyet ve vebalden kurtulmak istemişti. Böyle bir mektup yazarken hükümdarların mutlaka müslüman olmaları da

[1] İbni Hişam, ***es-Sire,*** II, s. 606, Hamîdullah, M., ***İslâm Peygamberi,*** çev. M.S. Mutlu, İstanbul, 1972, s. 249, vd.
[2] et-Taberî, VI, s. 557.

düşünülemezdi. Zira bu kabil mücerred bir çağrı mektubu ile bir hükümdar ve tebeasının, dinini terkederek yep-yeni bir dine girmesi belki çok nadir görülen olaylardan biridir. Mamafih **Halîfe Ömer;** yine de şanslı idi. O'nun bu mektubu ve İslâmi yaşayışına hayran kalan bir çok hükümdar müslüman olmuşlardır.

Belâzurî'nin Rivâyetleri:

Büyük Tarihçi **Belâzuri'nin** bu hususlarda açık açık rivâyetleri vardır. O'na göre **Ömer**, ***Aşağı Türkistan,*** hükümdarlarına yani ***Türk Beyleri'***ne mektuplar yazarak onları İslâmiyeti kabule çağırmıştır[3]. Bu mektuplarında, O, hükümdarların;. ***"Müslüman oldukları takdirde, Onları ülkelerine hükümdar yapacağını, ayrıca müslümanların lehine olan şeylerin onların da lehine, -müslümanların aleyhine olanların onların da aleyhlerine olacağını bildirdi"***[4].

Mahalli hükümdarların hemen hepsinin ***Türk olduğuna*** göre bu mektupların ***Türk hükümdarlarına*** yazılmış olması gayet tabii idi. Bunun bir diğer manası daha vardı. Şöyleki, mektuplar Arapça yazılmış olduğuna göre, ***Arapçanın bu hemen ilk devirlerden itibaren Türk hükümdarları ve aristokratlar arasında artık bir muhaberat ve diplomasi dili olarak kullanılmaya başladığını göstermektedir.*** Nitekim ***Semerkant Dihkanı*** **Dîvaşniç**'in

---

[3] el-Belâzurî, (Ankara), s. 621.
[4] el-Belâzurî, s. 643.

Cerrah'a yazdığı ***İslâm Dini***ne bağlılık mektubu da çok düzgün bir ***Arapça*** ile yazılmıştı[5].

Büyük tarihçi **Belâzurî,** bu hükümdarlardan bazılarının ***İslâm Dini***ni kabul ettiklerini bildirmektedir[6]. *Fakat bunlar kimlerdir? Niçin ve nasıl müslüman olmuşlardır? Onların dini hayatlarında olan bu değişiklikler sosyal ve siyasi çevrelerine nasıl yansımıştır?* Ne yazıkki bizim bu konularda hiç bir bilgimiz yoktur. Buna sebebte klasik İslâm tarihçilerinin, mahalli hükümdar ve yerli halkın müslüman olması ve ***İslâm Dini***nin kazandığı (nerede olursa olsun) dinî zaferler hakkında aşırı derecelere varan ilgisiz tutumlarıdır. Onlar kitaplarında genellikle siyâsî gelişme ve fetih olaylarına yer vermişler ve ***İslâm Tarihini*** bilerek veya bilmiyerek bir ***"Arap Kahramanlık Tarihi"*** haline getirmişlerdir.

İslâm Tarihçilerinin; İslâmî tebliğ ve irşad hareketlerine bu kadar seyirci kalmaları ve bu konularla ilgili rivâyetleri, ihmâle varan bir ilgisizlik göstermelerini, kolay kolay izah etmemiz mümkün değildir.

Ne varki onun çağrısı ile hidâyete kavuşan bu ulu kişilerin genellikle ***Türk asıllı hükümdarlar*** olması gerekmektedir. Mamafih Ömer devrine gelinceye kadar bir kısım Türk hükümdarları zaten müslüman olmuşlardı. Bunlardan ***Toharistan*** ve ***Bazğis'in*** Türk asıllı hükümdarı **Nizak; Tarhan**[7], ***Buhara'***nın genç meliki **Tuğ Şad**[8], ***Cürcan***

---

[5] Kratchkovsky, I. K., ***Among Arabic Manskripts,*** Leiden, 1953, s. 142. İnan, Abdülkadir, ***Orta Asya'da Muğ-Kale Hafriyatında Bulunan Vesikalar,*** Belleten, VII, no. 27, sf. 615.
[6] el-Belâzurî, s. 621.
[7] el-Kûfî, ***K. el-Fütûh,*** Topkapı, No. 2956, II, 133b.

ve *Dağistan* hükümdarı **Sul Tekin** önde gelen müslüman *Türk hükümdarları* arasında idi[9]. **Ömer**'in bu yeni insiyatifi ile yini yeni bir çok Türk hükümdarları müslüman olmuşlarına sebeb olmuştur.

Belâzurî'nin konumuz açısından oldukça önemli olan bu rivayeti her ne kadar bir çok yazarlar tarafından kaydedilmiş ise de yine ham bir malzeme niteliğindedir. Bunlardan mesela **M.A. Shaban** bu rivayetı, olduğu gibi nakletmekle yetinmiştir[10]. **J. Wellhausen** ise Tarihçimizin söz konusu rivayetine dayanarak; ***bir çok Aşağı Türkistan hükümdarlarının, onun zamanında İslâmı kabul ettiklerini, vergiden muaf tutulduklarını ve maaş bağlandığını beyan etmektedir***[11].

Yazarlarımızın çoğu, **Halîfe Ömer**'in söz konusu ***çağrı mektuplarına*** temas etmiş olmalarına rağmen bu mektupların kimlere ve hangi hükümdarlara yazıldığı hakkında fazla bir açıklamada bulunmamışlardır. Oysa **H.A.R. Gibb**, daha da ileri gitmektedir. Ona göre; ***Halîfe Ömer sadece böyle bir tebliğ mektubu yazmakla yetinmemiş Soğdiana prensleri, bizim tabirimizle Aşağı Türkistan mahalli hükümdar ve hanlarına ayrı ayrı heyetler göndererek onları İslâm Dini'ni kabul etmeye çağırmıştır"***[12]. Hatta müslümanlığı kabul eden bu hükümdarlara bir cemile olması için ***maaş bile*** bağlanmıştır ki bu İslâm tarihinde eşi ve örneği çok az görülen bir key-

[8] Narşahî, s. 24, Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdarları ve Hakanları***, s. 44-45.

[9] es-Sehimi, ***Tarih-u Cürcan***, s. 194, el-Hamevî, ***Mucemü'l-Üdebâ***, I, s. 166.

[10] Shaban, M.A., a.g.e., s. 87.

[11] Wellhausen, J., a.g.e., s. 139,

[12] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 47.

fiyettir. Böyle bir yaklaşım, ***Aşağı Türkistan***'da, mahalli ***Türk Hanları*** arasında ***İslâm Dini***nin yayılması yolunda atılmış çok önemli adımlardan biri olmalıdır.

Guzek (Oğuz Bek)'in İhtidâsı:

Büyük tarihçi **Belâzurî**'nin bu kıymetli rivayetinin bir diğer yönü daha vardır. O da **Halîfe Ömer**'in bu mektupları ***Soğd, Semerkant, Uşrusana, Fergana, Şaş*** v.s. yörelerinin hükümdarlarına yazmış olması gerekmektedir. Mamafih, **Belâzurî**'nin de açıkca belirttiği gibi onlardan bazıları ihtidâ etmişlerdir. Bunlardan biri ve belki de en önemlisi bize göre *Guzek* **(Oğuz Bek)**'tir. ***Oğuz Bek***, işte bu devirlerde ve **Halîfe Ömer**'in çağrılarına uyarak müslüman olmuş ve müslüman olduktan sonrada bütün hayatı boyunca gayri meşru bir şekilde ülkesini istila etmiş olan ***Müslüman*** **Araplarla** en dinamik bir şekilde mücadelesini devam ettirmiş ve bundan bir an bile geri kalmamıştır.

Halife Ömer'in bu gayretleri ne yazık ki bir kısım yazarlar tarafından yanlış anlaşılmıştır. O kadar ki, ***Aşağı Türkistan***'da İslâmiyetin yayılması için gösterdiği bunca samimi gayret ve teşebbüslerinin mahalli hükümdarların zafiyetlerini tahrik ettiğini ve ihtidâ etmekle bazı avantajlar sağlayabilecekleri ümidine yol açtığını söyleyenler olmuştur. Nitekim **H.A.R. Gibb, Ğuzek**'in, ***Halîfe Ömer***'in dinî hislerini tahrik etmek için müslüman olduğunu ve böylece ülkesini Arap istilasından kurtarmayı düşündüğünü ileri sürmektedir[13]. Ne varki Batılı yazarlar, müslüman olan ***"Türk Beyleri"***nin her biri için ayrı bir bahâne uydurmuşlardır. Hakikat-halde bunlar; tatmin edici

[13] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 47.

olmaktan öte garip iddialardır. Ayrıca Türk hükümdar ve hanlarının sağlam karekterleri ile bağdaşması da mümkün değildir.

Ğuzek, müslüman olmuş ve Halîfe'ye bir heyet göndererek **Kuteybe**'nin kendilerine zulm ve hiyanetle muamele ettiğini, fakat şimdi Allah'ın inayeti ile bir adâlet ve hakkaniyet devrinin hükümran olduğunu, artık *Semerkant* şehrinin boşaltılarak gerçek sahiplerine iade edilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir[14]. **Halife Ömer** buna kulak vermiş ve bu meselenin aydınlığa kavuşturulması için bizzat **Halîfe Ömer** tarafından bir mahkeme dahi kurulmuştur. Mamafih önümüzdeki sayfalarda bu mahkemenin safhaları hakkında daha ayrıntılı bilgiler verilecektir.

Divaşniç'in Müslüman Olması:

Halife Ömer b. Abdü'l-Aziz'in Türk Yurtları ve mahalli Türk beyleri arasında İslâm Dininin yayılması için sarfettiği büyük gayret ve bu muhtevada yazdığı ***"İslâma Çağrı Mektupları"*** sayesinde müslüman olan bir diğer Türk beyi ise **Divaşniç**'dir.

Divaşti, Divaşniş veya ***Divaştic***[15] bu devirlerde *Semerkant*ve çevresine yerleşen ***Halaç Türklerine*** mensup soylu bir boy beyi idi. Onun Türkçe adının **Çakan Çor Bilge** olduğu kaydedilmektedir[16]. **Divaşniç**, işte **Halife Ömer** dvrinde başlatılan bu hayırlı gelişmeler sonucu müslüman olmuş şerefli Türk beylerinden biridir. Mevcud O kaynaklar

[14] et-Taberî, VI, s. 568.
[15] İsim için bkz. et-Taberî, VII, s. 10, İbnü'l-Esir, V, s. 109-110.
[16] Esin, E., ***İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş***, s. 152 vd.

ve onun kendi eliyle yazmış olduğu bir ***mektup*** onun; çok samimi, dinine bağlı, dünyevi ve uhrevi mesûliyetlerden inadına çekinen, halim, selim, edep erkan sahibi çevresine cömert davranan bir kimse olduğunu ortaya koymaktadır[17].

Divaştiç, ilk zamanlarda müslüman Arap valileri ile çok iyi bir diyalog kurmuş ve onların nazarında fevkalade itibarlı bir kimse olmuştur. ***Semerkant feodalı,*** bir hükümdar kadar, nüfuzu, serveti ve kavim kabilesi olan bu Türk aristokratının, **Halife Ömer**'in despotik valisi olan **el-Cerrah b. Abdullah el-Hakemi** ile son derece gelişmiş, samimi ve "İslâmî ilişkiler" içinde olduğu anlaşılmaktadır. Onun bu samimi ilişkilerinin en güzel bir belgesi olan ve Divaşniç tarafından el-Cerrah'a yazılmış olan ***"Arapça mektup"***, bugün güzel bir tesâdüf eseri ***Muğ-Kale*** kazılarında bulunmuş en güzel Türk-İslâm belgelerinden biridir[18].

Fakat bize göre mektubun; asıl önemli yönü, ***Halaç*** asıllı bu ***Türk Aristokratının*** çok güçlü ve samimi, inadına dindar bir müslüman olması hususunda sağlam, yeterli ve şaşmaz bir belge olmasıdır. Zira mektupta yer alan samimi dini deyimler, coşkulu dini açıklamalar, yukarda da ifâde edildiği gibi onun; ***Allah***'ını bilen, Onun hukukunu gözeten ve ***Peygamberini*** seven, sayan, kültürlü yüce bir müslüman olduğunu ortaya koymaktadır. Onun, **el-Cerrah**'a yazdığı söz konusu mektubunda konumuzun esasını teşkil eden şu cümleler bu müslüman Türk'ün medeni karakterini ortaya koyduğu gibi, göksünde taşıdığı iman cevherinin yüceliğinide ortaya koymaktadır.

[17] Kitapçı, Z., İlk Müslüman Türk Hükümdarları, s. 143.
[18] Geniş bilgi için bkz. Kratchkovsky, p. 142.

بسم الله الرحمن الرحيم

للأمير الجراح بن عبد الله من مولاه ديواستي، السلام عليكم أيها الأمير ورحمة الله، فإني أحمد إليك الله الذي لا إله إلا هو. أما بعد أصلح الله الأمير وأمتع به... فإن الله جعل قدم أمير المؤمنين لأهل ... غياث ورحمة والسلام عليك أيها الأمير ورحمة الله."

Esirgeyen, bağışlayan Allah'ın adıyla!

Emir el-Cerrah b. Abdullah'ın mevlâsı Divaştiçten... Ey Emir, Allah'ın selâmı ve rahmeti sizin üzerinize olsun. Sizi Allah'a övüyorum. Ondan başka ilâh yoktur. Cenab-ı Hak Emire (işinde) iyilikler versin ve korusun. Malumdurki Cenabı Hak, emirle rütbesini ehli (âile ve ahâli) için kılmıştır... (Her türlü) merhamet ve yardım Allahtan... Sizin için dua ediyorum... Allah'ın selâm ve rahmeti sizin üzerinize olsun Ey Emir!"[19].

Halîfe Ömer'in, İndus Hükümdarlarına Mektubu:

Halîfe Ömer, sadece ***Aşağı Türkistan*** mahalli hükümdarlarına değil, ***İndus bölgesi*** (Hindistan) hükümdarlarına da yukarda zikredildiği gibi bir kısım mektuplar göndererek onları ***İslâm Dinini*** kabule davet etmiştir (717). Söz konusu davet mektubunda; ***Onların müslüman olmaları, bu takdirde, onlann yine eskiden olduğu gibi, hükümdar olarak kalacakları ve müslümanlarla her şeyde eşit muameleye tabii tutulacakları, hiç bir ayrımın yapılmayacağını*** beyan edilmiştir.

Halîfe Ömer'in, **İndus** hükümdarlarına gönderdiği bu mektup tesirini göstermekte gecikmemiştir. Bölge

[19] İnan, A., a.g.mk., Belleten, VII. sy. 27, 943, s. 615.

hükümdarlarından, **Huleyşe b. Dâhir**[20] İbnü'l-Esîr'e göre ise **Ceyşebe b. Zâhir**[21] başta olmak üzere bir kısım hükümdarlar ***müslüman olmuşlar ve isimlerini de değiştirerek kendilerine yeni, yeni İslâmî isimler koymuşlardır***[22].

Müslüman olan *Hind hükümdarlarının* kimlikleri ve sayıları hakkında kaynaklarda daha ayrıntılı bilgiler verilmemektedir. Fakat, bu hükümdarlardan, **İbn Tağriberdî**'nin rivayetine göre Hind hükümdarı **Huleyşe b. Dahir, Halîfe Ömer**'e çok kıymetli hediyelerle birlikte son derece samimi bir mektup göndermiştir. Müslüman olma ve Allah'ın hidayetine ulaşmanın ululuğuna işaret eden bu mektubunda ***Hind*** bölge hükümdarı aynen şöyle demektedir:

"Hind ve Sind hükümdarından, Arab hükümdarına! Bundan sonra derim ki, Cenab-ı Hak beni şüphesiz İslâmla hidayete ulaştırdı. Bana İslâm Dinini, Kur'anı ve İslâm yaşayış tarzını öğretecek bir kimse (mürşid) gönder. Bu arada ben sana misk, anber, kafur, nidd gibi kokulardan hediyeler gönderdim. Onları kabul et, zira ben İslâm Dinine göre senin bir kardeşinim"[23].

Halîfe Ömer, cihanı dolduran adaleti ve gerçek manadaki İslâmi hayatı, İslâmi prensiplere bağlılık ve dürüstlüğü ve onun ummanları dolduran ***Allah*** ve ***Peygamber*** sevgisi sâyesinde, bazan bir ordunun bile başaramıyacağı zor şeyleri bir kaç satırlık bir mektupla

[20] el-Belâzurî, III, s. 540.
[21] İbnül-Esîr, IV, s. 589.
[22] el-Belâzurî, III, s. 540. İbnü'l-Esîr, V, s. 55.
[23] İbni Tağriberdi, ***en-Nücum ez-Zahire***, I, s. 240.

kolayca başarıyordu. Nitekim imparatorluğun çok uzak bölgelerinden, kendisine gönderilen aynı derecedeki samimi cevaplar ve *İslâmî heyetler* bize bu gerçeği vurgulamaktadır. Fakat, onun başlattığı bu hayırlı adımlar, İslâma davet çağrısı aynı hız ve heyecanla devam etmemiştir. **Belâzuri**, büyük bir samimiyetle müslüman olan, İslâm Halîfesine karşı, kendisini sanki bir kardeşi imişcesine yakın hisseden bu *Hind* hükümdarlarının, bizim için hiçte. hoş olmayan akibetinden bahsetmektedir.

Temel kaynakların bu husustaki rivâyetlerinden anlaşıldığına göre; ihtida eden bu *Hind Hükümdarları* veya onların soyundan gelenler **Halîfe Hişamın** devrine kadar müslüman olarak yaşamışlardır (724-742). **Hişam** ise, cimri, yeni yeni fethedilen ülkelerden' vergi toplamaktan başka yüksek gâyesi olmıyan bir kimse idi. Şüphesiz **Hişam**'ın bu genel temayülüne uyan vergi tahsildarları, bütün şiddetleri ile, ***İslâm Dini***n yavaş yavaş filizlenmeye başladığı bu bölgeye yönelmişler, müslüman olmalarına rağmen hükümdar ve bölge halkından ağır vergiler istemişlerdir. Netice de bu ***Hind Hükümdarları***, daha doğru bir ifâde ile onların soyundan gelenler, irtidat ederek yine eski dinlerine dönmüşlerdir[(24)]. Böylece **Halîfe Ömer**'in İslâm'ın hayrına olan bu çalışmaları da boşa gitmiş oluyordu. ***İslâm Dini'***nin **Hindistan'da** tekrar yerleşme ve yayılması büyük Türk mücahidi **Gazneli Mahmud**'a nasip olacaktır. Zira **Hz. Ömer**'in celâdetiyle *Hindistan*'a yönelen büyük İslâm mücâhidi **Gazneli Mahmud**, *Hindistan*'a tam on sekiz büyük sefer yapmış ve kılıncının ulaşabildiği yerlerde kfrün

[24] el-Belâzurî, III, s, 541. İbnü'l-Esîr, V, s. 55. İbn Tağriberdî, I, s. 240. Zettersteen, K.U., *Ömer b. Abdü'l-Aziz* md. İA. IX, s. 163.

izlerini silmiş şirkin temsilcileri olan ***Budizm*** ve ***Brahmanizme*** en büyük darbesi vurmuş ve ***Allah***'ın dinini bu topraklara bir daha çıkmamak üzere yerleştirmiştir[(25)].

Tibetden Horasan'a Gönderilen Yeni İhtida Heyeti:

Burada üzerinde durmak istediğimiz çok önemli bir husus daha vardır. **Kuteybe'nin**, ***Baykent, Buhara*** ve ***Semerkant*** gibi Orta Asya'nın önemli şehirlerinde ***Budizm, Zerdüştlük*** ve ***Hıristiyanlığa*** indirdiği darbelerin halk üzerine bıraktığı tesirler bir yana, ***İslâm Dinin;*** yeni fatihlerin dinî olması, **Halîfe Ömer**'in yüksek adaleti, bu ***Yüce Dinin*** çevre halkı tarafından benimsenmesine ve çok büyük bir hüsn-ü kabul görmesine sebep olmuştur. Bu bakımdan İslâmiyet ***Orta Asya***'da sadece **Türkler**'in değil, onların dışında diğer birçok kavimlerin de ilgisini çekmiş ve müslüman valiler nezdinde teşebbüse geçerek müslüman olmak istediklerini bildirmişlerdir. Bundan maksadımız yine **Cerrah**'ın, Horasan Valiliği sırasında Horasan'a gelen ***Tibet delegasyonudur.***

Cerrah'la uzun uzadıya görüşen bu heyet mensupları, **Tibet** halkının ***İslâm Dini***ni kabul etmek niyetinde olduğunu söylemişler ve kendilerine ***İslâm Dini***ni öğretecek yetenekli bir kimse bir mürşid göndermesini istemişlerdir. Bunun İslâmiyetin **İç Asya**'ya sıçraması ve yayılması bakımından şüphesiz önemli bir gelişme ve başlangıç olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Değerli İslâm Tarihçisi **Yakûbî**, ***Tibet***'e, ***İslâm Dini***ni neşr ve talim için **Sulayt b. Abdullah el-Hânefi**'nin gönderildiğini kaydetmektedir[(26)].

[25] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler***, Kitap II, s. 27. vd.
[26] el-Yakûbî, II, s. 302.

Şurası unutulmamalıdır ki, İslâmiyetin, ***İndus*** boyları ve ***Tibet*** gibi çok uzak ülkelerde başarılı olması, hatta bir kısım hükümdarların ***İslâm Dini****ne* girmeleri buralarda girişilen kesif bir misyonerlik faaliyeti sonucu değildir. ***Yeni Dinin*** bu topraklarda kazandığı başarıda, Halîfe Ömer'in bizzat kendi müessir ve çarpıcı şahsiyetinin çok önemli rolü olmuştur.

Ömer devrinde geniş imparatorluk hudutları içinde âdil ve hakkaniyet esasına dayalı bir nizam temin edilmişti. Böylesine insani ve İslâmi bir nizamı tesis eden, **Halîfe**'nin şan ve şöhreti bir efsane gibi imparatorluk hudutlarını aşmış, diğer komşu ülkelere yayılmış, değil avam halk hükümdarlar bile ***İslâm Dinine*** ve ***Hz. Peygamber****'e* son derece yakın ilgi göstermeye başlamışlardır.

Hind ve ***Sind*** hükümdarlarının ***İslâm Dini****ni* kabul etmelerinin başlıca sebebi kanaatimize göre bu olsa gerektir. Nitekim, gerek **Belâzurî**, gerekse **İbnü'l-Esîr** bu hususta çok az bir değişiklikle aynen şu rivayetde bulunmaktadırlar: ***"Ömer'in ahlakı ve faziletli yaşayışı onlara, yani Hind ve Sind hükümdarlarına çoktan ulaşmıştı"***[27].

Ömer'in, Siyâsî Heyetler Göndermesi:

Halîfe Ömer'in dışa dönük bu kabil faaliyetleri arasında konumuz bakımından pek önemli olmamakla beraber yabancı ülkelere gönderdiği elçileri de zikredebiliriz. Kendisinden önce ki bir çok Halîfeler gibi **Ömer**'de yabancı ülkelere bir kısım elçiler göndermiştir. Mesela onun zamanında, ***Çin'e*** bir heyet gönderildiği gibi, ***Toharistan***

[27] el-Belâzurî, III, s. 540, İbnü'l-Esîr, V, s. 54.

Semerkant vs. hükümetleri ile birlikte yine ***Çin'e*** heyet daha gönderilmiştir[28].

Bu sefirler her devirde genellikle politik, ekonomik ve sosyal münasebetleri kuvvetlendirmek için gönderilmiştir. **Halîfe Ömer**'in heyetlerini de gaye bakımından, bunlardan pek farklı mütalea etmemek gerekir. Ancak bu heyetlerin İslâmiyeti yaymak için var gücü ile çalışan ve bu yolda bir çok hükümdara açık açık mektuplar yazan şöhretli bir **Halîfe** tarafından gönderilmesi ayrı bir anlam taşımaktadır. Bu bakımdan **Ömer**'in gönderdiği bu heyetlerin, diğerlerine nazaran kısmen de olsa, ***İslâm Dinin****in* prestijini yükseltmeye hizmet ettiği hiç bir zaman gözardı edilmemelidir.

Buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalarımızdan da anlaşıldığı gibi, **Halîfe Ömer**'in daha ziyade diploması ve bölge ileri gelenleri ile dostluk esasına dayanan münasebetleri sâyesinde bir taraftan, ***Türk Yurtlarında,*** İslâmiyetın yayılmasını önemli bir şekilde engelleyen bürokratlara; ***Arap valileri, tahsildarlar, yerli halk temsilcileri*** (dihkanlar), ***dinî cemaat önderleri*** gibi daha bir çok kimselere çok ağır darbeler indirmiş, diğer taraftan da, İslâmiyetin ***Aşağı Türkistan*** ve civar bölgelerde yayılması için çok ciddi teşebbüslerde bulunmuş ve Döğu hükümdarlarına mektuplar yazarak onların ***Yeni Dine*** girmelerini sağlamıştır.

Ne varki bütün bunlar Halife Ömer'in kendi özel inisiyatifi ile ortaya koyduğu ve uyguladığı şeylerdi. Azgın Emevî zihniyeti ve devlet adamları bu beklenmedik gelişmeleri kabul ve uygulamaya hazır olmadıkları gibi,

[28] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 47.

onun hilâfet makamında daha fazla bulmasını da kendi habis niyetleri için en büyük bir tehlike olarak görmüşler ve onu yukarda bütün acılığı ile ifâde edildiği gibi, hemde İsl^m hidâyet sancağını göndere çekme gibi bir yüce misyonu gerçekleşme sırasında zehirletmişlerdir.

Netice olarak **Halife Ömer**'in vefatından hemen sonra **Aşağı Türkistan**'da her şey eski haline avdet etmiş, devlet koyu bir **Arabizmin kucağına** itilirken, ***mühtedi.er*** ve ***meyâli*** de (paralı askerler) yine himayesiz, yine yalnız bırakılmışlardır[29] gibi muhtedilerden haksız yere vergiler toplamak, gayri meşru yollardan kısa zamanda servet ve zenginlik sahibi olmaktan başka bir şey düşünmez olmuşlardır[30].

Türkistanda ve yeni mühtediler arasında yeni yeni özellikler arzetmiştir. Zira ***İslâmın Âdil Halifesi***'nin Türk yurtlarında ve bütün samimiyetiyle kurmaya ve korumaya çalıştığı emniyet ve barış bozulmuş, onun yerini kargaşalık ve buhranlar almıştır. Bu; ***müslüman Türk varlığı*** için inadına kötü, karanlık ve sıkıntılı yılların başlaması idi. Türk yurtları ve müslüman Türkler üstüne, bir kabus gibi inen bu bedbaht yıllarda, **Eşres b. Abdullah es-Sülemî** Türk yurtlarında bir güneş gibi parlamış ve ***İslâm Dini,*** Türk Yurtlarında ümidsiz bir şans daha yakalamıştır.

İşte bundan sonraki sayfalarda, **Halîfe Ömer**'in ölümünden sonra ortaya çıkan bütün bu gelişmeler, yani ***"Semerkant İslâm İnkılâbı"*** ve **Eşres b. Abdullah es-Sülemi** üzerinde durulacaktır.

[29] Vagliery, L.V., ***The Patriarchal and Umayyad Caliphats,*** (The Cambridge History of İslâm London, I, s. 91.

[30] Zeydan, Corci, ***Medeniyeti İslâmiye Tarihi,*** İstanbul, 1328, 1330, IV, s. 42-143.

IV.

AŞAĞI TÜRKİSTAN'DA İSLÂMİYETİN YENİ DEVRİ VE EŞRES B. ABDULLAH ES-SÜLEMİ

Müslüman Türk Varlığı Arap Despotluğu Karşısında:

Ömer b. Abdül-Aziz'in sinsi ve menfûr bir tertip sonucu zehirlenerek öldürülmesinden sonra onun yerine sefahet, israf, lüks, şehvet ve zevke düşkün bir kimse olan **Yezîd b. Abdü'l-Melik, Halîfe** olmuştur (719). **Yezîd**; âdil ve zâhid Halîfenin, İslâmiyetin yayılması, müslümanların ağır vergilerden muaf tutulması, birer askeri maceradan ibâret olan ***Orta Asya harblerine*** son verilmesi ve ***Türk Yurtlarının*** yağmalanmasının durdurulması. gibi daha bir nice hayırlı uygulamalarının hemen hepsine bir anda son vermiştir. Böyle yaparken o; ***"ne Haktan utandı ve ne de mesuliyeti uhreviyeden"*** çekindi[1].

Yezîd, son derece zevkine düşkün, hayatını bütünüyle, eğlence ve kadınlarla geçtiği için devlet işlerini düşünmeye adeta vakti bile yoktu[2]. **Habbâbe** adındaki câriyenin güzelliğine ve **Sellâme** adındaki şarkıcının sesine aşırı derecede meftun olduğu için gece ve gündüz onlarla idi[3]. Artık **Ömer Abdü'l-Aziz** zamanında, saray ve çevrelerinden kovulmuş olan bir takım **serseriler,** bu fırsattan yararlanarak tekrar onun çevresinde toplanmışlar ve **Halîfe Ömer'in** hilâfeti sırasında titizlikle uyguladığı

[1] Ahmed Cevdet, a.g.e., IV, s. 78.

[2] Hasan, İ. H., a.g.e., I, s. 324.

[3] el-Mesûdî, ***Mürûc***, III, s. 207. İbnü'l-Abîrî, ***Târih-u Muhtasar ed-Düvel,*** s. 115. Ahmed Cevdet, a.g.e.. IV, s. 80.

bütün bu güzel kanun ve gelenekleri, kırk gün içinde allak bullak etmişlerdir[4].

Artık **Yezîd**'le birlikte ***Türk Yurtlarında*** da, yeni bir dönem, ***İslâm Dini*** açısından da mechul ve karanlıklarla dolu bir devir başlamış oluyordu. Halîfe Ömer'in böyle beklenmedik bir anda vefat etmesiyle ***İslâm Dini,*** devlet himayesinden yoksun olduğu gibi, müslüman cemaat ve mühtedilerde en büyük desteklerini kaybetmişlerdi. Bundan daha kötüsü, ***Vergi*** ve ***Cizye;*** mühtedilerin başında ***Demoklesin Kılıncı*** gibi asılı duran bu mesele, yeniden gündeme gelmişti. Bilindiği gibi Türk Yurtlarında, özellikle **Buhara** ve **Semerkant** civarında yaşayanlar, **Halîfe Ömer** zamanında müslüman olmaları hâlinde vergiden muaf tutulmuşlardı.

Bu sayede onbinlerce kişi müslüman olmuş ve müslümanlar arasında yeni ve kollektif bir heyecan doğmuştu. Bunlar, kalb ve gönülleri Yeni Dinin heyecanı ile dolu, zinde, şevkli, samimi müslümanlardı. ***Oysa Arap idaresi ve kendini beğenmiş Emevi erkanı, Halîfe Ömer hariç, hiç bir zaman bu gayri Arap ve fakat yerli müslümanlarla kaynaşmamış, bütünleşmemiş ve onların İslâmi varlığını bir türlü kabule yanaşmamışlardı. Onlar çok samimi birer mümin olmalanna rağmen, Müslüman Arap idareciler tarafından hala bir yabancı, bir gariban (zımmi) muamelesi görüyorlardı.***

İşte ***Yezîd,*** bunların tipik bir örneği böyle zâlim, insafsız vergi budalası bir kimse idi. Bu bakımdan O; **Ömer** zamanında Türk Yurtlarında, onun telkini ile müslüman

[4] es-Suyûtî, ***Tarihu'l-Hulefâ,*** s. 247.

olmuş ve pek tabii olarak vergiden düşmüş ne kadar müslüman varsa, onların hepsinin, sanki bir gayri müslim gibi, yeniden vergi vermelerini emretmiştir[5]. Bu arının kovanına çomak sokmaktan başka bir şey değildi.

Müslüman Türkler Baş Kaldırıyor:

Evet, sefâhat ve israftan başka bir şey düşünmeyen **Yeni Halîfe**'nin asıl hedefi böyle servet ve gayri meşru yollarla da olsa, vergi toplamak olunca yeni mühtediler arasında ***kargaşa ve karışıklar*** almış yürümüş ve ***Türk Yurtları*** bir anda, iç isyanlar ve ayaklanmaların hüküm sürdüğü bedbaht bir ülke haline gelivermişti. O kadarki, iç isyanları bastırmak ve Türk yurtlarında daha yaygın bir hale gelen anarşiye son vermek ve asayişi temin etmek için gönderilen, üstelik bundan aciz kaldıkları için sık sık değiştirilen **Valiler** dahi; bu ***kısa süren valiliklerini; büyük servet sahibi olmalarına yardımcı, adeta bir vasıta olarak kullanıyorlardı***[6].

Yezîd b. Abdü'l-Melik'in Halîfe olması ile başlayan ve daha sonraları yeni yeni, boyutlar kazanan bu meş'um durum hakkında **J. Wellhausen** geniş geniş yorumlarda bulunmaktadır. O'na göre; ***Soğd ve Semerkant ehli, Ömer II. devrinde müslüman olmalan halinde vergi vermeye mebur olmayacakları vadine mukabil İslâm Dinini kabul etmişlerdi. Fakat sonraları valiler bu şartlara pek fazla uymamışlardır. Onlar halka istedikleri gibi davranıyor ve kanunları sık sık değiştirildikleri içinde birisi şöyle, birisi böyle hareket ediyorlardı. Fakat hepsi için iktidar; hak ve***

[5] Wellhausen, J., a.g.e., s. 153.
[6] Barthold, W., ***Four Studies,*** Leiden, 1956, s. 65.

hukuka riayetten daha önde geliyordu. Eğer birisi, bir defa için vergi muafıyetini uygulamışsa bu hususi bir sebebe bağlı bir iyilik mahiyetini taşıyor ve kısa bir zaman sonra da geri alınıyordu"[7].

Buna kızan müslüman ***Semerkant Türkleri*** ve ***Soğdlar*** kendilerini eski düşmanları olan gayr-i müslim ***Türklerin kucağına atmışlar*** ve onları, bu Arap zulmünden kurtulmak için kendi yurtlarına, yani ***Aşağı Türkistan'***a davet etmişlerdir. Yeni mühtediler, maşerî vicdanı kanatan bu durum karşısında ayrıca, dindar müslümanların sadece sözden ibaret kalmayan sempatilerine de sahip bulunuyorlardı. Bu fiili koalisyona karşı mukavemet, siyâsî idarenin mümessili olan Araplar için çok zor olüyordu. O kadar ki, Arap orduları bu muharip Türk unsuru karşısında büyük kayıplar vererek kurtulmayı bile canına minnet sayıyorlardı.

Evet, Arap idaresinin mühtedilere karşı bu şekilde ağır baskısı ve tutarsız tutumları sonucu daha önceki devirlerde çeşitli vesilelerle ***İslâm Dini***ne kazandırılan pek çok mümin ve samimi Türkler **irtidâd** etmişler hayır, Arap despotizmine karşı baş kaldırmışlardır. Bu İrtidâd ve baş kaldırma olayları müslüman yoğunluğun diğer yerlere oranla çok daha fazla olduğu bölgelerde meselâ ***Buhara*** da başlamış[8], daha sonra geniş ***Soğd*** ülkesine sirayet etmiş ve ***Semerkant'da*** kendisini göstermiştir. Böylece, daha ziyade müslüman, ***Arap Valilerin*** gayretkeşliği nedeniyle pek çok

[7] Wellhausen, J., a.g.e., s. 163-164.
[8] et-Taberî, IX, s. 1418.

müslüman Türk, ***İslâm Dini***nden çıkarak ister istemez anarşik bir ortama itilmişlerdir[9].

Gerçekte ***Aşağı Türkistan'da*** ciddi çalkalanmalara yol açan ve ***"bölgenin uzun bir süre Arapların elinden çıkmasına sebeb olan"***[10] olayların başlangıcı ve asıl sebebi işte budur. Kavga büyük müslüman kitlenin haksız ve usulsüz olarak vergi ödemeye mecbur olmalarını **protesto** etmeleriyle başlamış, idareden memnun olmayan bir kısım yerli halkın desteği ve az da olsa samimi müslüman Arapların sempatisi ve takviyesi ile kısa zamanda bütün ***Türk Yurtlarını*** kaplamış ve yaygın bir başkaldırma ve ayaklanma hareketine dönüşüvermiştir.

Daha sonraları çok ciddi ve siyâsî buhranlara dönüşen bu olaylar ***Aşağı Türkistan'***ı uzun zaman bir kan ve ateş kasırgası içinde bırakmış, on binlerce kişi ***canı*** ve bir o kadarı da ***imanından*** olmuşlardır. Arap Valilerinin sırf maddi çıkarları için, manevi hayatları sarsılan ve daha doğrusu yıkılan bu kimseleri isyan ve ayaklanmaya sevketmekten artık kim alıkoyabilirdi? Nitekim öylede olmuş ve çok ağır baskılar sonucu başkaldıran ve pek çoğu da ***Türk olan*** bu müslümanlar, ***Orta Asya Türk Hakanlarından*** yardım istemişlerdir.

Fakat bu arada üzerinde durulması gereken önemli bir husus daha vardır. Aşağı Türkistan'daki, söz konusu ***siyâsî buhran*** ve ***irtidâd*** olaylarına yol açan hadiselerin başlangıç ve asıl sebebi, müslüman kitleye yapılan gayri meşru baskılar olduğu halde, **H.A.R. Gibb** ve **W. Barthold** tarafın-

[9] et-Taberî, IX, s. 1428.
[10] Hitti, P.K., ***The Arabs,*** Chicago, 1962, s. 132.

dan durum bu açıdan değerlendirilmemektedir. Yazarlarımız, gelişmelere dini olmaktan ziyade mücerred siyâsî açıdan yaklaşmışlar ve mühtedilere yapılan bunca ağır baskılar üzerinde yeteri kadar durmadan, olaylara siyâsî bir yön vermek istemişlerdir[11]. Böyle bir yaklaşım şüphesiz büyük bir kısmı Türk olan yerli mühtedileri, mücadelenin asıl gayesi ve meselenin dini esprisini inadına göz ardı etmekten başka bir şey değildir.

Türk Militarizminin Yeni Temsilcileri Sahnesinde:

Mamafih, bu arada **Orta Asya** bozkırlarında yeni gelişmeler olmuş ve despotik Arap valilerinin karşısına Türk militarizminin yeni temsilcileri ***Türgeşler*** çıkmışlardır. Gerçekte, Orta Asya da uzun asırlar varlığını sürdüren Türgeşler; ***Batı Göktürklerinin On Oklar*** boyundan *To-lu* koluna bağlı, *Sarı* ve *Kara Türgeşler* olmak üzere iki büyük Türk kabilesinden oluşuyorlardı[12].

Türgeşler adını verdiğimiz bu büyük Türk boylarının Batı *Türklerine* karşı yaptıkları uzun iktidar mücadeleleri bizim asıl konumuzun dışındadır. Fakat ne varki; ***Doğu Gök Türk Hakanlığı***'nın başında olan **Kapağan Kağan**'ın bir takım entrika ve huzursuzluklar sonucu öldürülmesinden sonra ***Kara Türkeşler'den*** **Su-lu Han** ortaya çıkmış, ***Kara*** ve ***Sarı Türgeş boylarını*** kendi iktidarı altında toplıyarak ikinci ***Türgeşler Devletini*** kurmuştur (717-736). Orta Asya'nın batı kısımlarına tamamen hakim olan bu yeni **Türgeş Devletinin**

[11] Gibb, H.A.R., ***Orta Asya'da Arap Fütûhatı,*** s. 57-58 vd. Barthold, W., ***Türkistan***, s. 243-244-245 vd.

[12] Bu konularda geniş bilgi için bkz. Chavannes, E., ***Documents sur les Tou-Kiue*** (Turcs), Paris, 1903, s. 34. Ögel, B., ***Türk Kültürünün Gelişme Çağları,*** İstanbul, 1988, s. 141. Kafesoğlu, İ., ***Türk Milli Kültürü,*** s. 120. Barthold, a.g.e., s. 141.

sınırları **İli** vadisine kadar olan çok geniş bir bölgeye yayılmış bulunuyordu[13].

İşte Araplarla yaklaşık bir çeyrek asır mücadele eden, hiç beklenmedik zamanlarda onların karşısına çıkan ve bir çok kereler onları mağlup eden ***Türk Hakanı*** bu **Su-lu Han** idi. **Su-lu Han,** Horasan'a gönderilen beceriksiz Arap askerî valilerinin korkulu bir rüyası ve adeta bir kabusu olmuş, onlara bir türlü rahat ve huzur vermemiştir. Bu bakımdan Araplar O'na ***Hakan, Türk hükümdarı, en büyük hükümdar"***[14] ve ***"Ebi Müzahim Araplara zor günler yaşatan, zahmet veren"*** kişi[15] lakabını takmışlardır. O'nun, Araplarla olan bu çetin mücadelesi ve korkunç harblerinde ***Sarı Türgeşlerden*** **Kül-Çor,** Arapça kaynaklarda **Kür-Sul**[16] kendisinin adeta çok güçlü bir sağ kolu olmuştur.

Su-lu Han ve Aşağı Türkistan:

Despotik Arap idaresi ve basiretsiz Arap Valilerinin haksız tasarruf ve kötü muameleleri yüzünden emniyet ve huzuru bozulmuş olan müslüman halk, yerli Prensler ve diğer ahâli ***Gök Türklerden*** sonra batı Asya' da Türk militarizminin bu yeni temsilcileri olan ***Türgeşler'e*** büyük ümitle bakmışlardır. Aşağı Türkistan halkı ***Türgeşleri,*** bu zorba Araplara karşı kendilerini koruyacak, belkide kurtaracak çok güçlü bir varlık olarak kabul etmişler ve onları ***Aşağı Türkistan*** işlerine müdâhale etmeye çağırmışlardır.

[13] Chavannes, E., a.g.e., e. 44. 248. Sümer, F., ***Oğuzlar***, Ankara, 1972, s. 15. Orhun, H. N., ***Türk Tarihi,*** İstanbul, 1936, I, s. 191. Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 51. Barthold, W., a.g.e., s. 242.

[14] İbni Kesir, ***el-Bidaye,*** IX, s. 222.

[15] et-Taberî, VII, s. 113. Barthold, W., a.g.e., s. 242.

[16] et-Taberî, VI, s. 607, VII, s. 64-65, 125-173-175.

Su-lu Han pek tabii olarak bu fırsattan yararlanmış ve Araplarla kıyasıya bir mücadele başlatmıştır. Çünkü, onun bu yönde bazı önemli hedefleri vardı. Bunlardan ***Birincisi*** *Arapların **İç Asya'ya** doğru ilerlemelerini durdurmak ve Arap tehlikesinin kendisine yaklaşmasını önlemek, **İkincisi** belki daha önemlisi; yerli halkın iddiasız bir "Arap tebeası" haline gelmesine mani olmaktı*[17]. Bu endişesinde **Su-lu Han** pekte yalnız değildi. Nitekim Semerkant'ın eski hükümdarı **Ihşîd Ğuzek (Akşit Oğuz Bek)** de aynı endişeyi duymuş ve yerli halkın körü körüne bir Arap tebeası haline gelmesine bütün gücüyle karşı koymuştur[18].

Bunların yanısıra bir diğer önemli sebeb daha vardı. O da; *Uzun tarihi seyri içinde hemen her devirde Türklüğün en karekteristik özelliklerini taşıyan ve Türklerin tarihi hak sahibi bulunduğu **Aşağı Türkistan*** (Maveraü'n-Nehr)*'dan Arapları sürüp çıkartmak ve buraları geniş Türgeş devletinin sınırları içine almaktı.* Zira, Aşağı Türkistan'ın hükümranlık hakkı daima Türklere âid olmuştu. Zaten buraları coğrafi bakımdan ***Ana Yurt***'un bir parçası idi. Böylece Ceyhun Nehri; ***İran'la Tûran arasında yine geleneksel bir sınır haline gelecekti.***

Su-lu Han'ın Asıl Niyeti:

Şimdi burada aklımıza şöyle bir soru gelmektedir; *Su-lu Han'ın Araplarla olan bu çetin mücadelesinde **İslâm Dininin** yeri nedir? Onun, Araplara karşı gösterdiği bu sert tutumu İslâmi Dini ve müslümanlara da göstermiş midir?*

[17] Genç, R., ***Türgeşler,*** TA, no. XXXII, s. 61, Krş. Kafesoğlu, İ., s. 121.
[18] et-Taberî, VI, s. 568, Ğuzekin Semerkantla ilgili muhakemesi, Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 58.

Şunu hemen belirtelim ki, **Su-lu Han**'ın despotik Arap idarecileri ile olan bu çetin mücadeleleri hiç bir zaman ***İslâm Dini*** ve O'nun Aşağı Türkistan'da yerleşme ve yayılmasına karşı olmamıştır. Onun asıl hedefi bir kısım iç isyanları da beraberinde getirmiş olan Arap siyâsî hâkimiyetine, her ne suretle olursa olsun mutlaka bir son verilmesi idi. Yoksa ***İslâm Dini*** yine bu topraklarda varlığını sürdürecek, halkın gönlüne bin bir zorlukla dikilen bu ***"Tûba ağacı"*** bir hidayet meşalesi olarak kıyamete kadar devam edecekti.

Su-lu Han'ın, Araplarla olan bu uzun mücadele yıllarında ***İslâm Dini*** ve o'nun Türk toplumu arasında yayılması hiç bir zaman bu Türk Hakanı için önemli bir mesele olmamıştır. Hatta o, şaşılacak derecede ***İslâm Din***ine ilgi göstermiş, onun hakkında yeni yeni bilgiler edinmeye ve kafasında kıvrılan bir çok sorunun, ***İslâm Dini*** açısından cevabını bulmaya çalışmıştır[19]. Eğer, **Emevîlerin** askerı şan ve şöhretten başka hiç bir şey düşünmeyen Valileri, **Sulu Han**'ın ***İslâm Dini*** hakkındaki beklentilerini hele bir kavrayabilmiş olsalardı, o da emsâli bir çok Türk hanları gibi çoktan ***İslâm Din***ini kabul etmiş olacaktı. O'nun ***İslâm Dini*** ile olan bu ilginç ilişkileri üzerinde önümüzdeki sayfalarda çok daha etraflı bir şekilde durulacaktır[20].

Diğer taraftan O'nun mühtedilere kucak açması, onlara yardım elini uzatması, ***İslâm Dini*** ve müslümanlar hakkında kötü bir niyet ve düşüncesinin olmadığını göstermektedir. O'nun yirmi küsür senelik mücadelesinin bel kemiği, yukarda da işaret edildiği gibi ***Araplar'ın Aşağı***

[19] el-Câhız, ***Fezailü'l-Etrak, (Resailü'l-Câhız),*** s. 77-81.
[20] Su-lu Han'ın, müslümanlığı hakkında bkz. Kitapçı Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdarları,*** s. 81. vd.

Türkistan'dan sürülüp çıkarılması idi. **Su-lu Han'ın, Cerrah b. Abdullah el-Hakemi** ile başlayan **ve Nasr b. Seyyar** da dahil, karşısında hiç bir varlık gösterememiş olan bir çok zayıf karekterli Arap valileri ile olan siyâsî mücadeleleri, bizim konumuzun dışındadır. Fakat bunlardan **Said b. Abdü'l-Aziz** ve **Said b. Amr el-Haraşî,** üzerinde azda olsa durmamız gereken *Arap Vâlileri* arasındadır. Şöyleki;

Said b. Abdü'l-Aziz; Huzeyne ve Mühtediler:

Yezîd'in hilafet makamına geçmesinden sonra, Horasan'a vali olarak **Said b. Abdü'l-Aziz** gelmiştir. (102/720) **Said**, harb meydanlarında düşmanla çarpışmaktan ziyade, sarayında oturup kadınlar gibi süslenmek, saçını boyatmak ve zinet takınmaktan adeta zevk alırdı. Bunun içindir ki yerli halk o'na, ***"ev kadını, dadı"*** anlamına gelen ***"Huzeyne"*** lakabını takmışlardır[21]. Halîfe **Ömer b. Abdül-Aziz**'in bölge halkı için taşıdığı yüksek idealler ve ***İslâm Dini***nin yayılması gibi büyük hedeflerle uzaktan yakından hiç bir ilgisi yoktu.

Ömer'den sonra mühtedilerden vergi alınması ameliyesini işte bu adam yürütecekti. ***Buhara*** ve ***Semerkant*** müslümanları arasıhda vergi adaletsizliği yüzünden kargaşalıklar çıkmıştı. O, yakın akrabalarından bir grubla ***Buhara'ya*** geldi. Vergi adaletsizliğinden muzdarip olan ***Semerkant Türkleri*** ve ***Soğdlular*** da ***Buharaya*** gelmişler ve yeni valiyi burada karşılamışlardı. **Said,** olayları yatıştırmak şöyle dursun, vergi meselesini daha da dejenere etmiş ve işi toptan çığırından çıkarmıştı[22]. Bu durumda yerli **Prensler,**

[21] et-Taberî, VI, s. 605. el-Belâzurî, s. 621.
[22] et-Taberî, VI, s. 606.

Buhara ve Semerkant halkı, Su-lu Han'dan yardım istemek mecburiyetinde kalmışlardır[23].

Evet, siyâsî Arap idaresinin çaresizliğini büyük bir fırsat bilen **Su-lu Han,** maiyyetindeki güçlü generallerden biri olan **Kül-Çur,** ***Sarı Türkeşlerden,*** komutasında hazırladığı büyük bir orduyu ***Aşağı Türkistan***'a sevketmiştir (720). **Kür-Sul,** Semerkant'a kadar yaklaştığı halde **Said,** o'nun karşısına çıkmaya bir türlü cesaret edememiştir. O'nun Türklere karşı bu korkaklığı, daha doğrusu pısırıklığı çevresinde alay konusu olmuş ve çok müstehcen hicviyeler yazılmıştır. Nitekim ***el-Hicri*** adındaki bir Arap şairi, bu konudaki şiirinin bir beytinde Said b. Abdü'l-Aziz'i çok ağır ve haddini aşan bir dille hicvetmiş ve şöyle demiştir:

"سريت إلى الأعداء تلهو بلعبة وأيرك مسلول وسيفك مغمد"

"Düşmanların üzerine sanki oyuncakla oynar gibi harbe gidiyorsun! Ne varki senin tenasul uzun daima kalkık ancak, kılıncın ise kınında sarkıktır"[24].

Said b. Amr el-Haraşî ve İslâmiyet:

Muharib Türk unsuruna karşı başarısızlıklarından dolayı ***Huzeyne*** (ev dadısı) **Said**, azledilmiş ve Doğu Tûran Yurduna **Said b. Amr el-Haraşî** vali olmuştur (721)[25].

Haraşî'nin ***Horasan'a*** vali olarak gönderilmesi Türk Yurtlarında yaşayan yüzbinlerce insan ve bu arada müslüman toplum için tam bir **trajedi** olmuştur. Zira, ***Buhara, Semerkant*** ve civarında yaşayan pek çok

[23] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 51.
[24] et-TaberT, VI, s. 614. el-Belâzurî, s. 623, İbnü'l-Esir, V, s. 107.
[25] et-Taberî, VI, s. 620.

müslüman, daha geniş manada ***Aşağı Türkistan***'ın köy ve kasabalarında yaşayan onbinlerce insan, yurt ve yuvalarını terketmiş ve perişan bir halde iç isyana sürüklenmiş ve ***Türk Yurtları*** tam bir ihtilâl ve anarşi bataklığına itilmiştir. Şimdi biz konumuz açısından son derece ilginç bu trajedinin perdelerini aralayalım.

Haraşî, Horasan'a geldikten sonra ***muharip Türk unsuru*** karşısında âdeta şaşkına uğrayan, Arap ordusunun moralini yükseltmek ve onları yeniden savaşa hazırlamak istemiş ve bunun için de örneğini daha önceki valilerde sık sık gördüğümüz gibi ***İslâm Dini***ni muharrik bir güç olarak kullanmıştır. Nitekim o, bu hususta yaptığı bir cihad konuşmasında askerlerine hitaben şöyle demiştir: ***"Sizler, İslâmın düşmanları ile,*** **(Türkler)** ***sayıca çok veya azlık yönünden değil, lâkin Allah'ın zaferi ve İslâm Dininin izzeti için çarpışıyorsunuz"***[26].

Olaylara ve bu başdöndürücü trajik gelişmelere, bir nebze olsun insafla bakanlar, ***Müslüman Arapların,*** Türk Yurtlarında ne zaman ve hangi dinin izzeti için çarpıştıklarını ve cihad ettiklerini anlamaları mümkün değildir. Gayr-i Arap müslümanları zillet içinde yaşamaya mecbur etmek, onları gayr-i müslirnler gibi ağır vergiler altında inletip durmak her halde ***İslâm Dini***nin izzeti ve ikbali için olmasa gerektir. Mamafih, ***Emevi komutanlarının dilinde Aşağı Türkistan'ın müreffeh şehirleri ve Türklere karşı giriştikleri her türlü yağma, baskın, çapulculuk, iki yüzlülük ve hiyanetin adı çoğu halde cihad olmuş ve bu böylece yarım asırdan fazla devam etmiştir.***

---

[26] et-Taberî, VI, s. 621.

Haraşî'nin kendilerine çok insafsız muamele, hatta zulmünden korkan bir çok asilzade tüccarlar, vergi vermeyi reddeden ***müslümanlar,*** bu arada büyük şehir ve kasabalarda yaşayan onbinlerce insan kurtuluşu, yurt ve yuvalarını terkederek ***İç Asyaya*** doğru göç etmede bulmuşlardır. Ayrıca, ***İştîhan, Bayarkes, Buncikeş*** şehirlerinin sakinlerinin büyük bir kısmı da bu göç kervanına katılmıştı. Bunlar arasında diğer bazı ***Soğd*** asilzadeleri gibi aslında ***Türk*** olan ***Kıyy Karzancı*** ve o'nun yeğeni **Calanc** (Halaç) da bulunuyordu. Zengin ***Siskes'liler, Buzmacın*** dihkanları, ***Semerkant*** dihkanı ve yine Halaç Türklerinden **Dîvaşniç** gibi nice zengin aristokratlar da hep bu göç kervanına katılmışlardı[27]. Fakat **Ğuzek** her nedense bu göçe katılmamış ve hasımları ile ***Semerkant'da*** kalarak mücadelesine devam etmek istemiştir.

Muhacirler büyük mal varlıkları ile birlikte bölgenin önemli Türk merkezlerinden biri ölan **Fergana**'ya gelmişlerdir[28]. Onların büyük bir kısmı Seyhun kıyısında ki ***Hocend*** şehrine ve diğer bir kısmı, özellikle ***Asfara,*** **Dîvaşniç** ve ***Buncikes*** ahalisi de ***Abağar*** kalesine, sığınmışlardır. Böylece güya İslâmi bir idarenin, Arapların zulüm ve baskılarından korkup kaçan onbinlerce müslüman Araplardan uzak ***Orta Asya Türk muhitlerinde*** sığınacak bir yer, kendilerini koruyacak bir güç aramışlardır. Artık müslüman olmak toplumda bir imtiyaz olmaktan çıkmış ve **Halîfe Ömer** devrinin şerefli müslümanları, İzzet ve İkbal sahipleri, şimdi zavallı, acınacak bir kimse haline gelmişlerdir.

---

[27] et-Taberî, VI, s. 622.
[28] et-Taberî, VI, s. 622.

Haraşî, Arap ordusuna yeni bir çeki düzen verdikten sonra ***Ceyhun Nehrini*** geçerek ***Aşağı Türkistan'a*** girmiş ve muhacirlerin peşine takılmıştır. Büyük Tarihçi **Taberî'nin** hicri 104/722 yılı olayları sırasında çok daha geniş bir şekilde açıkladığı gibi **Haraşî**, uzun bir takibden sonra ***Fergâne*** bölgesine geldi. Yurt ve yuvalarından göçeden ve bir çoğuda şüphesiz ***müslüman*** olan bu kimselerle en ufak bir anlaşma zemini aramadan çoğunu kılınçtan geçirdi.

Göç edenler zengin kimselerdi. Haraşî bunların çoğunu ellerindeki, avuçlarındaki büyük servetlerini elde etmek için merhametsizce katlettirmiştir. Bütün bu müessif ve ardı arkası gelmiyen olayların altında, doymak bilmiyen aç gözlü muhteris Arap komutanlarının ***servet*** ve ***vergi*** toplama hırsları vardı. O kadar ki bunlar dahada ileri gitmişler ve vergiden muaf tutulan bir çok müslümanın geçmiş yıllara ait haklı olarak muaf tutuldukları ağır vergileri dahi ödemelerini istemişlerdir[29].

Arap komutanlarının irtikap etmiş oldukları bu haksızlıklar, ***zulme*** kadar varan gayri adil uygulamalar ve umumi katliamların yerli halk ve müslüman topluma ne kadar kötü tesirler bıraktığını izah etmeye bilmem lüzum var mıdır? Halbuki madalyonun birde öbür yüzü vardır. Şöyle ki:

Bütün bu kötü gelişmeler, cereyan eden müessif olaylar İslâmiyet için çok zararlı olmuş, onu can evinden vurmuş ve telafisi gayri kabil yaralar açmıştır. ***İslâm Dininin yerli halk arasıda prestiji büyük ölçüde sarsılmış, her türlü cazibe ve üstünlüğünü kaybetmiş, bundan daha da acısı***

[29] et-Taberî, VI, s. 621.

müslüman olmak insanların omuzlarında artık taşıyamıyacakları bir yük olmuştur. Daha önceleri İslâm Dinine girmeye teşvik ve bunda yarış eden bu insanlar şimdi ondan uzaklaşmaya, âdeta terke zorlanır bir hale gelmişlerdir. Haraşî, Türk yurtlarına bir vali değil, sanki bir bela ve musibet Tüfanı olarak gelmiş, o'nun şahsında Halîfe Ömer devrinde gelişen ve yeni bir şahsiyet kazanan müslüman cemaat en büyük darbeyi yemiştir. Artık İslâm Dini bu hazin olaylardan sonra uzun seneler bir daha belini doğrultamayacaktır.

Eşres b. Abdullah ve Aşağı Türkistan'da İslâmiyet:

Türk yurtlarındaki bu huzursuzluklar, iç isyan ve kargaşalıklar ve müslüman halkın maruz kaldığı haksız uygulamalar bir diğer ifade ile trajedi ***"İyi bir general ve fakat zavalh bir idareci olan"***[30] **Eşres b. Abdullah es-Sülemînin** ***Horasana*** yeni, askeri bir vali olarak gönderilmesine kadar devam etmiştir (727)[31].

Onun; Emevîler'in son ikbal devrini yaşatacak olan **Hişam b. Abdü'l-Melik** tarafından vali olarak gönderilmesi ile, Türk yurtlarında ***"İslâmı Yayma"*** rezaletinin bîr başka ve fakat daha renkli bir safhası daha başlamıştır. ***Buhara*** ve ***Semerkant*** müslümanları için tam bir felaket olan bu trajedinin hakim unsuru yine ***İslâm Dininin,*** Türk Yurtlarında yayılması meselesi idi. Vergiden başka bir şey düşünmeyen bu muhteris Arap valileri için adeta bir yüz karası olan ve tam bir fiyasko ile biten bu dini mücadeleler ve sözde ***İslâmlaştırma kampanyası*** bizim üzerinde

[30] Shaban, M.A., İbid, 109.
[31] et-Taberî, VII, s. 51.

durduğumuz konunun yeni ve çok daha renkli bir safhasını oluşturmaktadır. Şimdi onu aralamaya çalışalım.

Evet **Eşres**; valiliğinin ilk yıllarında önce ***iyi bir idare sistemi kurmuştur***[32]. O'nun bu hareketi, emniyet ve huzursuzluktan bezgin bir hâle gelmiş olan halk tarafndan ilk anda sevinçle karşılanmıştır[33]. **Taberî'nin**, Eşres hakkında ki, ***"O, faziletli hayır yapmayı seven bir kimse idi. Bu faziletlerinden olayı ahali ona olgun kişi anlamına gelen (el-Kamil) adını koymuşlardı"***[34] şeklindeki sitayişkar ifadelerine bakılırsa çevresine çok iyi bir intiba bıraktığı anlaşılmaktadır. Halkın ilk anlarda onu iyi karşılamalarını mühim bir sebebi, belki de bu olsa gerektir.

Taberî, Eşreş'in, ilk defa ***"Ribatlar"***a bir çeki düzen verdiğini kaydetmektedir. O, bu işlere bakmakla **Abdü'l-Melik b. Disar el-Bahiliyî görevlendirmiştir**[35]. Daha ziyade ***sınır boylarını müdafaa eden gönüllü mücahid gazilerin*** (hafif süvariler) ***barındıkları bir yer olan bu ribatlar***, Türk Yurtlarında kısa zamanda gelişmiş ve İslâmi büyük bir hayır müesseseleri haline gelmiştir. Aşağı Türkistan halkının bu hayır müesseselerine karşı gösterdikleri yakın ilgi şaşılacak derecededir. Sadece ***Baykent'de binden fazla ribat'ın bulunması*** yerli halkın bu ilgisi hakkında bize bir fikir vermeye yetmektedir[36].

Fakat **Eşres**, kısa zamanda prestijini kaybedecek ve çok sevimsiz bir vâli haline gelecektir. Buna sebebte onun;

[32] Orkun, H. Namık, ***Türk Tarihi***, İst. 1946, III, s. 9.
[33] et-Taberî, VII, s. 52.
[34] et-Taberî, VII, s. 52.
[35] et-Taberî, VII, s. 52. Barthold, W., ***Turkistan***, s. 244. Shaban, M.A., a.g.e., s. 110. Ayrıca ribat hakkında ***"Shorter Encyclopedia of Islam"***, s. 473 vd.
[36] Yakût, I, s. 55.

Horasan Doğu Tûran Yurdu gibi Hilâfet ülkeleri arasında belki de en hareketli ve hararetli bir ülkede, küçük büyük demeden her işi üzerine alması, daha açık bir ifâde ile burnunu sokmasıdır[37].

Fakat bizim için asıl önemli olan; bu inadına dindar ve ***"Olgun kişi"***nin Türkistan'ın büyük şehirleri meselâ ***Buhara*** ve özellikle ***Semerkant*** ve havâlisinde çok geniş ve yaygın bir İslâmlaştırma hareketini başlatmasıdır. **Eşres** bunun için ilk defa ehil kimselerden oluşan bir tebliğ ve irşad heyeti hazırlamış, onların işini kolaylaştıracak her türlü tedbiri almış, onlara bir çok kolaylıklar sağlamayı da ihmâl etmemiştir. Bunların başında müslümanlığı kabul eden kimselerin ***vergiden bağışlanmaları*** idi[38]. Böylece **Eşres, Kuteybe'nin** Türk yurtlarında temelini attığı ve ilk zemin katını inşa ettiği ***"İslâm binasını"*** ilk defa muhteşem bir hâle getirmek istiyordu. Fakat bu hiç bir zaman samimi bir teşebbüs ve temenni olmaktan öte gitmemiştir.

Eşres'i sonu tam bir başarısızlık ve felaketle biten bu İslâmlaştırma kampanyasını başlatmaya iten sebeblerin neler olduğu hakkında temel kaynaklarda tatmin edici bir açıklama yoktur. **Halîfe Hişam**'ın son derece ***cimri***[39] haddinden fazla servete düşkün bir kimse olduğunu göz önüne getirilirse, ***Aşağı Terkistan'da*** devlet gelirlerini önemli ölçüde etkileyecek olan böyle bir harekete taraftar olması mümkün görülmemektedir[40]. Fakat, **Halîfe Ömer**'in vefatından sonra ***Aşağı Türkistan'da*** ceryan eden

[37] et-Taberî, VII, s. 53.
[38] Et-Taberî, VII, s. 2, el-Belâzuri, s. 625, Barthold, W., ***İslâm Medeniyeti Tarihi***, (İzahlar), s. 107.
[39] Wellhausen, J., a.g.e., s. 165.
[40] Wellhausen, J., a.g.e., s. 163.

başdöndürücü olaylar **J. Wellhausen**'in ifadesiyle *"fırtınalar"*[41] incelendiğinde bu sebeblerin neler olabileceğini tahmin etmek bizim için pekte zor olmayacaktır.

Yukarda da işaret edildiği gibi **Halîfe Ömer**'in, ***Aşağı Türkistan*** da çıkması muhtemel bir çok olayları önlemek için uyguladığı yüksek politikayı pekte anlamak istemeyen devlet adamlarının giriştikleri bir takım gayri İslâmi tasarrufların sonucu bölgede emniyet ve huzur kalmamış sosyal bünye, sorumsuzca tahrib edilmiştir. Neticede ayaklanan yerli halkın daveti üzerine ***Türkeşler,*** Araplara karşı büyük bir tehlike olarak ortaya çıkmışlardır.

Gelişen hadiseler **Arapları**, Aşağı Türkistan'ı terke zorlamaya başlamıştı. **Eşres** bu büyük tehlikeyi ve sebeblerini göremiyecek kadar basit bir kimse değil idi. **Eşres**'e göre, herşeyden evvel bu çok ciddi olan Türgeşler tehlikesinin bertaraf edilmesi gerekiyordu. O, kadar ki, ***Türkeşler İran unsurunun*** bile uyuyan emellerini uyandırmışlardır. O kadar ki, **Yezdücerd**'in soyundan gelenler, ***Türkeşlerin,*** Arapları İran'dan da sürüp çıkaracaklarını ve kendi memleketlerine tekrar kavuşacaklarını iddia etmeye başlamışlardı[42]. Bütün bu gizli açık tehlikeler karşısında yerli halkın Arap idaresi etrafında tekrar kenetlenmesi ve bütünleşmesi lazımdı. Bunun içinde halkı ***İslâm Dini***ni kabule çağırmak en güzel, en müessir bir yol olarak gözüküyordu. Bir kere onlar müslüman olduktan sonra nasıl olsa siyâsî ***İdârenin*** yani ***Müslüman Arapların*** yanında yerlerini alacaklardı.

---

[41] Wellhausen, J., a.g.e., s. 217.
[42] et-Taberî, VII, s. 61.

Bunun kadar önemli bir diğer hususta, ***sosyal bünyenin takviyesi*** ve sağlamlaştırılması idi. **Halîfe Ömer**'in reform hareketlerine bir anda son verilmesi, toplumda büyük çöküntülere yol açmıştı. Daha sonra gelen vâlilerin hiç birisi halkı tatmin edememiş ve ***Türk Yurtları*** bir ihtilal ve kargaşalık içine sürüklenmişti. Hatta, Arap idaresinden bizar olan bir kısım köy ve kasaba ehli, asilzadeler, ***İç Asya***'ya, Türk muhitlerine doğru göç etmeye başlamışlardı. Sosyal bünyenin böylesine hoyratça sarsılmış olması idarenin ve Arapların hiçte hayrına değildi.

Bu bakımdan **Eşres**; uzun bir süre düşüncliikten sonra, en nihayet Türk yurtlarında yeniden, ve eskilere nazaran; ***çok daha ciddi, çok daha yaygın çok daha büyük ve programlı bir İslâmlaştırma Kampanyası açmaya karar vermiştir. Artık bundan böyle bu yeni müslüman olmuş mühtedilerden kesinlikle vergi alınmayacaktı***[43].

J. Wellhausen, ***Eşres'i*** böyle bir İslâmlaştırma kampanyas'ının açılmasına ikna ve tavsiye edenlerin başında asıl **katibi Umeyre** olduğunu yazmaktadır[44]. Fakat, **Belâzurî'nin, Umeyre** hakkındaki rivayetleri **J. Wellhausen**'i tekid eder nitelikte değildir. Zira, Belâzuriye göre; ***"Eşres'in, Ebû Ümeyye künyesini taşıyan Nabt kavminden Umeyre adında bir katibi vardı. Umeyre, Eşres'e kötülükleri süsleyerek iyi gösterdi. Bunun üzerine Eşres, Aşağı Türkistan'da dahil vergileri her yerde artırdı. Dihkan'ları hakir gördü"***[45].

---

[43] Barthold, W., a.g.e., s. 245, Shaban, M.A., a.g.e., s. 110.
[44] Wellhausen, J., a.g.e., s. 217.
[45] el-Belâzurî, s. 625.

Böylece sebeb ve netice ne olursa olsun, ***Aşağı Türkistan'***da bir hayli sarsılmış ye yıkılmak üzere olan Arap siyâsî hakimiyetini yeniden kuvvetlendirmek ve ayakta kalmasını sağlamak için ***İslâm Dini***, çok emin bir vasıta olarak tekrar kullanılmış olacaktı. Fakat **Eşres**, böylesine önemli bir karar verirken ***Şam'ın*** bu husustaki davranış ve tutumunun ne olabileceğini muhtemelen nazarı itibara almamıştı. Ne varki o, bunun bedelini fazlasıyla ödeyecektir.

Büyük İslâm Mücahidî Ebû Saydâ Görev Başında:

Taberî'nin son derece akıcı ve sürükleyici bir uslübla kaydettiği ve konumuz açısından çok kıymetli rivayetlenine göre **Eşres**, ***Aşağı Türkistan*** da İslâmiyetin yayılması için büyük bir kampanyanın açılmasına karar verince, adamlarından bu son derece ciddi görevi yüklenecek ve başarıya ulaştıracak dindar ve faziletli kimseleri bulup tavsiye etmelerini istemiştir[46].

Etrafındakiler, bu mühim tebliğ görevini layıkı ile yerine getirebilecek bir kimse olması bakımından **Ebû Saydâ**, ***Benî Dabba kölelerinden*** **Salih b. Tarif**'i tavsiye etmişlerdir[47]. Olaylar zincirine göz atmadan önce, **Ebû Saydâ**'nın şahsiyetini konumuz açısından kısaca belirtmek yararlı olacaktır.

Orta Asya da, İslâmiyetin yayılmasını incelerken **Ebû Saydâ**; büyük bir İslâm mücahidi olarak üzerinde durulması gereken simâlardan biri belki de en önemlisidir. Onun, **Halîfe Ömer b. Abdü'l-Aziz** devrinde de bölgede ***İslâm Dini***'nin yayılmasında çok ciddi ve fedakar hizmetleri

[46] et-Taberî, VII, s. 54.
[47] et-Taberî, VII, s. 52. Kitapçı, Z., ***et-Türk***, s. 80.

dokunmuştur. **Hatta Ömer**'in ikna edilmesi ve bölge halkı için yapıcı özel imkanlar tanımasınında baş mimari yine **Ebû Saydâ** idi. O; hayatının büyük bir kısmı ***Aşağı Türkistan'da*** geçtiği ve bir çok seferlere katıldığı için yerli halkı, onların İslâmiyet namına hiçte iç açıcı olmayan durumlarını yakından takip etmiş ve bu arada yerli halkın ***İslâm Dini***ni kabul etmeye ne kadar hazır olduğunu görmüştür. Bunun yanı sıra Arap vali ve idarecilerinin vergi tahsil etmekten başka bir şey düşünmediklerini, halka bu hususlarda nasıl aşırı davrandıklarını da pek yakından ve belkide içi sızlayarak müşahede etmiş, şahsiyetli bir kişi idi[48].

Halbuki, **Ebû Saydâ** yerli halkın müslüman olmasının önünü kesmek için konulmuş bu sun'i barajların kaldırılmasını, gayri Arap, fakat müslüman olan büyük kitleye farklı muameleye artık bir son verilmesini, vergi adalet ve eşitliğinin bir an önce tesis edilmesini istiyordu. Bu hem ***İslâm Dini***, hem de siyasi Arap idâresinin hayrına olacaktı.

Ebû Saydâ daha önce, **Cerrah'ın** ***Hottel*** de kazandığı kısmi bir başarıyı **Halîfe Ömer b. Abdü'l-Aziz'e** duyurmak için bir heyetle ***Şam'a*** gönderildiğinde İslâm'ın âdil ve zâhid Halîfesi ile daha yakından temas ve görüşme imkanı bulmuş, **Ömer**'e bölgeyi, vergi memurlarının tutumlarını, ***mühtedi*** ve ***mevalinin*** meselelerini, Valilerin halka yaptıkları zulüm ve eziyetleri samimi bir şekilde ve büyük bir açık kalblilikle intikal ettirmişti. Böylece belki de **Ömer**, ilk defa ve resmi muhaberatın dışında halktan bir kimseden ***Aşağı Türkistan'***ın gerçek durumunu öğrenme imkan ve fırsatını

[48] bkz. Ebu Saydanın, Halîfe Ömerle konuşmalarını daha etraflı gözden geçirmek için et-Taberî, IX, s. 1354. İbnü'l-Esîr, V, s. 51.

bulmuştu. **Ebû Saydâ,** Halîfe **Ömer'le** olan bu görüşme ve konuşmalarında ***Aşağı Türkistan*** halkının, ***İslâm Dini*ne** kazandırılması üzerinde ısrarla durmuş ve **J. Wellhausen'in** çok haklı tesbitine göre ***"Halîfe Ömer'i bu hususta ikna etmeye bile muvaffak olmuştur"***[49].

Ebû Saydâ'nın, Eşres'le Muahedesi:

Bu bakımdan, **Eşres**'in *Aşağı Türkistan*'da ***İslâm Dini*nin** yayılması için böyle şahsiyetli ve dürüst bir zatı görevlendirmesi çok yerinde ve isabetli bir hareket olmuştur. İslâma davet kampanyasını yürütmeğe memur edilen **Ebû Saydâ**'nın yerli halkın dilini bilmediğini beyan etmesi üzerine **Rebi' b. İmran et-Temimî** çağrılmış ve tercümanlık görevide o'na verilmişti. **İmran'ın** bölge halkının konuştuğu dile bu arada Türkçe'ye vâkıf bir zat olduğu anlaşılmaktadır[50]. Tebliğ vazifesinde daha başka kimlerin görev aldığı hususunda bir açıklama yoktur. Öyle anlaşılıyor ki, o'nun güvendiği daha bir kaç kişiyi de yanına almış olması gerekmektedir.

Rivayetlerden, **Ebû Saydâ**'nın bu önemli görevi kabul etmede bir hayli çekingen davrandığı görülmektedir. Belki onun kendine göre haklı bazı makul sebebleri vardı. Nitekim, **Ömer b. Abdü'l-Aziz** devrinde, buna benzer İslâma çağrı hareketleri olmuş, müslüman olanların **cizyeden muaf** tutulacakları en yetkili kimse Halîfe tarafından açıkca ve defalarca ilan edildiği halde buna uyulmamıştı. Halkın, ***İslâm Dini*ne** koşuştuğunu gören bazı çevreler, dihkanlar, ***mahalli prensler, vergi tahsildarları***

[49] Wellhausen, J., a.g.e., s. 214, 217, 220.
[50] et-Taberî, VII, s. 54. Kitapçı, Z., ***et-Türk,*** s. 80.

hatta diğer dinlerin önderleri, büyük bir telaşa kapılmışlar ve bu hayırlı gelişmeyi önlemek için ***cizye*** ve ***haracı,*** Müslümanlığı henüz kabul etmiş olan bu mühtedi kitlenin aleyhine bir silah olarak kullanmışlardır.

Bu bakımdan vergi meselesinin daha sağlam bir esasa bağlanması ve bunun mutlaka halledilmesi gerekiyordu. **Ebû Saydâ, Eşres**'le tekrat bir ön alaşma yaptı. Buna göre; ***"İslâm Dinine girenlerden katiyyen cizye alınmayacak ve Horasan'ın haracı gayri müslimler esas alınmak şartıyla adam başına yeniden ayarlanacaktı***[51]. **Ebû Saydâ** vergi tahsildarlarının tutumundan da mutlaka emin olunmasını istiyordu. Zira bir kısım tahsildarlar ve malum çevrelerin bu husustaki haris tutumlarını pek iyi bildiği için onların bu emre her ne suretle olursa olsun uymalarını, aksi takdirde arkadaşlarının, onlara karşı **mücâdelede** kendisine yardım edeceklerine dair söz vermelerini istemiştir. **Ebû Saydâ**'nın ileri sürdüğü bütün bu şartlar hiçbir itiraza uğramadan **Eşres** tarafından memnuniyetle kabul edilmiştir.

Semerkantlıların İslâma Davet Edilmeleri:

Ebû Saydâ bütün bu yapıcı tedbirleri aldıktan sonra mukaddes tebliğ görevini kabul etmiştir. **Eşres; Ebû Saydâ** ve yakın arkadaşlarının faaliyet sahası olarak daha ziyade Türklerin meskün olduğu bölgeleri, yani ***Semerkant*** ve havalisini tavsiye etmiştir.

Eşres'in, İslâmi propaganda merkezi olarak ***Aşağı Türkistan*'ın** iki büyük şehrinden biri olan ***Semerkant'ı*** tercih etmesinin çok ciddi sebebleri vardır.

[51] et-Taberî, VII, e. 54.

Bunlar arasında ***Semerkant'ın*** hârici tehlikelere, Türk hücumlarına daha çok maruz olduğu, diğer şehirlere nazaran burasının siyâsî istikrar ve ve barışa daha fazla ihtiyaç duyulan bir yer olması akla gelen ilk ihtimallerdir. Zira, **Kuteybe** İslâmi hareketin ana merkezi olarak ***Buhara'yı*** seçmişti. Bu değerli İslâm Fatihinin çok hummalı faaliyetleri sonucu, ***Buhara*** şehir merkezi, yakın köy ve kasabaları İslâmın kudsi bir ocağı haline gelmiş, bir çok ***cami*** ve ***mescid*** inşa edilmiştir. ***Semerkant'a*** gelince burada başlatılan İslâm inkılabı bir çok sebeblerle yarıda kalmıştı.

Ancak **Eşres'in** İslâmlaştırmanın ocağı olarak ***Semerkant'ı*** seçmesinin çok daha ciddi sebebleri vardı. Bunların başında ise Türk hükümdarı, **Ihşîd Ğuzek** gelmekte idi. Çünkü, **Ğuzek** ve çevresi hala ayakta idi. Müslüman olanların Arap idaresine her halükârda daha çok bağlı oldukları düşünülürse, ***Semerkant*** **Ihşîd'i Ğuzek** (Oğuz Bek)'in durumunu zayıflatmak ve ülkesini kurtarmak için fırsat kollayan bu müslüman ***Türk Hükümdarını*** daha rahat kontrol altında tutmak için burası tercih edilmiş olmalıydı. Nitekim, ***Semerkant'da*** ki, İslâmiyeti yayma hareketine ilk reaksiyonun **Guzek,** Çin kaynaklarına göre **Ou-le-kia**'dan gelmesi bizim bu yöndeki kanaatimizi daha da kuvvetlendirmektedir.

İslâmlaştırma Hareketi ve Ihşîd Ğuzek:

Ebû Saydâ ve arkadaşları halkı irşad ve İslâmi tebliğ faaliyetine derhal başladı. Bu sırada Semerkant'ın harb ve haracına **Hasan b. Ebi'l-Amarrat**'a bakıyordu[52]. İdarî ve askeri bakımdan yetkisi oldukça geniş bir kimse idi.

[52] et-Taberî, VII, s. 54, Kitapçı, Z., ***et-Türk***, s. 81.

Cizye'den muaf tutulmak şartıyla halk daha önce olduğu gibi İslâm'a davet edildi. **Ebû Saydâ**'nın, ***Semerkant*** ve civarında gerçekleştirdiği bu yeni İslâmlaştırma hamlesinin tesiri çok büyük olmuştu. **Ebû Saydâ**'nın ihlâs ve samimiyeti büyük bir ferahlık uyandırmış ve halk kitlelerini harekete getirmişti. Yerli halk bölük bölük artık Allah'ın Dinine koşuyorlardı. **W. Barthold**'un da ifade ettiği gibi, ***misyonerlerin başarıları bütün beklenenlerin üstünde idi***[53]. Halkın, ***İslâm Dini***ne olan bu koşuşmalarına karşı ilk tepki, biraz önce yukarıda da ifâde edildiği gibi **Ihşîd Guzek**'ten geldi. **Kuteybe'nin** çok kurnazca hazırladığı bir oyuna gelen ve dolayısıyla tâc ve tahtını kaybeden bu bedbaht ***Türk Hükümdarı,,*** **Eşres**'e bir mektup yazarak kitle ihtidaları dolayısıyla **Harac**' ın tamamen kesildiğini bildirmiştir[54]. Evet bu hususta koparılan maksatlı gürültülerin aşırı derecede tesiri altında kalan ***Eşres,*** hemen harekete geçmiş ve ***Semerkant Âmiline*** şu **emirnâmeyi** göndermiştir:

"إن في الخراج قوة للمسلمين وقد بلغني إن أهل السغد وأشباههم لم يسلموا رغبة وإنما دخلوا في الإسلام تعوذًا من الجزية فانظر من اختتن وأقام الفرائض وحسن إسلامه واقرأ سورة من القرآن فرافع عنه خراجه."

"Şüphesiz haraçta müslümanlar için maddî bir kuvvet vardır. Duyduğuma göre Soğdlular ve benzerleri İslâm Dinine isteyerek girmemişlerdir. Onlar sadece cizye'den kurtulmak için müslüman olmuşlardır"(*). ***"Şimdi sen; bu***

[53] Barthold, W., ***Türkistan***, s. 245.

[54] et-Taberî, VII, s. 55.

* Bundan sonra ki bahislerde sık sık geçecek olan "***Cizye***" ve "***Harac***" deyimleri üzerinde kısaca durmamız yerinde olacaktır.

CİZYE; İslâm hukukuna göre bir zimminin belirli bir zamanda İslâm devletine ödediği vergilerden birinin adıdır. Şahsa ait olduğu için "***baş vergisi***" tabir olunur ki miktarını devlet tayin eder. ***Çocuklar, kadınlar, deliler, körler,***

***kabil kimselerin sünnet*[**] *olup olmadıklarına, İslâm Dinine nasıl sarıldıklarına dikkat et. Bu arada onlara Kur'an-ı Kerim'den bir de süre okut. Bütün bunlardan sonra o kimsenin haracını kaldır"*[55] demiştir.**

Kuteybe b. Müslim devrinde mühtedîlerin; ***Kur'an-ı* Kerim**'i ***"Farsça"*** okumalarına dahi cevaz verildiği, namaz kılanlara nakdi yardımlar yapıldığı düşünülürse, **Eşres**'in ne kadar olumsuz davrandığı bir kere daha anlaşılmaktadır. **Eşres**'in kitle ihtidalarını önlemek için koyduğu bu yeni ve zorlaştırıcı şartlar üzerinde daha fazla yorumlarda bulunmaya ne yer ve ne de konumuz bakımından imkan yoktur. Bu, diğer bir anlamda halkın ***İslâm Dini***ne girmeleri için her nasılsa açılmış bulunan kapıların son derece

çalışamıyacak durumda olan ***ihtiyarlar, köleler, fakirler***, çok ***yaşlı, zayıf*** ve ***dermansız*** olanlar da dahil gayri müslim din adamları, cizye ödemekle mükellef değillerdir. Hulasa çalışıp kazanan bir kimsenin devlet hazinesine, ***"beytü'l-male"*** ödediği bir vergidir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Zeydân, A., ***Ahkâmez Zimmiyyîn***, s. 138-142, Ebu Yusuf, ***Kitabü'l-Harac***, çev. Ali Özek, e. 200-206,

HARAC; İslâm hukukçularına göre zimminin elinde bulunan araziye miktarını, yine ***İslâm Devletinin*** tayin ve takdir ettiği vergidir. Toprağın verimliliği ve mahsulün nevine göre değişir. Sulak olan ve sulak olmayan arazinin vergisi aynı değildir. (Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Zeydan A., a.g.e., s. 158-159. Ebu Yusuf, ***Kitabül-Harac***, s. 57-77).

Bu kısa açıklamalardan da anlaşıidığına göre ***cizye*** ve ***harac***, statüleri tamamen ayrı vergiler olduğu halde Taberînin rivayetlerinden buna, gereği kadar hassasiyet göstermediği anlaşılmaktadır. ***Cizye*** ve ***Harac*** kelimeleri bir çok kereler eş anlamda kul!anılmışdır Bu bakımdan biz bundan sonraki bahislerde ***Taberî***'nin genellikle vergi anlamına kullandığı bu terimleri değiştirmeden olduğu gibi zikretmeyi uygun bulmaktayız Z.K.

[**] Hatırlanacağı gibi, ***Halîfe Ömer b. Abdülaziz*** devrinde kitle ihtidalarına tepki gösterenler aynı ***sünnet*** olma meselesini ortaya atmışlar ve bunu yerli halkı ***İslâm Dini***nden uzaklaştırmak, ürkütmek için bir silâh olarak kullanmışlardır. Oysa ***sünnet*** ameliyesi İslâm Dinine girmek için mutlak bir ön şart da değildir. Yeni mühtedilerin ***sünnet olmaları*** hususunda malüm çevrelerin bu kadar ısrar etmelerinin samîmiyetle bağdaşmasına imkân yoktur Z.K.

[55] et-Taberî, VII, s. 55, İbnü'l-Esîr, V, s. 147.

daraltılması, İslâma giden hidayet yolunun ışıklarının söndürülmesi, hatta kapatılması demekti.

Hadd-i zatında **Ğuzek**'in gösterdiği şiddetli tepki, verginin kesilrnesinden ziyade yerli halkın İslâmlaştırılması ve bunun kendi açısından doğuracağı büyük tehlike idi. Halkın, Araplara karşı ödediği verginin artması veya eksilmesi **Ğuzek**'i pek fazla ilgilendirmiyordu. Fakat o, Arapları zayıf bir noktadan yakalamıştı. O'da vergi musluklarının kesilmemesi, gürül gürül akması idi. **Ğuzek'in** ilk anlarda **Eşres**'i bile şaşırtan bu manevrası ile ilgili olarak **H.A.R. Gibb** kıymetli eserinde şu yorumlarda bulunmaktadır;

"Genellikle zannedildiğine göre, Ğuzek'in düşmanlığı, vergi gelirlerinin önemli bir şekilde azalma ve eksilmeden ileri gelmişti. Her ne kadar bunun böyle olduğundan şüphe yoksa da, ileri sürülen ve Eşres tarafından da hemence kabul ediliveren bu sebeb Guzek'in kurduğu hakiki bir tedbir olmaktan çok uzaktı. Guzek'in asıl gayesi Arap valileri ile iyi geçinmek değil, istiklalini geri almak idi. Ahali, Araplaşacak olursa bütün muvaffakiyet ümidi kaybolacaktı. Gerçekte bu gayet tehlikeli bir oyundu. Guzek bu oyunu ustalıkla oynamış ve kazanmasını bitmiştir"[56].

Aşağı Türkistan'da Yapılan Yeni Mescidler:

Eşres, bundan sonra ***Semerkant Valisi*** **Ebu'l-Amarrata'** yı vergi işlerine bakmaktan azil ederek yerine **Hânî b. Hânî**'yi tayin etmiş ve **Aşhîz**'i de ona bir nevi yardımcı olarak görevlendirmiştir[57]. **Aşhiz'in** kimliğinin

[56] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 58.

[57] et-Taberî, VII, s. 55.

yeterli bir şekilde kaynaklardan tesbiti mümkün olamamaktadır. Çevre halkının önde gelen, nüfuzlu kimselerden birisi olduğundan asla şüphe edilmemelidir. **Taberî**, ***Semerkant Vâlisinin*** vergi işlerinden azli ile ilgili olarak pek fazla bir şey rivâyet etmemektedir. Fakat, onun kapalı ifadesi yazarımız **J. Welthausen**'i doğrular mahiyettedir. O'na göre; ***"Ebu'l Amarrata ilk defa Hurr b. Adiy için kılıncını çeken Küfeli bir Şii'nin oğlu idi. Ebû Saydâ'ya önemli yardımları olmuştu. Ebû Saydâ ancak bu suretle büyük muvaffakiyet kazanmıştır"***[58].

Artık **Hâni**, yeni vergi Âmili, herkesten ister müslüman olsun, ister olmasın muntazam olarak eski minvâl üzere vergi gelirlerini toplamakla görevlendirilmişti. **Ebû Saydâ**, bütün kuvvetiyle bu kötü uygulamanın karşısına dikildi. Müslümanların her ne şekilde olursa olsun ***cizye*** ödememelerini istedi. **Ebû Saydâ**'nın bu direnişi ve müslüman halkı tahsildarlara karşı koymaya çağırması, **Hani**'yi çok müşkül durumda bırakmıştı. Çünkü halk, **Eşres**'in istediği şeyleri zaten kendiliğinden, hem de severek yapmışlardı. Şimdi onlardan ne hakla vergi tahsil edilecekti. Bu durumda **Hani**, ***Eşres'e*** bir mektup yazmış ve ***halkın gerçekten müslüman olduklarını, yeni yeni bir çok cami ve mescidler yaptıklarını, İslâm Dininin icablarını bütünüyle yerine getirdiklerini bildirmiştir.*** Böylece O; mühtedilerden tekrar cizye alınmasında ısrar edilmesinin yersizliğine de işaret etmiş oluyordu.

Taberî'nin şüphesiz büyük bir kıymeti haiz olan ayrıntılı rivâyetlerinden de anlaşıldığı gibi, idarenin takip

[58] Wellhausen, J., a.g.e., s. 217.

ettiği yanlış politika ve devlet adamlarının bütün olumsuz davranışlarına rağmen İslâmiyet, ***Semerkant*** ve havâlisinde âdeta bir patlama derecesine ulaşmıştır. **Ebû Saydâ**'nın samimi konuşmaları ve çağrıları karşısında, hiç kimse dayanamıyordu. Halk, kitleler halinde müslüman oluyor, başta ***Semerkant*** olmak üzere civar ***şehir*** ve ***kasabalarda*** bir çok ***cami*** ve ***mescidler*** yapılıyordu. **Ebû Saydâ** ve arkadaşlarının çalışmaları ile bölge sakinleri arasında çoktandır beklenen kollektif bir ***kasırga*** ve bir ***heyecan*** doğmuştu. Bu insanların kalb ve gönüllerinde esen ***İslâm kasırgasıydı.***

Şayanı hayrettir ki, ***İslâm Dini***, Türk Yurtlarında böyle sanki bir çığ gibi büyüyüp gelişirken yerli halktan kayda değer hiç bir dini direniş ve mukavemet görmüyordu. Üstelik ihtidâ hareketleri **Buhara** ve çevresine de sıçramıştı. Orada da yaygın bir şekilde pek çok kimse müslüman olmuşdu. Gerçekte bu ***İslâm Dini***'nin hayrına büyük ***bir oluşumdu.*** Öyle ki, küçük bir kıvılcım binlerce kimsenin gönlündeki hidayet meşaiesini yakacak bir hale gelmişti. Bu oluşumun baş mimarları şüphesiz **Ebû Saydâ** ve onun değerli tebliğ arkadaşları idiler. Bütün bunlardan öyle anlaşılıyor ki, ***eğer İslâmlaştırma kampanyası idare tarafından desteklenmiş ve yerli halk birazcık olsun teşvik ve himâye edilmiş olsaydı Aşağı Türkistan'ın daha ilk devirlerinde bu İslâmlaştırma işi tamamlanmış olacaktı.***

Diğer taraftan bu insanların, bir kısım ***Batılı yazarların*** dedikleri gibi vergiden kurtulmak için ***İslâm Dini***'ne girdikleri de zannedilmemelidir. ***Semerkant*** ve ***Buhara'da*** ihtida eden bunca insanın, sadece kuru bir vergi muafiyeti sebebiyle ***İslâm Dini***'ne girdiklerini iddia etmek,

İslâm Dini'nin her türlü takdirin üstündeki bu büyük başarısını inkardan başka bir şey değildir. Vergi gibi sırf maddi ve cüzi bir çıkar için insanların atalarından bu yana iman edegeldikleri dini inanç ve geleneklerini bir anda terkettikleri nerede görülmüştür? Müslüman toplumun vergiden sızlanmaları bir adâletsizliğin önlenmesi idi. Işte ilk mühtediler, bıkmadan usanmadan Arap idaresine karşı bunun mücadelesini yapıyorlardı.

Dihkanların Tepkisi:

Yerli halkın büyük kitleler halinde ***İslâm Din***ine akınları bazı çevrelerde de hoşnutsuzluk uyandırmıştır. Mahalli hükümdarlar bu harekete karşı oldukları gibi ***"hırsızlık kaynaklarının azaldığını gören Arap memurları"***[59] ve toprak aristokrasisinin temsilcileri olan ***dihkanları,*** halkın müslüman olmalarına bütün güçleri ile karşı koymuşlar ve bu İslâmı yayma hareketini önlemeye çalışmışlardır. İslâmiyetin ***Buhara*** da süratle yayılmasından büyük bir telâşa kapılan ***Buhara Dihkânları*** derhal **Eşres'e** koşarak;

"Siz daha kimlerden haraç alacaksmız. Çünkü halkın hepsi artık Arap oldu"[60] demişlerdir[61].

[59] Barthold, W., ***İslâm Medeniyeti Tarihi,*** nşr. Fuat Köprülü, (İzahlar), s. 107.

[60] Yukarda da geçtiği gibi, ***Aşağı Türkistan'***daki, bir kısım mahallî hükümdarlar ve özellikle dihkânlar, yerli halktan ***Yeni Dine*** giren kimselere ***"Müslüman oldu"*** diyecekleri yerde ***"Arab oldu"*** diyorlar ve onlara, bu gözle bakıyorlardı. Bundan; yeni mühtedilerin her halükârda ***Araplaştıkları*** (bir nevi ***assimilasyon***) anlaşılmamalıdır. Halkın böyle yanlış bir anlayışa kapılmalarına birazda Araplar sebeb olmuşlardır. Zira, Araplar, çevrelerine ***İslâm Dini***ni Arap aristokrasisinin tamamlayıcı bir unsuru imiş gibi telkin etmişler ve kendilerini diğer milletlerden çok daha üstün göçmüşlerdir.

Fakat ***dihkanlar*** ve mahalli ***Prenslerin*** mühtedîlere bu gözle bakmaları dikkat çekmektedir. Onlarda; yerli halktan ihtida edenlerin Arap hakimiyetini be-

Her ne kadar ilk İslâma davet kampanyasının ***Semerkant'da*** başladığı zikredilmişse de, dihkânların bu kampanyaya karşı takındığı davranışlardan bunun ***Buhara*** ve çevresine de sıçradığı ve muhtemelen ***Aşağı Türkistan'ın*** diğer şehirlerinde de İslâmlaştırma kampanyasının bütün hızıyla şiddetiyle sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. **Taberî'nin** rivayetlerinden de anlaşılacağı üzere; **Buhara dihkânlarının** halkın İslâmlaşmasından huzursuz olarak **Eşres**'le görüşmek zaruretini duymaları, vergilerin aşırı derece de azalmasından yakınmaları, ***Buhara'da*** İslâmiyetin ne kadar geniş bir sahaya yayıldığı hakkında çok açık fikirler vermektedir.

Evet; **Eşres**'in Türk Yurtlarında başlattığı bu yeni ***İslâmlaştırma kampanyası*** yerli halkın dışında, bizzat elit tabaka tarafından da çok ciddi bir mukavemetle karşılaşmıştır. Başta yerli prensler olmak üzere bir nevi toprak ağaları olan ***Dihkânlar,*** diğer ***dini cemaat önderleri*** ve haliyle vergi tahsildarları tümüyle ***İslâm Dini'***nin yayılmasının karşısına dikilmişler ve İslâmlaştırma hareketinin durdurulmasını istemişlerdir.

nimseyecekleri, dolayısıyla kendilerinin halk üzerindeki nüfüzlarının önemli ölçüde kırılacağına inandıkları için, İslâmlaştırmanın daima karşısında olmuşlardır (krş. Vaglieri, L.V., ***The Patriarchal and Umayyad Caliphats; The Cambridge History of Islâm,*** Cambridge, 1970, 1, s. 91).

Bu anlamdaki ifadeler daha sonraki devirlerde de görülmektedir. Nitekim ***İslâm Dini***, özellikle müslüman ***Türk fatihleri*** tarafından başka kıt'alara götürüldüğü ve halk arasında yayıldığı zamanlarda da yerli halk buna benzer anlamda sözler kullanmışlardır. Mesela, ***Hint-Pak*** yarımadasında Türk hâkimiyeti zamanında İslâmiyet yerli halk müslüman olan kimselere ***"O Türk Oldu"*** demişler ve ***Türk*** kelimesini, müslümanlıkla eş anlamda kullanmışlardır. Bunun gibi Türk kelimesi ***İslâm'la*** eş anlamda Balkan müslümanları tarafındanda kullanılmaktadır. Z.K.

[61] et-Taberî, VII, s. 55.

Fakat o, bu beklenmedik gelişmeler karşısında ne yazık ki, müminlerin yanında olacaği yerde, tam bir acz içinde kalmış ve olayların şokuyla kıvranıp durmuştur. Böylece ***İslâm Dini'nin bir kere daha devlet himayesinden yoksun, iktidarda olduğu halde muktedir olmadığı ortaya çıkmıştır. Halbuki, İslâmiyeti yerli muhaliflerinin elinde bir oyuncak haline getirenler dış güçler değil bizzat müslüman Fatihlerın ta kendileri, Arap idâreciler idi.*** Sebeb ne olursa olsun, neticede ***Aşağı Türkistan'da*** başlatılan İslâmlaştırma kampanyası ve hatta **Eşres**'in başta kampanyanın muvaffak olması için aldığı bunca tedbirler **H.A.R. Gibb**'in de ifade ettiği gibi; ***"aşağıdan değil, yukarıdan gelen bir tazyikle şaşılacak derecede alt-üst olmuştur"***[62].

Eşres'in İslâmlaştırma Kampanyasını Durdurması:

Hadd-i zâtında **Eşres**'in, ***Semerkant*** hükümdarı **Ğuzek**'in gösterdiği ilk tepki karşısındaki tutumu, bu hususta direnmeye pek . fazla niyeti olmadığını göstermektedir. Dihkan ve vergi tahsildarlarının olumsuz tavırları karşısında **Eşres**, süratle kararını değiştirmiş, **Ebû Saydâ** ve ilk mühtedileri yalnız bırakmıştır. **Taberî'nin** rivayetleri, **Eşres**'in bu karar değişikliğini kademeli bir şekilde uyguladığını göstermektedir. Şöyle ki; **Eşres** önce ***İslâm Dini***'ne girmek isteyenlere bir takım zorlaştırıcı şartlar ortaya koymuştur. Onlardan ***sünnet*** olmalarını, İslâmi vecibelerini sıkı bir şekilde yerine getirmelerini ve bunlardan daha zoru, ***Kur'an-ı Kerim'i*** okumak ve bir kaç süre ezberlemelerini istemiştir. Neylersiniz ki **Eşres**; birbirini aşan bu barikatların ***İslâm Dini***'nin Türkler arasında yayılmasını

[62] Gibb. H.A.R., a.g.e., s. 58.

önlemede pek etkili olmadığını üzülerek görmüş ve asıl bundan sonra ikinci ve çok daha ters bir adım atmiştır. 0, bu cümleden olmak üzere, işin başından beri İslâmi hareketi destekleyen **Semerkant** askeri valisi **Ebu'l-Amarata**'yı ki, daha önce vergi işlerinden azletmişti, şimdi de bütün idari görevlerinden azlederek yerine kendi zihniyetinde bir adam olan **Mücesşer b. Müzahim'i** atamış ve **Umeyre b. Sad eş-Şeybânî**'yi de, ona yardımcı olarak tayin etmiştir. Bundan **Ebu'l-Amarata'**nın üzüldüğü muhakkaktı. Nitekim **Ebû Saydâ** vergi mezalimini ona şikâyete geldiği zaman, o;

"-Artık benim haraç toplamakla bir ilişkim kalmadı. İşte Hânî ve Aşhiz, senin işin onlardadır" demiştir[63].

J. Wellhausen, Eşres'in bu bocalamaları ve daha doğru bir kelime ile dönekliğine işaret ederken mühtediler hakkında yadırganacak kötü tabirler kullanmakta ve Eşres'in ***"önce davet etmiş olduğu bu habis ruhlardan şimdi de kurtulmaya çalıştığını kaydetmektedir"***[64]. O'nun **habis ruhlar** dediği kimseler şüphesiz bütün safiyetiyle müslüman olmuş pırıl pırıl iman zevkleri olan ***yeni mühtedîlerdi.*** Alman asıllı yazarın müteassıp bir. Hıristiyan olduğu düşünülürse, müslüman mühtediler için kullandığı bu galiz tabirln manasının daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz.

Şayan-ı hayrettir ki, halkın İslâmiyete koşuşmalarını önlemeye dönük bütün bu kısıtlayıcı tedbirler pek fazla etkili olmamıştır. Yapılan araştırmalar, yerli halkın ***İslâm Dini***'ne büyük bir samimiyetle sarıldıklarını ve bağlandıklarını ortaya koymuştur. Bu durum karşısında

[63] et-Taberî, VII, s. 55.
[64] Wellhausen, J., a.g.e., s. 217.

Eşres, ya **Ebû Saydâ**'ya verdiği sözde duracak, İslâmi hareketi serbest bırakacak, ya da malüm çevrelerin oyununa boyun eğecekti. **Eşres,** maddi çıkarları kollayan ikinci şıkkı tercih etti. Semerkant amili **Hânî'ye** ve o civardaki vergi tahsildarlarına, malum çevreleri büyük ölçüde ferahlatacak bir komutan edasıyla ve ***"tam askeri bir tarzda"***[65] aynen şöyle demiştir:

"خذوا الخراج ممن كنتم تأخذونه منه فأعادوا الجزية على من أسلم".

"Daha önce kimlerden haraç alıyorsanız, yine onlardan aynı miktarda haraç alınız. Artık bundan sonra bu yeni müslüman olan kimseler (Türkler)***'in hepsi cizye ödemeye mecbur edildi"***[66].

Bu bir rezalet, bundan da öte İslâmiyet namına yerli halka karşı işlenmiş çok büyük bir cinayet idi. Bu yeni emir gereğince müslüman olsun veya olmasın, ***Aşağı Türkistan*** ahalisi toptan ***cizye*** ve ***haraç*** ödemeye mecbur tutulacaklardı: Bir nehri geriye doğru akıtmak kadar zor gibi görünen bu ameliyeyi **Eşres,** bir emirle kökünden kesip atmışa benziyordu. Netice, ne olursa olsun mücadeleyi bir kere daha tahsildarlar ve mahalli aristokrasinin temsilcileri ve dihkanlar kazanmış oluyorlardı.

Semerkant Müslümanlarının Direnişi ve Ebû Saydâ:

Eşres, ***İslâm Dini***'nin ana prensipleri ile tamamen çelişki teşkil eden bu emri ile kimisi mümin, kimisi de müslümanlığı, henüz kabul etmiş binlerce, on binlerce hatta yüzbinlerce kimsenin manevi hayatının yıkılmasına neden

[65] Shaban, M. A., a.g.e., s. 112.
[66] et-Taberî, VII, s. 55. İbnü'l-Esîr, V, s. 148, el-Belâzurî, s. 625.

olacak fitne ve kargaşalıklara kapıyı sonuna kadar açmış, ***Buhara, Soğdiyana da dahil bütün bir memleketi baştan başa isyana sürüklemiştir***[67]. Yeniden vergi yükümlülüğü altında kalan müslüman halk, haksız olarak kendilerinden istenen vergilere karşı koymuş ve ***cizye*** ödemeye bir türlü yanaşmamışlardır.

Maddi çıkarlarına zarar gelmemesini isteyenler ise, müslüman halka ağır baskılar yapıyorlardı. Onlar her şeyden önce, Arap efendilerine ve basiretsiz. idareye yaranmak ve şirin görünmek niyetinde idiler. Bu ağır baskılar ve huzursuzluklar nedeniyle halk ayaklanmış ve fiili bir mücadeleye girişmişlerdir. **Taberî** bu şekilde silâhlı mücadeleyi göze alanların sayılarının 7.000 kişi olduğunu kaydetmektedir ki, bu oldukça büyük bir rakamdır. Harbi göze alanlar bu kadar olduğuna göre, idareden memnun olmayan ve fakat kin ve öfkelerini kalblerinde gizleyen daha binlerce kişinin olması gayet tabii idi.

Arap idaresinin zulüm ve adaletsizliğinden gözü dönmüş bu mühtediler şehri terketmişler ve Semerkant'a 7 fersah (yaklaşık 42 km.) mesafede yeni bir askerî kamp kurmuşlardır. Kâh ***sünnet olma,*** kâh ***Kur'an okuma,*** şimdi de çok ağır ***vergi ödeme*** gibi asılsız bahanelerle dini hayatları âdeta felce uğratılan bu müslümanların başında, **Ebû Saydâ** ve **Sabit Kutna** vardı. **Ebû Saydâ** idarenin daha önce verdiği sözden döndüğünü ve müslümanlara zulmettiklerini söy-

[67] Muir, S. William, a.g.e., s. 400. Barthold, W., ***İslâm Medeniyeti Tarihi,*** s. 107. Barthold, W., ***Türkistan,*** s. 245. Turan, O., a.g.e., I, s. 138, Günaltay, M.Ş., a.g.e., V, s. 308-309.

lüyor[68] ve mühtedilerin sonuna kadar direnmelerini istiyordu.

Mühtedîler bu direnmelerinde yalnızda değillerdi. Yerli Araplardan vicdanının sesini duyan bir çok dürüst kimseler de, baş kaldıran mühtedileri desteklemiş ve Arap idaresinin bu adâletsiz tutumunu şiddetle protesto etmişlerdir. Bunlardan bilfiil mühtedilere katılanlar bile vardı. Nitekim, **Rabi' b. İmrân et-Temimi, Kasım eş-Şeybânî, Ebû Fatıma el-Ezdî, Bişr b. Cürmüz ed-Dâbbî, Hâlid b. Abdullah en-Nahavî, Bişr b. Zenbür el-Ezdi, Amir b. Kuşeyr, Beşirü'l-Hocandi, Beyânü'l-Anberî ve İsmâil b. Ubke** gibi kimseler bizzat bu başkaldıran mühtedilere katılmış ve **Ebû Saydâ**'nın yanında yerlerini almışlardır[69].

Eşres ve adamları bu büyük tehlikeyi gayet ustalıkla bertaraf etmeyi başarmışlardı. Şöyleki, *Semerkant'ın* yeni askeri Valisi **Müceşşer b. Muzahim** meseleyi daha etraflıca görüşmek için **Ebû Saydâ** ve arkadaşı *Sabit Kutna'yı huzuruna çağırdı. Bunun, ustaca hazırlanmış bir tuzak olabileceğini tahmin etmeyen İslâmi hareketin bu iki faal elemanı, derhal yeni Vali tarafından hapsedilmiş ve sonrada, Merv'e yani Eşres'in nezaretine gönderilmişlerdir.*

Ceryan eden olaylardan ziyadesiyle müteessir olan *Müslüman Araplar* ve yerli mühtedilerin ileri gelenleri derhal toplanarak başlarına **Ebû Fatıma el-Ezdî**'yi geçirmişler ve vergi işini çağırından çıkaran **Hânî b. Hânî**'ye harp ilan etmişlerdir. Durumun vehametini anlayan zeki **Âmil** buna da bir çare buldu. Kendisine karşı harb ilan

[68] et-Taberî, VII, s. 55.
[69] et-Taberî, VII, s. 55.

edenlere durumu **Eşres**'e tekrar gözden geçirmesi için bir mektup yazdığını ve makul bir cevap gelinceye kadar onların beklemelerini istemiştir. Diğer taraftan mühtedilerin önderleri de **Eşres**'e bir mektup yazarak davalarını savunmayı ihmal etmemişlerdir[70].

Eşres güya, gelişen olayları yeniden gözden geçirdikten sonra mühtedilerden cizye alınmamasını bildirdi[71]. Fakat, ***bu aslında kurnazca hazırlanan kanlı ihtilal hareketini, pasifleştirme plânının ilk merhalesi idi.*** Artık mesele halledilmişti. Cizyeden muaf tutulduklarına göre mühtedilerin yeniden mücadele ve harbetmelerinin bir manası kalmamıştı. Önce **Ebû Saydâ**'yı destekleyen yerli Araplar sahneden çe'kilmişlerdi. Böylece 7000 kişilik büyük kitlenin birlik ve beraberlikleri bozulduğu gibi önemli bir kısmıda dağılmış oluyorlardı.

Mühtedîlere Yapılan İşkenceler:

Bu durumdan yararlanmak için fırsat kıllayan **Eşres** ve adamları, mühtediler başta olmak üzere onlara öncülük eden kim varsa, kıskıvrak yakalamışlar ve onları **Merv**'e götürerek orada hapsettirmişlerdır. İslâmi hareketin diğer lideri **Sabit Kutna** da bu hapsedilen kişiler arasında idi[72]. Böylece müslüman kitleye karşı inatla sürdürdükleri bu tehlikeli mücadeleyi, bir kısım hile ve entrikalarla kazanan malum çevreler, her türlü himâyeden mahrum zavallı ***mühtedilerden*** çok acı bir şekilde intikamlarını almış

[70] et-Taberî, VII, s. 56.
[71] et-Taberî, VII, s. 56, Kitapçı, Z., ***et-Türk***, s. 81.
[72] et-Taberî, VII, s. 56. ***Sabit Kutna*** daha sonra ***Eşres***'in Türklerle yaptığı harblerde zor durumda kaldığı için kefâletle serbest bırakılmıştır. Sabit'e Kutna denilmesi daha önce bir gözünü kaybetmiş olduğundan oraya pamuk (kutn) koymasından ileri geliyordu.

bulunuyorlardı. Taberî bunların, vergi toplamak bahanesiyle irtikab ettikleri zulüm ve işkenceleri acı bir uslûb ile şöyle anlatmaktadır:

"فألح هاني والعمال واستخفوا بعظماء العجم (أي الترك) وسلط المجشر عميرة بن سعد على الدهاقين فاقيموا وخرقت ثيابهم وألقيت مناطقهم في أعناقهم وأخذوا الجزية ممن أسلم من الضعفاء فكفرت السغد وبخارى واستجاشوا الترك."

Âmiler; haraç tahsil etmede çok aşırı gittiler. Onlar, asilzâdeleri (Türk büyüklerini) horladılar, hakir gördüler. Dihkanlara ağır cezalar verdiler, elbiseleri yırtılıp yakıldı, kemerleri boyun ve boğazlarına bağlanarak sürüklendiler. Böylece müslüman olmuş pek çok biçare ve fakir kimselerden bile cizye aldılar"[(73)].

C. Zeydan, hıristiyan Arap tarihçisi, **Emevîler'in** maşeri vicdanı sızlatan bu vergi adındaki zulümlerini dile getirirken çok ağır kelimeler kullanmakta ve şöyle demektedir: *"Emevi devlet adamları ve vergi tahsildarları, cizye toplamak hususunda çok şiddetli davranmış ve halka hiç bir kolaylık göstermemişlerdir. Bu arada ehl-i zimmetden bir çok kimseler İslâm Dinine girmeye başladılar. Fakat tahsildarlar buna rağmen onlardan hâlâ cizye istemeye devftm ettiler. Esâsen Emevi devet adamlan ve tahsildarlar Afrika, Horasan ve Aşağı Türkistanda hep böyle yapmışlardır. Halbuki, Horasan ve Aşağı Türkistan sakinleri müslüman olarak yaşamayı ne kadar arzu ediyorlardı. Yerli halkın bu durumu Emevîlerin yıkılışına kadar devam etti. Ahâliyi İslâm Dinine girmekten meneden,*

[73] et-Taberî, VII, s. 56. el-Belâzurî, s. 625. İbnü'l-Esîr, V, s. 148. İbn Kesir, IX, s. 259-250.

tahsildarların bu insanlardan, müslüman olmalarına rağmen hâlâ cizye toplamak hususundaki zulümlerinden başka bir şey değildi"[(74)].

Araplar'ın yeni *mühtedilere* zulme kadar varan bu aşırı uygulamaları her yerde maşeri vicdânın isyan etmesine sebeb olmuştur. Herkes Araplardan nefret ediyordu. Olaylar süratle gelişmiş. diğer şehir ve kasabalarada sirayet etmiştir. Türk Yurtları bundan böyle tam bir ihtilal ve ayaklanma havası içinde idi. Arap idaresi her yerde başkaldıran bu büyük kitleleri yatıştırmakta zorluk çekiyordu. Özellikle *Semerkant* ve *Buhara* bu yeni ihtilallerinin odak merkezleri idi. Yerli halk ve aristokratlar daha da ileri gitmiş, *"Türk Han ve Hakanlarından askeri yardım talebinde bulunmuşlardır"*[(75)].

Daha önce idari yönü çok zayıf bir lider olduğuna işaret edilen **Eşres**; bir takım politik düşünceler yanısıra *Aşağı Türkistan'da* başlattığı büyük İslâmlaştırma kampanyasını, kendi beceriksizliği yüzünden yakasına paçasına bulaştırmış ve tam manasıyla bir trajediye *"Hayır!"* rezâlete dönüştürmüştür. Böylece bir çok insan ve masum müslümanın kanı ve canı heder olmuştur. Fakat, mesele bu suretle yatışmış olmuyordu. Müslüman toplumun yıpranması ve ağır bir şekilde ezilmesiyle sonuçlanan bu müessif olaylar **Aşağı Türkistan**'da eskilerinden daha şiddetli yeni bir mücâdele devrinin başlamasına sebeb olmuştur.

[74] Zeydan, C., ***Tarihu't-Temeddün'il-İslâmî,*** Mısır, 1958, IV, s. 88.
[75] et-Taberî, VII, s. 56. Barthold, W., s. 245. Gibb, H.A.R., s. 59.

Zira **Eşres**'in büyük bir hüsn-ü niyetle başlatmış olduğu bu İslâmlaştırma hareketinin bir kısım ***Dihkan***, (toprak ağaları, zengin feodallar) yerli ***aristokrat*** ve ***vergi tahsildarları*** tarafından soysuzlaştırılması ve sonunda zavallı müslümanlara bir ateşten gömlek olarak giydirilmesi, sâdece yerli halkın değil, bir kısım samimi müslüman Arap ileri gelenlerininde kalbini kanatmış ve onları bu davaya sahip çıkmalarına, "Hayır"! vergi zülmüne baş kaldırmalarına sürüklemiştir. Böylece sosyal hadiseler ve yeni şartlar her zaman olduğu gibi kendi ***"liderini"*** ortaya koymuş oluyordu.

Bundan maksadımız ***Doğu Tûran Yurdundaki*** Arap ordularında bulunmuş ve Türkistan seferlerine katılmış, dürüst Arap komutanı aynı zamanda faziletli ***"bilge bir kişi"*** olan ***Haris b. Süreyc***'dir. Bu değerli Arap komutanı, **Ebû Saydâ**'nın başlattığı bu kudsî davaya sahip çıkmış, Türkler arasında İslâmiyetin yayılması idealini benimsemiş ve vergiden başka hiç bir şey düşünmeyen bu gözü dönmüş Arap valilerin bütün gücü ile karşısına dikilmiş, ihtilâlci bir lider ve bir ***İslâm Kahramanı*** olmuştur. İşte bundan sonraki sayfalarda **Hâris b. Süreyc**'in Türk yurtlarındaki ***"yeni misyonu"*** üzerinde durulacaktır.

V.

İHTİLALCİ LİDER HÂRİS B. SÜREYÇ VE TÜRK YURTLARINDA İSLÂMİYET

Yeni Mürcie Hareketi

Hâris b. Süreyc'in Tarîh Sahnesine Çıkışı:

Büyük İslâm mücahidi **Ebû Saydâ**'nın, bundan önceki sayfalarda da açıklandığı gibi, ***Semerkant*** ve ***Buhara***da başlatmış olduğu İslâmla çağrı ve yerli halkın buna gösterdiği aşırı ilgi ve İslâmî hareketin ***Türk Yurtlarında*** bir anda bir çığ gibi büyüyüp gelişmesi, müslüman Arap idârecileri ve vergi tahsildarlarını nerede ise çileden çıkarmış ve bu hayırlı gelişmelerin önünü kesmek için onlar ne yapacaklarına âdeta karar veremez bir hâle gelmişlerdir. Bu cümleden olmak üzere; başta **Ebû Sayda** olmak üzere bu mübârek hizmete emeği geçenler, bin bir çeşit baskı ve zulme maruz kalmış ve bir çoğu ***Merv***'in demir kapılarının gerisindeki karanlık hapishane odalarına tıkılmışlardır.

Bütün bunlar Türk yurtları ve müslüman Türkler arasında yeniden estirilmeye başlayan yarı dini ve yeni bir devlet teröründen başka birşey değildi. Müslüman halka, sâdece vergi gibi maddi bir çıkar için dinî manada estirilen bu terör bir çok samîmi müslümanları bu arada Arap idarecilerinin maşerî vicdanını kanattığı gibi, ayrıca onların Emevîlere karşı duydukları kin ve nefreti bir kere

daha kamçılamıştır. İşte bunlardan biriside değerli Arap komutanı **Hâris b. Süreyçtir.**

Hâris b. Süreyc Türk Yurtlarında bu dehşet verici kötü uygulamaları bizzat ve yerinde gördükten sonra ***Emevî şövenizmi ve vergi zulmüne*** baş kaldırmış ve bütün gücüyle onların karşısına dikilmiştir. Hatta o, dahada ileri gitmiş, ***Türk yurtları*** ve *Türkler arasında* ***İslâm Dininin*** *yayılması, Emevi Zorbalarını Allah'ın* ***"Kitabı"*** *ve Hz. Peygamber'in* ***"Sünneti"****ne uyma yolunda en zor şartlar altında mücadele etmeyi hayatının en mukaddes bir gayesi haline getirmiş ve bu hizmet bayrağını Türk Yurtlarında ölünceye kadarda elinde taşımıştır.*

Gerçekte **Hâris b. Süreyc**'in hayatı ve ilk gençlik yılları hakkında elimizde daha fazla bir bilgi yoktur. Ne varki onun ***Horasan;*** *Doğu Tûran Yurdundaki* Arap ordularında meslekten yetişmiş en değerli ***Arap komutanlarından*** biri olduğunda da kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Bu mücâhid ruhlu Arap komutanı: **Eşres b. Abdullah es-Sülemî**'nin Türk yurtlarında İslâmlaştırma hareketinin bir rezalete dönüşmesinden sonra ortaya çıkan Soğd isyanını bastırmak üzere hazırladığı orduda ilk defa karşımıza çıkmış ve daha sonra, çok değerli bir kahraman olmuştur. Eşres ve ordusu Ceyhun'u geçerek ***Baykent***'e ulaşmak üzere ***Amül***'e geldiklerinde, koyu bir dehşet içinde şaşırıp kalmışlardı. Zira, Arap askerleri **Su-lu Han** tarafından kuşatıldığı gibi, ***su yollarıda*** kesilmişti.

Bu harplerde **Eşres**'in ordusu **Su-lu Han**'ın karşısında çok büyük kayıplar vermekle kalmamış, aynı zamanda ordusuda çok büyük bir susuzluk baş göstemiş ve Arap askerleri susuzluktan harb edemez bir hâle gelmişlerdi. İşte **Hâris b. Süreyc,** Arap ordusunun susuzluktan nerede ise helâk olmak üzere olduğu böylesine sıkıntılı bir dönemde ortaya çıkmış ve Araplara son bir gayretle şöyle demiştir:

"أيها الناس، القتل بالسيف أكرم في الدنيا وأعظم أجرًا عند الله من الموت عطشًا فقاتلوا حتى أزالوا الترك من الماء."

"Ey İnsanlar! Dünyada kılınçla harbederek ölmek Allah katında susuzluktan ölmekten daha hayırlı ve ecri daha büyüktür. Öyle ise Türkleri suyun başından uzaklaştırmak için harbediniz!"[1].

Hâris, asıl bundan sonra ortaya çıkmış ve kendi askerleri ile birlikte su yolunu tutan Türklere kahramanca saldırmış, Arap askerlerinin doya, doya su içmelerini sağladığı gibi, onları ***Âmül Kerbelâsında*** bile bile ölümün kucağına gitmekten de kurtarmıştır (728)[2].

Hâris'in Türk ve İslâm Gerçeği İle Karşılaşması:

Aşağı Türkistan olaylarına bu şekilde ve bir harb ortamında katılan **Haris b. Süreyc** daha sonra acı hakikatın gerçek yüzü ile karşılaşmıştır. O; *gözü dönmüş tahsildarların vergi adı altında müslüman halka, Türk yurtlarında yaptıkları zulümleri görmüş ve bundan dehşet içinde kalmıştı.* Oysa bu insanlar samimi müslüman oldukları gibi, ***İslâm Dini***ne büyük ölçüde rağbet ediyorlardı. Onların ***İslâm Dini***ne koşuşmalarının

---

[1] et-Taberî, VII, s. 58.

[2] Wellhausen, J., a.g.e., s. 218.

karşısında devlet irâde ve idaresi âdeta, aşılmaz bir *Çin Seddi* oluşturuyordu. Emevi zorbalarının bu basiretsiz ve zulme varan davranışları yüzünden *Türk yurtlarında* emniyet ve huzur kalmamış, isyan ve ayaklanmalarla koca ülke bir yangın yeri haline gelmişti.

Bütün bu bedbaht gelişmeler, yukarda da ifâde edildiği gibi **Hâris**'in maşerî vicdanını kanatmış, böylece o; *daha köklü bir vicdan muhasebesi yapmış ve kendisini Emevî zorbalarının karşısında ve müslüman Türklerin yanında, İslâm davasının özünde olmaya karar vermiş ve aksi davranmanın büyük bir vebâl olduğunu düşünmüştür. Şimdi o askerî şan ve şöhretini bir tarafa koymuş Türkleri İslâma çağıran bir cihad eri olmuştur. Bundan sonra **Hâris** günümüzün tabiri ile ezilen **Müslüman Türklerin** yanında olacak ve yeni bir MİSYON la onların haklarını savunacak ve bütün gücü ile bu dinî terör ve zorba Emevî idâresinin karşısında olacaktı.*

Yeni hareketin esasında *Allahın "Kitabı"* ve *Hz. Peygamber'in "Sünneti"* olacak, fikrî dinamizmini *"Mürcie"* adındaki dinî ve itikadî mezhebin görüşleri teşkil edecek ve gerektiğinde Emevî zorbalarına karşı silahla mücâdele vermekten çekinilmiyecek ve hareketin dinamik ve vurucu gücü batılı yazarların *"Fhiting Power"* dedikleri *muharip Türk unsuru* olacaktı. Çünkü ***Hâris*** çevresinde *Mürcie* doktirinin koyu bir savunucusu olarak biliniyordu[3].

[3] Vloten, G.V., ***Emevî Devrinde Arap Hakimiyeti,*** Şia ve Mesih Akidesi Üzerine Araştırmalar, Çev. M.S. Hatipoğlu, Ankara, 1986, s. 43, Wellhausen, J., a.g.e., s. 220, Madelung, V.V., ***Horasan ve Mâvera'n-Nehirde İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı,*** Çev. S. Kutlu, AÜ. İFD. XXXIII, Ankara, 1991, s. 241.

Hâris b. Süreyc ve Mürcie Mezhebi:

Gerçekte ***"Mürcie" büyük günah işlemenin kişinin imanına zarar vermediğini iddia eden en eski itikâdî İslâm mezheplerinden biridir***[4]. İman amel konusunda ***Hâricîlerden*** İmamet hususunda ***Şîa***'dan, büyük günah işleyenlerin durumu hakkında ***Mûtezileden*** ayrılıp fikir özgürlüğünde, adâlet ve hoş görü esâsına dayalı mutedil bir görüş getiren ***Mürcie;*** aynı zamanda yeni fethedilen bölgelerde ortaya çıkan siyâsî ve ictimâî problemlere çözüm getirmeye çalıştığı için ***Aşağı Türkistan'la*** birlikte Horasanda da kolayca yayılmış Türk Yurtlarında İslâm diinin yayılmasında başlıca faktörlerden biri olmuştur[5].

Mürcie, hicrî birinci asrın ikinci yarısında özellikle **Hz. Osman** zamanı ve Onun bir büyük fitne sonucu şehid edilmesinden sonra ortaya çıkan fikri münakaşalar sonucu şekillenmiş, ***"Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat"e aykırı görüşleri olmıyan mutedil bir İslâm mezhebidir***[6]. Daha sonra **İmâm-ı A'zam Ebu Hanife** ve talebeleri tarafından da kabul edilmiştir. Hatta bazı tarihçiler ***"Mürcie"***ciliğin; **İmam-ı Azamla** devam ettiğini ve bu günlere kadar geldiğini kaydetmişlerdir[7]. Bu mezhep; ***insanlara ümid veren,*** kişinin dünyasını karartmayan, Allahla kul arasındaki köprüleri atmayan mütedil ve son derece toleranslı görüşleri savunuyordu. Bu bakımdan bazı

[4] Çetin, D., ***Haris b. Süreyc,*** DİA, XVIII, s. 238.

[5] es-Şehristanî, ***el-Milel ve'n-Nihal,*** I, s. 137, Weninck, A.J., ***Mürcie***, İA, VII, s. 309, es-Salih, Subhî, ***İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri,*** Çev. İ. Sarmış, İstanbul, 1983, s. 111.

[6] Ebu Zehra, M., ***Mezhepler Tarihi,*** s. 148.

[7] Hasan, İ. Hasan, ***Siyâsî, Dini Kültürel İslâm Tarihi,*** Çev. İ. Yiğit, S. Gümüş, İstanbul, II, s. 108.

yazarlar daha da ileri gitmişler ve Türkler arasında *Hanefiliğin* yaygın bir mezhep hâline gelmesini buna bağlamışlardır.

Hâris b. Süreyc'in, Türk yurtlarında *"Mürcie"* fikirlerini benimsemesi ve bu yeni şahsiyeti ile ortaya çıkması bize göre davasının başarıya ulaşması ve geniş halk kütleleri tarafından kabul edilmesinde en önemli dinamiklerden biri olmuştur. Bilindiği gibi Emevî zorbaları, gözü dönmüş vergi tahsildarları (âmiller) yeni mühtedi olan *Türkleri* hiç bir zaman gerçek bir *"müslüman"* olarak kabul etmemişler ve onlardan çoğu kere zulme varan yollarla ***vergi toplamaya*** devam etmişler dolaysıyla Türk yurtlarında yarı dini bir devlet terörü estirmişlerdir.

İşte **Hâris b. Süreyc,** bu inadına samimi mümin ve müslüman kişi, insanların maşeri vicdanını kanatan bu meselede *Türklerin* yanında idi. ***Emevî*** zorbaları tarafından ezilen, yurtları ve yuvalarından sürgün edilen yeni müslüman Türklere ve Arap ordusunda gönüllü olarak çarpışan ve ***"Mevâli"*** denilen, üstelik hiç bir ***"âtâ"*** aylık veya senelik hiç bir *"ücret"* ödenmeyen ***Türk askerlerine*** bir kurtarıcı ve Batılı yazarların tabiri ile bir *"MESİH"* olarak geliyor ve onlara İslâm namına yeni ümidler veriyordu. Öyle ya ***kelime-i şehâdet*** getiren herkes *"müslüman"* dı. O halde mühtedilere kâfir muamelesi yapmaya kimsenin hakkı yoktu. Bu bakımdan **Hâris** bu gerçekleri bir arslan gibi Türk yurtlarında kükreyerek dile getirdiğinde yerli halkın gözünde bir *İslâm Kahramanı* olmuş ve ***vergi zulmünden*** ezilen binler,

onbirlerce müslüman Türk bir iman seli hâlinde onun etrafındaki şerefli mücadele yerlerini çoktan almışlardır.

Hâris'in Türk Yurtlarındaki Yeni Misyonu:

Hâris şimdi ihtilâlci dini bir lider olarak meydanlara inmiş ve **Ebû Saydâ**'nın Türk yurtlarında yarıda kalan ***İslâ Dinini*** yayma hizmetine sahip çımış ve ona, yeni bir misyon, muhteva kazandırmış, İslâmî harekete yeni bir canlılık ve coşku getirmişti. Artık o; açık açık Türk Yurtlarında ve yerli halkın müslüman oldukları takdirde ***harac*** ve ***cizye***'den muaf olacaklarını, ***mevâli*** (harbeden gönüllü ***Türk askerleri***) ile Arap askerleri arasındaki dengesizliğin giderileceğini onlara ***"âtâ"*** aylık ***ücret*** verileceğini bildiriyor ve yerli halkı Emevî zorbalarına karşı tavır almaya çağırıyordu[8].

Hâris ise Türk yurtlarında **Ebû Saydâ;** çilekeş müslümanın bıraktığı yerden başlamıştı. Güçlü bir insan, kuvvetli bir müslüman iyi konuşan tesirli çok ateşli bir hatipti. Kendi inandığı davanın heyecânını duyuyordu. Bütün bu üstün meziyetleri yanısıra, inadına dindar, servet ve zenginlikte gözü olmıyan bir adamdı. Çok sâde ve mütevâzi bir hayat yaşıyordu. Türk yurtlarında ve halk arasında yaptığı dini muhtevalı konuşmalar ve İslâma çağrıları, o kadar tesirli oluyorduki; yerli halk, bir insan seli hâlinde ***İslâm Dini***ne koşuyor ve **Hâris'in** etrafında toplanıyorlardı. Artık binler, onbinlerce Türk yeniden müslüman olmuş ve onlarla müslüman Türk varlığı Orta Asya da daha güçlü bir hâle gelmişti. Ayrıca **Hâris** bu

[8] Gibb. H.A.R., a.g.e., s. 64, Wellhausen, J., a.g.e., s. 220, Woten, G.V., a.g.e., s. 40.

arada Türk yurtlarında ***Toharistanda*** dahil bir çok ***cami ve mescid*** yaptırmış[9] ve bu onun davasına ayrı bir dinamizm ve canlılık kazandırmıştır. Hâris şimdi bir kısım ***Batılı yazarların tabiri ile "bu zavallı masum insanların bir nevi kurtarıcılık görevi kendisine yüce Mevlâ tarafından verilmiş bir "MESİH" idi***[10].

Onun bu samimi davranışları yakın çevresine de çok derin tesir etmiştir. Bu cümleden olmak üzere **Ebû Saydâ**'nın yol arkadaşlarından hayatta kalanlar çok geçmeen onun etrafında toplanmış ve ***Türk Yurtlarında*** başlatılan bu yeni İslâmlaştırma hareketine yeni bir güç ve kuvvet vermişlerdir. Bunlar arasında daha önce adı geçen **Ebû Fâtıma el-Ezdî, Bişr b. Cürmüz ed-Dâbbî** ve **Kâsım eş-Şeybânî** gibi dini bütün kimseler vardı. **J. Wellhausen,** bunların yanısıra, *mevcut rejime muhalif ve onun uygulamalarından memnun olmıyan daha bir çok Arap ileri gelenlerininde Süreyc'e katılmış olduğunu söylemiştirki bu son derece isabetli bir tesbit olmalıdır*[11].

Şimdi **Süreyc** çok daha yüksek perdeden konuşuyor ve çok köklü mesajlar veriyordu. Artık onun karşısında Türk yurtlarındaki şövenist Arap idâresi değil, zulümleri dünyayı doldurmuş, ***Ehl-i Beyt ve Evlâd-ı Rasüle*** saygısızlıkları herkesin vicdanını kanatmış olan ***Emevî Halifeleri*** vardı. Bu bakımdan o; Emevî Halifelerini *Allah'ın* ***"Kitabı"*** *ve Hz. Peygamber*'in ***"Sünneti"*** ne uymaya çağırıyor, Halifenin bir ***"Şûra Ehli"*** tarafından seçilmesini istiyordu. Ayrıca ***mühtedilerden*** cizye

[9] Esin, a.g.e., s. 148.
[10] Madelung, V.V., a.g.mak., s. 241, Vloten, G.V., a.g.e., s. 40.
[11] Wellhausen, J., a.g.e., s. 221.

alınmaması, harbeden ***"Mevâli"*** (gönüllü Türk askerleri) ***"âtâ"*** (aylık ücret) ödenmesini ve Arap askerleri ile "Mevâliler" arasındaki haksızlığın giderilmesini söyliyor ve yerli halk, bu zorba Arap idâresine karşı baş kaldırmaya davet ediyordu[12].

Hâris'in Türk yurtlarında yaptığı bu tahrik edici konuşma halka yaptığı vaz ve nasihatlar çok etkileyici olmuştur. Yeni dine giren ve onun heyecânını kalbinin derinliklerinde duyan binlerce ***müslüman Türk bu İhtilâlci Dini Liderin*** çevresinde toplanmış, son derece aktif, harbetme gücü yüksek bir ***"kuvve-i seyyâre"*** oluşturmuşlardı.

Hâris b. Süreyc ve Türkeş Hakanlığı:

Bu arada konunun ihmal edilmemesi gereken bir önemli yönü daha vardır, o da, ***"Türkeş Hakanlığı"*** boyutu ve onun ***Türkeş Hakanları*** ile ilişkileridir. Hemen şunu itiraf edelimki; **Hâris b. Süreyc,** *Türkeş Hakanı* **Su-lu Han**'ın, Arapları bütün ***Aşağı Türkistandan*** sürüp çıkarmak ve onların başına bir ***Nuh Tûfanı*** gibi inmek için başlattığı çok geniş askeri harekat sırasında ortaya çıkmış, ***Türk Hakanlarının*** yanında olmuş ve onları maddi, manevi bütün gücü ile desteklemekten bir an bile geri durmamıştır.

O kadarki Türkeş Hakanı **Su-lu Han**'ın *Semerkant*'ı kuşatma hazırlığı sırasında ona beşbin Türk atı (birzevn)

[12] et-Taberî, VII, s. 59, krş. Wellhausen, J., a.g.e., s. 221, Demircan, A, ***İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap Mevâli İlişkisi,*** İstanbul, 1996, s. 175, Özkoyuncu, N. DİA, XIV, s. 201.

vermiş ve bunlar, Türk askeri erkânına dağıtılmıştır[13]. **Hâris b. Süreyc,** bundan sonra da bütün kadrosu ile ***Türk Hakanlarının*** yanında olmuş, onların sıcak ilgisini görmüş ve Araplara karşı mücâdelelerinde hep onları desteklemiştirki onun, ***Türk Hakanlarının*** yanında geçen bu dolu dolu hayatı ayrı bir araştırma konusudur.

Diğer taraftan **Hâris,** Türk yurtlarında ve Türkler arasında başlatmış olduğu İslâma çağrı hareketini de, bütün hızı ile sürdürüyordu. Onun Türk yurtlarında ve yeni bir misyonla başlatmış olduğu İslâma davet çağrısı, siyâsî Arap idaresini çökertmek için giriştiği bütün bu faaliyetler, Türkeş askerî erkanı tarafından bir politika icabı bütünüyle desteklendiği gibi, onun Türk yurtlarında ve Türkler arasında, ***İslâm Dini***nin yayılması yolundaki faaliyetleri de sonsuz bir hoşgörü ile karşılanmıştır.

Zaten, ***Türk Han ve Beyleri,*** bundan önceki sayfalarda da sık sık dile getirildiği gibi (**Nizak Tarhan** olayını hatırlayınız!) ***Aşağı Türkistanda*** Arap siyâsî idâresi ve onların yerli halka yaptıkları zulümlerin karşısında olmuşlar ve hiç bir zaman ***İslâm Dini***nin karşısında olmamışlardır. Bu ***Han ve Beylerin*** bir çoğu da meselâ **Sul-Tekin** gibi, kendi arzuları ile müslüman olmuşlardır. Diğer taraftan **Hâris** ve arkadaşlaının **Su-lu Han** ve Türkeş askerî erkanı yanında ayrı bir yeri vardı. İtibarları büyük ve saygın kişilerdi. Buda **Türk Hanlarının** ***İslâm Dini***ne saygılarının bir başka türlü ifâdesi olmalı idi.

[13] Esin, E., ***Tabarî's Report on the Warfare With the Turgiş and the Testimony of Eight Centuri Central Asian Art,*** Central Asiatic Journal, XVII, 2-4, 1973, p. 144.

Hâris b. Süreyc'in Baş Kaldırması:

Hâris, şüphesiz ***Su-lu Han***'ın da desteği ile çevresinde bulunan gönüllü müslüman Türklerin oluşturduğu cihad ordusu ile harekete geçmiş ve Türkistanın iç kısımlarından çıkarak ***Merv***'e bağlı iki hudut bölgesindeki ***"Sugran"*** a gelmiş, bir ihtilal rengi olan siyah elbiseler giymiş ve şehrin meydanına yine siyah sancağını çekmiştir (724).

Yalın kılınç ***İhtilâlin Lideri;*** yaptığı hararetli konuşmaları ile halkı; ***Allahın Kitabı ve Hz. Peygamber'in Sünneti'ni hiçe sayan, Ehl-i Beyt*** ve ***Evlad-ı Rasûle*** *hakareti bir devlet politikası haline getiren ve müslümanların haksız yere kanlarını akıtan Emevî zorba* ***Vâlileri ve Halifelerine*** *karşı baş kaldırmaya ayrıca âdil memurları iş başına çağırıyordu.* ***Emevi Hanedanı*** *iş başından çekilmeli, yeni halife* ***"Ehl-i Şura"*** *tarafından seçilmeli, mühtedi ve mevâlilerin durumu mutlaka düzeltilmeli idi*[14].

Hâris'in kalbinin derinliklerinden kopub gelen ve çağlayanları andıran bu konuşmaları çevre halkı üzerinde öylesine etkili olmuşturki onun etrafında müslüman Türklerin yanısıra samimi bir çok insanlar toplanmış ve önüne geçilmez muazzam bir güç oluşturmuşlardır. İhtilalin yalın kılınç lideri ***Nahuzdan*** hareket ederek önce ***Feryab***'a geldi, hiç bir mukavemet görmeden burasını ele geçirdi[15].

Daha sonra ***Ceyhunu*** geçerek ***Horasan'a;*** Doğu Tûran Yurduna girdi. ***Belh, Mervrûd, ve Herat*** üzerine

[14] İbnü'l-Esir, V, s. 153, et-Taberî, VII, s. 95, Demircan, A., a.g.e., s. 175.
[15] et-Taberî, VII, s. 94, İbnü'l-Esir, V, s. 183.

yürüdü. Buralardaki Arap vâlileri, hiç bir varlık gösterememiş ve ister istemez ona itaat etmek durumunda kalmışlardır. Böylece bütün *Toharistan* bölgesi onun eline geçmiş oluyordu (737). Bu arada ***Yukarı Toharistan***'da bulunan ve Türk Hakanı temsil eden ***Yabgu ve Huttal Türk*** beyide[16] çoktan onun safına katılmıştı[17].

Esed'in Belh Camiinde Okuduğu Büyük Hutbe:

Bu sıralarda Horasan askerî valisi olan **Esed, *Merv***'i çoktan boşaltmış ve ***Belh***'e çekilmişti. **Esed** için çok büyük tehlike çanları çalıyordu. Zira o; ***Türk Hakanı* Su-lu Hanla** birlikte hareket eden Süreyç'in süratli bir askeri hareketle ***Belh***'i ele geçireceğinden korkuyordu. Bu bir manada Müslüman Arapların bütün ***Doğu Tûran Yurdunu*** boşaltmaları yani kıyametin kopması idi. Ayrıca çevre köy ve kasabalardaki bütün insanlar, kendi emniyetleri için çoktan ***Belh***'e sığınmışlardı. Onun, bu kara günlerde bir ***"Kurban Bayramı"*** günü büyük ***Belh Camiinde*** okuduğu hutbenin konumuz ve ayrıca onun içinde bulunduğu ruh hâlini göstermesi açısından çok büyük bir önemi vardır. **Esed, *et-Taberî***'den öğrendiğimize göre; büyük bir endişe, telaş ve korku ile minbere çıkmış ve camiyi dolduran telaşlı kalabalığa şöyle hitab etmiştir:

"إن عدو الله الحارث ين سريج استجلب طاغيته ليطفئ نور الله ويبدل دينه والله مذله إن شاء الله. وإن عدوكم الكلب أصاب من إخوانكم من أصاب وإن يرد الله نصركم لم يضركم قلتكم وكثرتهم فاستنصر الله."

[16] Togan, Z.V., ***Umumî Türk Tarihine Giriş***, s. 39, Khuttal, qut-oğul ülkesinin hakim tabakası "Bekler" el-Bîkiyyun hâlis Türk olduğunu biliyoruz.

[17] Wellhausen, J., a.g.e., s. 222.

"Şu Allah'ın düşmanı* Hâris b. Süreyç*'e bakınız! O; azgın yolunu sapıtmış bir kimseyi*[*] *Allah'ın nurunu söndürmeye ve Onun dinini değiştirmeğe çağırdı. Allah onu inşallah zelil kılacaktır. Bu kudurmuş köpekler, kardeşlerinizden pek çok kimseleri öldürmüş, bir o kadarını da esir almışlardır. Ne varki, eğer Allah size zafer murad etmişse sizin az ve düşmanlarınızın çok olmasının bir zararı yoktur. Öyle ise Allah'a zafer için yalvarınız!" Bundan sonra Esed şöyle demiştir:

"Bir hadiste" *Kulun, Allaha en yakın olduğu an, onu alnını Allah'a secde etmek için yere koyduğu andır!"* ***buyrulmuştur. Öyle ise işte ben şimdi minberden iniyor ve alnımı secde için yere koyuyorum. Sizde alnınızı yere koyunuz, Allaha secde ediniz. Rabbinize dua ediniz! Allah'a bütün içtenliğinizle yalvarınız yakarınız!"***

Bunun üzerine herkes huşu ile alınlarını secdeye koydular, kendilerinden geçercesine yalvarıp yakardılar. Daha sonra başlarını secdeden kaldırdıklarında artık zaferi kendilerinin kazanacaklarından hiç bir şüpheleri yoktu"[18].

Evet şu garabete bakınızki müslüman Türklerin, Arap zulmüne karşı yardımına koşan onları, İslâm'a çağıran **Hâris b. Süreyç** Allah'ın düşmanı idi ve Onun nurunu söndürmek için çalışıyordu. Ya siz Allah'ın nurunu Türkler arasında yaymak, Onu dinini aziz kılmak için ne yapıyordunuz? Bu onların akıllarından bile geçmemiştir. Onların kafa ve gönüllerini meşgul eden bir tek şey vardı. O da; ***cizye*** ve ***haraç*** adıyla vergi toplamak

[*] Türkeş Hakanı, Su-lu Han.

[18] et-Taberî, VII, s. 119.

"Hayır!" gayr-i Arap müslümanlara zulmetmek. Arap askeri valileri bu hususta hiç bir uhravî mesûliyetten korkmamışlardır. Diğer taraftan müslüman Araplara *İslâm Dini,* Türklere karşı sonsuz bir çaresizlik içinde çırpınıp durdukları ve onlarla yaptıkları harblerde yenildikleri ve halkın morali çöktüğü zaman lâzımdı.

Cihad ancak bu bozgunluk sırasında onların hatırına geliyordu. İnsanları doğru yola çağırmak, Allahın dinini onlar arasında yaymak, hayrın, hakkın ve adâletin üstünlüğünü sağlamak sanki bu müslüman Arapların vazifesi değildi. Türk Yurtlarından elde edecekleri ganimet ve servetten başka onları hiç bir şey tatmin etmiyordu. Mâmâfih onun Türkeş Hakanları: **Su-lu Han, Kur-Sul** ve diğer Türk Beyleri ile olan münasebetleri, Emevî zorbalarına karşı giriştiği bu şerefli mücâdele hayatı yukarda da ifade edildiği gibi ayrı bir araştırma konusudur.

Hâris bu başarılarına yeni yeni başarılar ilâve etmiş, İslâm hilâfetinin özünde yapmak istediği büyük inkılaba giden yolda zaman zaman beklentilerinin gerçek olacağı ümidine kapılmıştır. Davasından en zor şartlar altında bile, en ufak bir taviz vermemiş, azgın Emevî Halifelerini, *Allah'ın "Kitabı"* ve *Hz. Peygamber'in "Sünnetine"* uymaya çağırmış ve bu çağrısını bıkmadan usanmadan senelerce sürdürmüştür.

Hâris Türk Yurtlarında başlattığı bu çetin mücadelenin her safhasında müslüman ***Türklerin, Türk Beyleri*** ve ***Türk Hanlarının*** büyük desteğini görmüştür. Özellikle **Su-lu Han** ona bütün gücü ile sahip çıkmış, Türk

Yurtlarında gösterdiği İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetlerine ses çıkarmamıştır. Böylece onun irşâdı ile onbinlerce ***Türk*** müslüman olduğu gibi, ayrıca Türk Yurtlarında bir çok ***cami ve mescid*** yaptırmıştır. **Hâris**'in Türk Yurtlarında başlatmış olduğu bu baş döndürücü yeni ***İslâma çağrı hareketi*** ve Türklerin yeni, kollektif bir heyecanla müslüman olmaları ve hatta onun bu manada bir çok cami ve mescidler yapmasının, **Su-lu Han** tarafından içten-içe desteklendiği, hatta bir dereceye kadar teşvik edildiği görülmektedir ki bu bizim aşırı bir şekilde dikkatimizi çekmektedir.

Mamafih ***İhtilâlci Lider, İslâm Dini***ne Türk Yurtlarında yeni bir canlılık kazandırmış, onun sâyesinde binlerce on binlerce Türk müslüman olmuş ve müslüman Türk varlığı daha zinde ve daha canlı bir hâle gelmiştir. Bu zinde, mücâhid ruhlu Türk unsuru çok yakın bir gelecekte ***Merv'de,*** bu defa **Ebû Müsim el-Horasani**'nin önderliğinde yine ***siyah*** bir ***sancak*** altında toplanacak ve bu şövenist Emevî Hanedanının sonu olacaktır[19].

İhtilâlci Liderin Sonu:

Onun olaylarla dolu bu mücâdele hayatı, **Nasr b. Seyyar'ın** ***Horasan***'a vali olarak tayin edilmesine kadar devam etmiştir (737)[20]. **Nasr; Hâris b. Süreyci** yakından tanıyan bir adamdı. Onun, davasında samimi dindar bir kimse olduğuna inanıyordu. Bu bakımdan yeni vâli, daha akıllı davranmış, bu ***İhtilâlci Liderle*** anlaşma yoluna

[19] Kitapçı, Z., ***Saadet Asrında Türkler***, s. 194.
[20] Zettersteen, K.V., ***Nasr***, İA., IX, s 107.

gitmiş ve onu hem de çok büyük tavizler vererek *Merv*'e kendi yakın çevresine gelmeye ikna etmiştir.

Hâris b. Süreyc, ***Merv'e*** geldikten sonra ***Nasr*** ona; ***Buhar-ı Hudah Sarayını*** tahsis ettiği gibi, günlük masraflarını karşılamak üzere 50 dirhem altın ayrıca bir çok câriye, köle ve kıymetli hediyeler vermiştiki bunların maddi değerlerinin haddi ve hesabı yoktu[21] ***Buhar-ı Hudah*** sarayı muhtemelen ***Türk Beyi*** **Tuğ-Şad** tarafından yaptırılmış olmalıdır. et-Taberî; **Hârisin,** ***Nasr***'ın huzuruna girdiğinde, üzerinde Türk Hakanı **Kur Sul**'un kendisine hediye etmiş olduğu bir zırhtan bahsetmektedirki; ***Türk Hakanı*** onu, 100.000 dinar altınla bu zırh arasında serbest bırakmış ve o pek tabiî olarak bu zırhı seçmişti[22]. Bu zırh Türk harb sanaatı ve silah işçiliğinin çok değerli bir ürünü olmalı idi. Fakat **Hâris, J. Wellhausen**'in de dediği gibi; ***"Nasrın gösterdiği hürmet ve verdiği bunca hediyelere rağmen ona yaklaşmamış ve "Mürcieciliğin icablarını" kendi anlayışına göre, Nasr'a karşı yerine getirmeye çalışmıştır"***[23].

Mamafih olaylar şiddetle ***Nasr***'ın aleyhine gelişmiştir. Zira **Nasr**'a hiçbir zaman güvenmeyen **Hâris;** yine Emevî devleti aleyhine koyu bir propaganda faaliyetine girişerek kısa zamanda etrafına binlerce adam toplamıştır. **Hâris;** Nasrdan ***"Allah'ın Kitabı"*** ve ***"Hz.***

[21] et-Taberî, VII, s. 309.
[22] et-Taberî, VII, s. 310.
[23] Weelhausen, J., a.g.e., s. 230.

Peygamber'in Sünneti" adına öyle ***idârî*** ve ***mâli*** tavizler istiyorduki bunların bir türlü sonu gelmiyordu[24].

Çünkü onun asıl gözü **Nasr'ın** makamında idi. Horasan Valiliğini bir ihtilâl ile ele geçirmek, Emevî Halifelerine baş kaldırmak, dolaysıyla senelerdir şu arada burada sürgün hayatı yaşamanın ezikliği ve bunun intikamını çok acı bir şekilde almaktı. Ama bu olmadı. Çünkü **Haris,** aralarında çokan bu anlaşmazlıklar sonucu **Nasr**'a baş kaldırmış ve çok zorlu boğuşmalardan sonra, Arap valilerini 20-25 senedir meşgul eden bu adam ve taraftarlarından birçoklarının da boynu vurulmuştur. **Hâris'e** gelince bu ateşli, ihtilâlci dinî *"Mürcie"* liderinin başı olmıyan cesedi ***Mervde*** çoktan çarmıha gerilmişti (746)[25].

Bütün bunlar, Türk yurtlarında ***İslâm Dini***'nin bu ilk devirlerden itibâren bir aksiyon ve bir hareket hâline geldiğini göstermektedir. Bu aksiyon daha sonra; ***müslüman Türkün Kızıl elma ülküsü ve bir cihan hâkimiyetine giden yolda "İlây-ı kelimetullah" için bir yüce misyon hâline gelmiş ve bu böyle XX. yüzyıla kadar devam etmiştir.***

Haris b. Süreyc'in Türk yurtlarında ***İslâm Dini***'ne yeni bir hız ve dinamizm vermek için bütün gücüyle çalıştığı bu devirler; diğer taraftan **Su-lu Han** ve **Kur-Sul**

[24] et-Taberî, VII, s. 331.
[25] et-Taberî, VII, İbnü'l-Esir, V, s. 302-340, Wellhausen, J., a.g.e., s. 232, Gibb, H.A.R. a.g.e., s. 78, Wellhausen, J., ***İslâmiyetin İlk Devirlerinde Dini Siyasî Muhalefet Partileri,*** çev. F. Işıltan, Ankara, 1989, s. 21, Khalid, Yahya, ***The End of the Cihad State,*** New York, 1994, s. 176-184, Ağırakça, A., ***Emevîler Döneminde Kıyamlar,*** İstanbul, 1990.

gibi Türkeş Hakanlarının ***Aşağı Türkistan'a*** indiği, ezilen Türklerin yanında ve siyâsî Arap idâresinin karşısında granit kayalar gibi dimdik yer aldığı baş döndürücü devirlerdir.

Büyük ***Türkeş Hakanı*** **Su-lu Han** mühtediler ve yerli halkın Arap zorbalarına karşı yaptıkları bu çetin mücadelede bütün gücüyle onları desteklemiş ve Arap siyâsî hakimiyetine ***Aşağı Türkistan'da*** bir son vermek için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Bununla beraber bütün bu baş döndürücü gelişmelerin çok ilginç İslâmî yönleri bulunmaktadır. Zira Müslüman Araplar biraz daha samimi davranmış olsalarda bu büyük ***Türkeş Hakanı*** **Su-lu Han** şüphesiz büyük bir gönül coşkusu ile ***İslâm Dini'ni*** kabul etmiş olacaktı. İşte bundan sonraki sayfalarda konunun bu ilginç ve bir o kadar da önemli yönü üzerinde durulacak ve bu yöndeki ilginç gelişmelerin köklü bir değerlendirmesi yapılacaktır.

VI.

AŞAĞI TÜRKİSTAN'DA MÜSLÜMAN TÜRK VARLIĞI VE TÜRKEŞLER

Türkeş Hakanı, Su-lu Han ve Kemerce Kuşatması:

Eşres'in tam bir fiyasko ile, sonuçlanan İslâmlaştırma kampanyası, Aşağı Türkistan da bilâkis yeni bir mücadele devrinin başlamasına sebeb olmuştur. Yukarda da belirtildiği gibi, vergi memurlarının ağır işkence ve zulüm sonucu müslüman Türkler ***Soğd'lu*** ve ***Buhara'lı*** mühtediler başkaldırmışlar ve ***Türkeşlerden*** yardım istemişlerdir. Bunu iyi bir fırsat olarak bilen **Su-lu Han** derhal ***Aşağı Türkistan'a*** girmiş bir çok şehirleri ve bu arada **Buhara**'yı işgal etmiş, hatta **H.A.R. Gibb**'in ifadesiyle ***Arapları Ceyhun havzasından bile söküp atmıştır***[1]. Fakat bizim burada asıl üzerinde durmak istediğimiz; onun ***Kemerce'yi*** kuşatması ve müslüman ***Kemerce Türklerinin*** inanılmaz müdafaalarıdır.

Gerçekte, ***Kemerce*** temel kaynaklarda; ***Semerkant'a*** çok yakın bir yerde 7 fersah (42 km) mesafede önemli çok mamur, müreffeh ve zengin bir şehir olduğu kaydedilmektedir[2]. Müslüman Arap fetihleri sırasında bura halkının çoğunluğu Türklerden oluşmakta idi. Öyle tahmin ediyoruz ki büyük mücahid **Ebû Saydâ**'nın, ***Semerkant*** ve çevresinde başlattığı İslâmlaştırma kampanyası sırasında diğer bir çok köy ve kasaba gibi, ***Kemerce Türkleri'de*** müslüman olmuşlardır.

---

[1] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 58.

[2] Bu konuda geniş bilgi için bkz. et-Taberî, VII, s. 58. Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 62-60.

Türkeş Hakanı'nın ***Kemerce*'yi** kuşatması, Türk tarihi ile ilgili bazı hakikatların su yüzüne çıkmasına sebeb olmuştur ki; bu bizim için son derece önemli ve tesbit edilmesi âdeta zorunlu bir keyfiyettir. Bunlardan ***Birincisi***; *müslüman Kemerce Türklerinin Türkeş Hakanı karşısında Allah'ın dininin ulu olması için gösterdikleri sabır ve herşeyi göze alarak harbetme duygusu, yeni yeni teşekkül etmeye başlayan cihad ruhu* ***İkincisi*** *ise; bu insanların, özbe öz Türk olmaları, Türkçe konuşmaları ve Türkçenin bölgede yaygın konuşulan bir dil olduğu ve hatta bazı Arap ileri gelenlerinin yavaş yavaş Türkçeyi öğrenmeye başladıkları ve Türk tarafı ile müzakerelerde bulundukları yolundaki* **Taberî**'*nin bize göre eşsiz rivayetleridir.* **Taberî**'nin bu son derece önemli rivâyetleri, aynı zamanda bölgenin köy ve kasabaları ile büyük ölçüde ***Türkleşmesinin*** İslâmi fetihlerden çok daha önceki devirlerde tamamlanmış olduğunu göstermektedir.

Mâmâfih Türk **Hakanı,** ***Fergâne, Afşine, Tarbend, Nesef*** halkı ve bir çoğununda ***Buhara***'lıların katılmış olduğu ordusuyla gelerek ***Kemerceyi*** kuşatmıştır. Onun bundan asıl maksadı; **Kemerce**'yi kendine çok kuvvetli askeri bir garnizon haline getirmek, ayrıca ***Buhara Semerkant*** hattını tutarak Arapların yardım yolunu kesmekti. **Hakan** ***Kemerceyi*** kuşattıktan sonra yakın adamlarından biri olan ***Bozoğru'yu*** kale komutanına göndermiş ve Araplarla şehri, barış yoluyla teslim etmeleri hususunda görüşmelerde bulunmasını istemiştir. **Hakan** onlara iyilik etmek istiyordu ve ***harbeden Türk askerlerine*** Araplardan çok çok daha fazla ücret verecekti. **Taberî** ve **İbnü'l-Esir,** bu kişinin aklı

başında, deha derecesinde zeki ve akıllı bir adam olduğunu, **Hakan**'ın ona çok güvendiğini kaydetmektedir[3].

İki yüz muharip arkadaşı ile gelen ve ***Kemerce*** kalesi komutanı **Yezîd b. Said el-Bahili**'nin karşısına dikilen **Bozoğru** ile, bu Arap komutanı arasında şiddetli müzakereler olmuştur. Ne varki **Yezîd**, bu müzakerelerden sonra asıl çıkış yolunu, müslüman Kemerce halkının maşeri vicdanına hitap etmede bulmuş ve onlara kale burçlarından hem de ***Türkçe*** konuşarak şöyle seslenmiştir.

"-Ey Kemerce Halkı! Toplanınız! Size bir kavim geldi. Onlar sizi, imandan sonra küfre çağırmakta ve sizleri, müşriklerin safına geçerek müslümanlara karşı harbetmenizi istemektedirler. Ne dersiniz? Kalede bulunanlar bunu duyunca:

"Buna asla razı değiliz. Böyle olacağına hepimizin ölmesi daha da iyi olur" demişler ve ***Türk Hakanının*** safına katılmayı kesinlikle reddetmişlerdir[4].

Kemerce kuşatmanın ayrıntıları bizim konumuzun dışındadır. Ne varki, müslüman ***Kemerce Türkleri,*** şehri **Türk Hakanı** ve onun cengaverlerine karşı müdafa etmede, İsiamiyet namına büyük kahramanlıklar göstermişler ve şehri ölümleri pahasına olsa bile, korumayı bilmişlerdir. Bütün bunlar, müslüman Türkler'in yeni bir cihad ruhu ile tanıştıklarını ve ***İslâm Dini***ne Araplardan çok daha fazla sahip çıktıklarını ve onun uğruna cihad etmede Araplardan çok daha ileri gittiklerini ortaya koymaktadır.

---

[3] et-Taberî, VII, s. 61.
[4] et-Taberî, VII, s. 62.

İşte Arapların gayr-i müslim gibi, hala çok ağır *cizye* ve *haraç* vergisi aldıkları, bin bir türlü ağır baskılarla (sünnet olmak vs. gibi) dini hayatlarını âdeta cehennemi bir hale koydukları *Türkler*; böylesine samimi, bir şekilde müslüman olmuş, kalb ve gönülleri imanla dolmuş kimselerdi. *Arapların*; açıkca müslüman olan ve fakat haksız yere cizye ödememek için direnen bu kimselere, başları derde girince, onların hamiyet-i diniyelerini tahrik etmeye çalışmaları, ***küfürden imandan*** bahsetmeleri, doğrusu şaşılacak bir keyfiyettir.

Türk Hakanı'nın, ***Kemerce*** kuşatması on beş gün sürmüş ve ***Araplar*** bu çile ve sıkıntılı günlerde tam otuz beş gün develerine bile su verme fırsatı bulamamışlardı[5]. Mâmâfih, **Türk Hakanı,** daha önce adı geçen **Oğuz Bek**'in oğlu **Muhtar** ve diğer Soğd'lu hükümdarların ricası üzerine, bütün şiddetiyle devam eden bu ***Kemerce kuşatmasını*** kaldırmış, müslüman Arapların ***Semerkant*** ve ***Dabusiyeye*** çekilmelerine izin vermiş ve iki taraf esir değişiminde bile bulunmuşlardır[6]. Diğer taraftan, **Taberîden** nakletmiş olduğumuz bütün bu rivayetler değil ***Kemerce, Semerkant*** ve havalisinde, ***İslâm Dini***'nin ne kadar köklü bir şekilde yayılmış olduğunu göstermektedir.

Türk Dilinin Daha Yaygın Bir Hâle Gelmesi:

Kemerce kuşatması esnasında yeni bir durumla karşı karşıya gelmiş bulunmaktayız. O da; ***Türkçenin;*** *muharip Türk unsuru Türkeş Hakanı, onun ordusu, ayrıca Semerkant ve civar şehirlerde yaşayan Türkler arasında yaygın, konuşulan bir*

[5] et-Taberî, VII, s. 65.

[6] et-Taberî, VII, s. 64, Ayrıca krş. Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 60, Wellhausen, J. a.g.e., s. 218.

dil olması; Araplarla Türkler arasında geçen diplomatik müzakerelerde ***Türkçenin*** *bir diplomasi dili olarak kullanılması ve hatta bundan da öte, bu şehirlere yüksek görevlerle tayin edilen müslüman Arapların mesela; kadı, vergi tahsildarı, şehrin garnizon komutanı gibi kimselerin belli seviyede* ***Türkçeyi*** *öğrenmiş olmalarıdır.* Bu kabil rivayetler; buraların Türklüğünü bir türlü kabüle yanaşmayan **H.A.R. Gibb, J. Wellhausen,** hatta bir dereceye kadar **W. Barthold** gibi tarihçileride müşkül durumlarda bırakmaktadır.

Bilindiği gibi **Türk Hakanı,** ***Kemerce Türklerinin,*** kendi safına geçmelerini sağlamak ve onlarla görüşmelerde bulunmak üzere yukarda da beyan edildiği gibi **Bozoğru**'nu göndermişti. **Taberî** onu; ***Aşağı Türkistan'ın*** büyük dahilerinden biri olduğunu kaydetmektedir[7]. İşte bu **Bozoğru**, yanında iki yüz askeri ve Hakanın yakın akrabalarından iki kişi olduğu halde, ***Kemerce*** kalesi önüne gelmiş ve şehrin surlarına kadar yaklaşarak onlara ***Türkçe olarak seslenmiş*** ve **Taberî**'nin naklettiğine göre şöyle demiştir:

"-Ey Arap Toplumu! Bana içinizden, benim dilimi (Türkçe) bilen birisini gönderin. Ben, Hakan'ın beni, elçi olarak gönderdiği özel bir konuyu görüşmek istiyorum".

Araplar ona bu müzakere için Yezîd b. Said el-Bahili'yi göndermişlerdir. Çünkü Yezîd meramını ifade edecek kadar Türkçe biliyordu"[8]. Zira **Taberî**'nin bu konulardaki rivâyetlerinden anlaşıldığına göre, **Yezîd;**

[7] et-Taberî, VII, s. 61.

[8] et-Taberî, VII, s. 61.

"فأحدروا يزيد بن سعيد الباهلي وكان يشد شدوًا من التركية."

Hakan'ın özel temsilcisi **Bozoğru** ile *Türkçe* konuşarak *Türk Hakan*'ının tekliflerini önce reddetmiş, sonra **Bozoğrunun** yanında öfke ile ileri geri konuşan Türklerin, *Türkçe* bildiği için, boynunu vurmak istediklerini anlayınca, derhal tavrını değiştirmiş, bu teklifleri kabul eder gibi görünmüş ve konuyu müslüman *Kemerce Türklerine* bildirmek üzere ayrılmıştır. Daha sonra Kemerce halkına meseleyi *Türkçe* olarak anlatmış ve onların gayret-i diniyelerini tahrik ederek bilindiği gibi *Kemerce'yi* Allah için müdafa etmeye çağırmış ve bunda muvaffakta olmuştur.

Hakikat-ı halde **Türkçe**'yi meramını ifade edecek kadar, Öğrenen sadece **Yezîd b. Said el-Bahili** de değildi. Ilk fetih yıllarından itibaren *Türkler* ve *Türk aristokratları* ile sosyal, siyasi ve ticari ilişkiler içinde olan müslüman Araplar ve Arap valilerinin bir çoğu bölgenin ağırlıklı dillerinden biri olan *Türkçeyi* fevkalade güzel bir şekilde öğrenmişler ve muhatapları ile tercümansız olarak *Türkçe* konuşacak bir hale gelmişlerdir.

Bunlardan mesela; **Said b. Osman, Kuteybe, b. Müslim, Osman b. Mesud et-Temimi, Cüneyd b. Abdurrahman, el-Mürrî Nasr b. Seyyar** gibi Arap valileri ve Türk yurtlarını ayağa kaldırmak için bıkmadan usanmadan çalışan uğursuz ihtilâlci *Mürcie Tarikatının* lideri **Hâris b. Süreyc** ve daha bir çok kimseler *Türkçeyi* kendi dilleri gibi konuşan kimseler arasında idi. **Kuteybe b. Müslim,** çevresine *Türklerden* oluşan özel bir muhafız birliği kurmuş, dirayeti Türk kamutanları ile mesela **Nizek Tarkan** gibi düşmüş kalkmış, **Nasr b. Seyyar** Türklerle içli dışlı olmuş, hatta kızını bir Türk prensi olan **Tuğ Şad**'la evlendirmiş, **Cüneyd** ise; Türk Hakanı ile hemde arada hiçbir tercüman

olmaksızın saatlerce *Türkçe konuşmuş* ve ona **el-cahız**'ın da kaydettiği gibi, bazı İslâmi hakikatları anlatmaya çalışmıştır.

Bu bakımdan, temel kaynakların bu konulardaki bilgi yetersizliği; *Türkçe'nin,* bölgenin hakim dillerinden biri ve Arapça'dan şüphesiz çok, hemde çok daha yaygın olduğuna menfi yönden bir delil olmamalıdır. Zira temel kaynakların Çoğu *Arapça* yazıldığı için, olaylar ve Turk Hakanları ile geçen konuşmaların hepsi pek tabii olarak *Türkçe* değil, *Arapça* olarak kayda geçmiştir.

Kürder Müslümanlarının Durumu:

Basiretsiz Arap valilerinin, müslüman Türklerden dahi vergi toplamadaki ihtirasları yüzünden **Halife Ömer b. Abdülaziz**'in kurdugu dengeler bir anda alt-üst olmuş ve olaylar kelimenin tam anlamı ile bir kördüğüm, bir Arap saçı haline gelmiştir. Fakat bu kargaşalıklardan en büyük zarar görende şüphesiz medeni şehirlerde yaşayan *müslüman Türkler* olmuştur. Zira müslüman Araplardan gördükleri ağır baskılar yüzünden koruyucusuz kalan bu *Türkler,* **Türkeş Hakanından** yardım istemişlerdir. Türk militarizminin bu yeni temsilcileri ve onların dinamik askeri gücü karşısında paniğe kapılan *Araplar;* bu defa *müslüman Türkleri* kendi saflarına çekmeye çalışmışlar ve bütün bunların neticesi olarak çıkan kargaşa, ayaklanma ve kanlı olaylar senelerce devam etmiş ve bu devirlerde medeni şehirlerdeki müslüman Türk varlığı her hal-ü karda din namına bir trajedi yaşamıştır.

Aynı durum mesela; müslüman ***Kürder Türkleri*** içinde geçerlidir. Yine aynı yıllarda (728) ***Kurder Şehri***[9] müslümanları da **Eşres**'in zulme varan baskıları yüzünden müslüman Arap idarecilere baş kaldırmışlar ve Türklerden yardım istemişlerdir[10]. Bu başkaldırma, temel kaynaklara göre "***irtidad***" olaylarının, çoğu hallerde Arapların zulme kadar varan despotik idarelerini protesto için vuku bulduğundan hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır.

Türkeşlerin Aşağı Türkistan'a girmeleri ile ümitlenen, "***Hayır!***" ayaklanan Kürder müslümanlarının, bir **Türk birliği** hemen imdadına koşmuştur. **Eşres, *Kürder'e*** yakın yerlerdeki yerli müslümanlardan toplayabildiği bin kişilik bir askeri gücü, hemen bunların üzerine göndermiş ve böylece o, ***Kürderi*** itaat altına aldığı gibi, ***muharip Türk unsurunu*** da buradan sürüp çıkarmıştır[11]. İslâmi kaynaklar özellikle **Taberî**'nin dolaylı olarak kaydettiği bu rivâyetler, değil büyük şehirler, ***Kürder*** gibi çok uzak mesela Harzem bölgelerindeki küçük şehirlerde, hemde önemli miktarlara ulaşan bir müslüman varlığından bahsetmesi, ***İslâm Dini***'nin şimdiye kadar umulanın dışında, çok daha geniş bir sahaya yayıldığını göstermektedir.

Bize Göre İrtidat Olaylarının Keyfiyet ve Anlamı:

Bu arada, ***Aşağı Türkistan'ın*** bir çok büyük ve küçük şehirlerinde zaman zaman vuku bulan ***irtidat;*** dinden çıkma ve ***küfür*** olayları ile ilgili bir noktaya temas etmede yarar

[9] Yakût, V, s. 450. ***Kerder***; (Taberî'ye göre ***Kürder***, VII, s. 66. Türklere komşu ***Harzem*** yörelerinden biridir. Türk hükümdarı ***Afrasiyâp***, hazinelerini Harzemde, ***Kürder***'in üst taraflarında ki bir denizin ortasında gizlemişti.

[10] et-Taberî, VII, s. 66.

[11] et-Taberî, VII, s. 66, İbnü'l-Esîr, V, s. 154.

vardır. Şöyle ki, İslâmi kaynaklarda Aşaği Türkistan'da yaşayan müslümanların sık sık ***irtidat*** ettikleri ve ***küfre*** döndüklerinden bahsedilmektedir.

Kaynakların, yerli müslümanlar hakkındaki bu ve benzeri rivayetlerini biraz ihtiyatla kaydetmek gerekmektedir. Söz konusu rivayetlerde, kanaatimize göre çoğu zaman "***İsyan***" ve "***İrtidat***" kelimelerinin birbirinden tefrik edilmediği ve ***isyan olaylarına,*** irtidat gözü ile bakıldığı anlaşılmaktadır. Klasik kronolojiler, ağır zulüm ve işkenceye kadar varan baskılara boyun eğmeyen ve başkaldıran yerli müslümanlar hakkında genellikle "***küfr***" ve "***irtidat***" kelimelerini kullanmışlar bu insanların küfür ve irtidat ettiklerini bildirmişlerdir[12].

Bu tabirlerden söz konusu kimselerin her halü karda İslâmiyeti terkettikleri, eski dinleri ne ise, ona döndükten veya dinsiz oldukları anlamı çıkarılmamalıdır. ***Küfür*** ve ***irtidad*** burada ***isyan*** ve karşı tarafa iltihak anlamına kullanılmıştır. Temel kayrıaklarda "***mürted***" olarak zikredilen bu insanların hemen hepsi, bir çok sıkıntı ve baskılara rağmen, İslâmi hayatlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Nitekim ileride ayrıntılı olarak üzerinde durulacağı gibi, **Nasr b. Seyyar** zamanında, daha önce irtidad ederek yurdunu, yuvasını terkeden ve karşı tarafa iltihak eden bu kimseler; müslümanlar, yeni yapılan anlaşmalar sonucu eski yurtlarına dönmüşler, faziletli dini bir hayat yaşamışlardır.

[12] et-Taberî, VII, s. 56.

Muharip Türk Unsurunun Dini:

Bu arada küçük bir soruya cevap vermemiz gerekmektedir. O'da Araplarla çarpışan ***Muharip Türk Unsurunun*** dini inanç ve itikadları hakkında temel kaynakların rivayetleridir.

Bu harplerde çarpışan Türklerden, Temel İslâmi kaynaklarda, genellikle ***"adüv-düşman"*** veya ***"müşrikler"*** olarak bahsedilmekte[13] ve dini inançları hakkında fazla bir bilgi verilmemektedir. Umumi bir tabir olan, daha ziyade ***düşman*** anlamına kullanılan bu kelimeden muharip ***Türklerin*** dinleri hakkında bir fikre sahip olmamıza imkan yoktur. Fakat, **Taberî** de ***"Geçit Günü"*** olarak zikredilen ve ***Türkeşlerle, Araplar*** arasında ceryan eden şiddetli harpler dolayısıyla verilen ayrıntılı bilgiler arasında bu konuda yetersiz ip uçları bulunmaktadır.

Semerkant'ı kurtarmaya gelen **Cüneyd**'i, ***Türkeş Hakanı*** 4 fersah (24 km.) uzaklikta bir vadide (geçit) karşılamış ve iki ordu arasında kuvvetli çarpışmalar olmuştur. Bu çarpışmalar sırasında, Türklere ağır hamleler yapan **Muhammed b. Abdullah** adındaki süvariye, ***Türklerin*** tercümanları vasıtasıyla haberler gönderdiklerini ve onu, kendi saflarına geçmeye çağırdıklarını, o zaman ***taptıkları putu mükâfat olarak ona vereceklerini*** yüksek bir sesle ilan ettikleri rivayet edilmektedir. Müslüman mücahid; ***"Ben sizin putlara tapmayı, terketmeniz ve yalnız Allah'a ibadet etmeniz için çarpışıyorum"*** diyerek **Türklerin** yaptığı bu manasız teklifi reddetmiş ve sonunda da şehit olmuştur[14]. Burada ***Put'***dan maksat, ***"Budanın Heykeli"*** veya bu Türkler acaba ***Budist mi idiler?***

---
[13] et-Taberî, s. 70, 73. İbnü'l-Esîr, V, s. 152.
[14] et-Taberî, VII, s. 74.

Taberî'nin bu rivayetini doğru olarak kabul ettiğimiz takdir de bu ***Türklerin,*** o sıralarda ***Aşağı Türkistan ve İç Asya'da*** etkin bir nüfuza sahip olan **Buda Dini**'ne bağlı bulduklarına inanmamız gerekmektedir. Fakat, öyle olsa bile, ***Budizmin*** muharip ***Türk unsuru*** ve ***Türkeşler*** arasında hele hele bu devirlerde yaygın hale geldıgı hakkında, elimizde hiç bir kesin delil yoktur. Bilâkis, **Cüneyd'le, Türk Hakanı** arasında geçen ve **el-Câhız** tarafından bütün ayrıntıları ile nakledilen bu uzun ve karşılıklı dini konuşmalar, bunun tam aksini, yani bu Türklerin hâlâ geleneksel ***Gök Tanrı Tek Tanrı*** akidesine bağlı olduklarını göstermektedir[15].

Türkeş Hakanı Su-lu Han ve Başarısız Arap Valileri:

Gerçekte en büyük Emevî halifeleninden biri olan **Hişam,** Türk yurtlarında baş gösteren ve ardı arkası kesilmeyen ayaklanmalar, ***Türkeş Hakanı*** **Su-lu Han** ve Arap ordularının onun karşısında uğradığı hezimetlerden her zaman büyük endişeler duymuştur. Bu bakımdan o, beceriksiz Arap valisi **Eşres**'i azletmiş ve Arap ordularını bu meş'um durumdan kurtarmak için Türk Yurtlarına **Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî**'yi göndermiştir (729)[16].

Cüneyd'in bütün amacı ***Türkeşler*** karşısında sarsılan Arap ordusunun kuvve-i maneviyesini yükseltmek ve **Su-lu Han**'la yeni bir mücadele devri başlatmaktı. Ne ilginçtir ki onun Su-lu Han'la yaptığı bütün bu ümidsiz mücadele, daha açık bir ifade ile kargaşa, karışıklık ve baş döndürücü siyasi olaylar ve çalkalanmalar sırasında dahi, *Semerkant* da, yeni

---
[15] Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları***, s. 140 vd.
[16] et-Taberî, VII, s. 67.

yeni kitle ihtidaları olmuş ve şehir halkının büyük bir kısmı, hiç bir zorlama olmaksızın kendi arzuları ile müslüman olmuşlardır. Zira bu mücadeleler ve **Türkeş Hakanı Su-lu Han**'ın *Semerkant*'ı kuşatması sırasında şehrin garnizon komutanı **Sevre b. el Hurr,** çok büyük bir çaresizlik içinde kalmış, üstelik dışardan en ufak bir yardım alma imkanıda kalmamıştı. Eli silah tutan bir kaç yüz kişilik bir kuvvetin bile onun yanında çok önemli bir yeri vardı.

İşte böyle ve çok zor şartlar altında şehri müdafaa etmek için çırpınıp duran **Sevre b. el-Hur** için hiçte beklemediği bir gelişme olmuştur. Zira ***Semerkant Türklerinden 1000 kişilik büyük bir kitle müslüman olmuşlardır***[17]. Yeni müslümanlar, ***Yeni Dini*** müdafaa etmek için yeni bir heyecanla, bu çok kritik anda derhal **Sevre'nin** yanında yerlerini almışlar ve **Cüneyd**'in kuvvetleri gelinceye kadar ***Semerkant'ı*** bütün güçleri ile müdafa etmişlerdir (730).

Bundan kısa bir müddet önce ve **Eşres** zamanında, müslüman halkın ve Türk büyüklerinin, nasıl bir hakarete, baskıya, maruz kaldıkları, hatta isyan ve kargaşalıkların bu yüzden patlak verdiği düşünülürse, bu yeni kitle ihtidalarının ne kadar önemli bir gelişme olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu ve benzer olaylar bir hakikati ortaya koymaktadır. O da; yerli halkın, müslüman olsun veya olmasın her iki toplumun da büyük fedakarlıklar pahasına da olsa, Arap idaresi altında yaşamayı, tercih, etmiş olmalarıdır. Nitekim bu olgu; yukarda tafsilatını verdiğimiz ***Semerkant Muhakemesinde*** de kendini göstermiş

[17] et-Taberî, Leiden, IX, s. 1546.

ve halkın umumi temayülü Araplarla birlikte yaşamak şeklinde tezahür etmiştir.

Su-lu Han'ın Câhız İle Dini Konuşmaları:

Cüneyd'in; Türk Hakanı **Su-lu Han** ile olan bu askeri boğuşmaları sırasında konumuz açısından çok önemli gelişmeler olmuştur. O da, bu değerli ***Türk Hakanının,*** Arap valileri ile olan bu hareketli devirleri sırasında ***İslâm realitesi*** ile karşılaşması ve ***İslâm Dinine*** sıcak bir ilgi duyması, ve bu hususta kafasında şekillenen bir çok sorulara cevaplar araması ve bundan daha da önemlisi, onun kendisini ***İslâm Dini***ne ve ***Allah'ın hidayetine*** götürecek, iman gürlüğüne ulaştıracak, **Sul-Tekin** örneğinde gördüğümüz gibi, bir arayış içinde olmasıdır.

İslâmî kaynaklarda; ***"Hakan; Türk hükümdarları, en büyük hükümdar"***[18] veya diğer bir ifade ile ***"Hakan dehşet için yaratılmış adam"***[19] ünvanı ile tavsif edilen büyük Türk Hakanı **Su-lu Han,** Arap Valileri ile olan bu uzun mücadele yıllarında, her ne kadar müslüman olmamış ise de, ***İslâm Dini***ne her zaman saygı duymuş, onun hakkında şağlam, köklü bilgiler elde edinmiş ve nerede ise, **Hz. Peygamber**'in mübarek hitabına mazhar olan ***Doğu Roma;*** *Bizans İmparatoru* ***Herakle*** gibi müslüman olacak bir hale gelmiştir. Bunda, yukarda da ifâde edildiği gibi, ***"Mürcie"*** adındaki dini itikâdî tarikatın reisi ayrıca ateşli bir müslüman olan **Hâris b. Süreyc**'in ayrı ve çok önemli bir yeri vardır.

Gerçekte, **Su-lu Han**'ın ***İslâm Dini***ne karşı duyduğu derin ilgiyi gösteren bu ilginç rivâyetler, değerli Arab edibi

[18] İbn Kesir, ***el-Bidâye,*** Mısır, 1932, IX, s. 222.
[19] et-Taberî, VII, s. 113.

el-Câhız'ın ilim aleminin yakından tanıdığı ***"Fezailü'l-Etrak"*** adındaki kıymetli eserinde bulunmaktadır. Şöyle ki; **Eşres**'ten sonra Horasan'a vali olarak gönderilen **Cüneyd** (729-734) bu ***Türkeş Hakanı*** ile bir çok defalar karşı karşıya gelmiş ve çetin harpler yapmıştır. Bu harblerin en önemlisi şüphesiz, **Cüneyd** ve ordusu için âdeta bir felâket olan *"Geçit Günü Muharebeleri"* idi.

Öyle tahmin ediyoruz ki **el-Câhız**'ın çok geniş bir şekilde üzerinde durduğu, ***Hakan-Cüneyd*** buluşması ve **Türk Hakanının** ***İslâm Dini*** hakkında **Cüneydle** yaptığı karşılıklı uzun konuşmalar, pek tabii olarak bu geçit muharebeleri sırasında, ***Semerkant'a*** çok uzak olmayan **Kiş** üzerinden ***Semerkant'a*** 24 km. mesafede bir yerde gerçekleşmiş olması gerekmektedir (730)[20].

İşte, konumuza esas olan bu müthiş harblerde, hem de **Cüneyd**'in bir ölüm kalım mücadelesi verdiği bir sırada ***Türk Hakanı,*** bu değerli Arap komutanının mertçe karşısına dikilmiş ve uzun zamandan beri ***İslâm Dini***'ne karşı duyduğu yakın ilgiyi çok samimi bir dil ile ona açıklamış ve ondan zihnini kurcalayan bir kısım suallerin aydınlatılmasını istemiştir. **el-Câhız** büyük bir şans eseri olarak söz konusu eserinde, ***Cüneyd'le Türk Hakanı*** arasında geçen bu karşılıklı konuşmaya çok geniş bir yer vermekte ve bütün ayrıntıları ile zikretmektedir.

Türk Hakanını buna zorlayan sebeblerin başında; öyle tahmin ediyoruz ki; ***İslâm Dini***nin uzun zamandan beri bölgede yerleşmesi, dal budak salması, ceryan eden harpler vs. nedeniyle Araplarla sık sık karşılaşması, onlardan bir çok

[20] et-Taberî, VII, s. 75. İbnül-Esir, V, s. 162, Shaban, M.A. a.g.e., s. 112.

esirler alması ve bütün bunlardan daha önemlisi kendisinden bir çok kereler yardım isteyen Aşağı Türkistan halkı ve mahalli ***Türk Beylerinin*** müslüman olmaları idi.

el-Câhız'ın riyayetlerine göre; **Cüneyd** bu uzun mücadele yıllarında bir defasında ***Türk Hakanının*** kıskacı arasında kalmış ve bundan çok korkmuştu. **Hakan, Cüneyd**'in bu zor durumunu gorünce, ona korkmamasını söyledi. Eğer O; **Cüneyd'e** bir kötülük yapmayı istemiş olsaydı daha **Cüneyd**'in derlenip toparlanmasına fırsat vermeden onu ve ordusunu toz duman edebilirdi. Halbuki, **Hakan, Cüneyd'**ten, ***İslâm Dini*** ve bu Dinin önemli sosyal konularda ki hükmünü sormak ve öğrenmek istiyordu. O'nun içinde **Cüneyd'e** korkutmamasını söylemiş ve ona, Türk'ün harp sanatı ve milli karakterini yansıtan şu cümlelerle hitap etmiştir:

"ونحن قوم لا نخدع بالعمل ولا نستحسن الخديعة إلا في الحرب ولو استقام أمر الحرب بغير خديعة لما جوزنا ذلك لأنفسنا."

"-Biz işlerimizde hile düşünmeyen bir milletiz. Hileyi sadece harblerde mubah sayarız. Eğer harp hilesiz (ve düşmanlarımız bize mertçe davranmış) olsaydı biz hileyi harpte bile kendimiz için mubah görmezdik"[21].

el-Câhız'ın gerçekten de çok ayrıntılı olarak naklettiği bu buluşma ve karşılıklı görüşmede, ***Türk Hakanı,*** **Cüneyd**'e:

İslâm Dininde *zinanın yeri, namuslu bir kimseye her türlü iftira etmekten çekinmeyen bir adamın durumu, hırsızlık yapanlara ve başkalarının mallarını gasb ve yağma edenlere*

[21] el-Câhız, ***Menâkıb et-Türk,*** (Resâilü'l-Câhız), I, s. 78.

uygulanacak cezalar, insan öldüren, veya kulak burun gibi insanların uzuvlarını kesen hülasa cinayet işleyen kimseler hakkındaki dini hükümler, yalancılık ve koğuculuk yapanlar, toplumda emniyeti bozan ve onları birbirine düşüren kimselerin durumu gibi, ***İslâm Dininin,*** ferdi ve sosyal hayatın daha âhenkli bir düzen sağlamak için ortaya koyduğu hüküm ve prensipleri sormuştur.

Cüneyd'in bu önemli meseleler hakkındaki görüşlerini büyük bir dikkat ve titizlikle dinleyen ***Türk Hakanı,*** **Cüneyd**'in ***İslâm Dini*** ve O'nun insan aklının kavrayış gücü yolundaki hikemî izahlarına hayran olmuştur.

Cüneyd'in insan aklının kapasitesinin mahdut olduğu, bu yüzden insanın hata yapmaması için mutlaka yüce bir mürşide yani ***Cenab-ı Hakk'ın vahyine mazhar olan bir Peygamber***'e ihtiyacı olduğu yolundaki tahlili ve konuyu bu şekilde toparlamasından son derece duygulanan ***Türk Hakanı,*** o'na;

"-Sen şimdiye kadar bundan daha değerli bir söz soylemedin. Hele bu son sözlerinle kalbime derin bir kaygı attın. Bana uzun fikirler vermiş oldun!" diyerek samimi itiraflarda bulunmuştur[22].

Mâmâfih ***Türk Hakanı'nın, İslâm Dini*** hakkında böyle, büyük bir açık yüreklilikle sorduğu sorular ve aldığı cevaplar karşısında yaptığı son derece makul ve mantıklı yorumlar, **Cüneydi** de hayretler içinde bırakmıştır. O da bu konuşmalardan sonra ***Türk Hakanına*** karşı duyduğu hayranlığı açıkca ifade etmiş ve:

[22] el-Câhız, I, s. 79;

"Ben ömrümde bu Türkten daha vefalı, daha insaflı, daha anlayışlı, daha zeki birini görmedim" diyerek samimi itiraflarda bulunmuştur[23].

Konuşmaların Dini Yönden Değerlendirilmesi:

Bu uzun konuşmalar, ***Türk Hakanının İslâm Dini*** hakkında takındığı fevkâlade müsait tavrı göstermesi bakımından ayrı bir özellik taşımaktadır. ***Türk Hakanı,*** dini; toplumun ahlâken yücelmesi ve cemiyetin daha sağlam bir bünyeye kavuşması için yapıcı bir unsur olarak kabul etmektedir. Bunun en büyük delili onun, daha ziyade toplumun ahlâki yönünü ilgilendiren veya her toplumun müşterek problemi niteliğinde olan hususlarda ***İslâm Dini***nin öngördüğü hükümler ve hal çarelerini, daha yetkili bir kimseden duymasını istemesidir. Itikad ve ibadet gibi dini meselelere bu karşılıklı konuşmalarda hiç yer verilmemiş olması ayrıca dikkatimizi çekmektedir.

Türk Hakanı ile bir Arap komutanı arasında belki de ilk defa ve **Cüneyd**'in en kritik anlarında ceryan etmiş olan bu konuşmaları gerek **Türkler**, gerekse **Araplar** arasında hatta *Şam'da,* hilafet merkezinde büyük yankılar yapacağı gayet tabiidir. Ayrıca **Cüneyd**'in **Halife Hişam**'ı böylesine önemli bir hadiseden haberdar etmemesi bizce imkansız gibi görülmektedir. Nitekim, Taberî de **Cüneyd**'in mezkür ***Geçit Muharebelerinin*** akabinde ve belki de ***Türk Hakanının*** geri çekilmesinden sonra derhal şair **Nehar b. Tevsia ve Zumey' b. Süveyd el-Mürri**'yi, ***Aşağı Türkistan***'da olup bitenleri anlatmak ve ***Semerkant*** **Amili Sevre**'nin **şehit** olduğunu

[23] el-Câhız, I, s. 7-9.

bildirmek üzere **Hişam'a** gönderdiği rivayet edilmektedir(24). *Aşağı Türkistan'da* cereyan eden olaylara bu vesile ile daha yakından muttali olan **Hişam, Cüneyd**'e 30.000 mızrak ve kalkanla birlikte 20.000 kişilik taze bir kuvvet göndermiş ve gerekirse yeniden 15.000 kişilik bir mevalinin takviye gücü olarak askere alınması içinde **Cüneyd**'e bizzat yetkiler vermiştir(25).

Bütün bu beklenmedik gelişmeler ve **Su-lu Han**'ın *İslâm Dini*ne karşı göstermiş olduğu bu samimi ilgi, değil Arap valileri, hatta devrin Halifesi **Hişamda** yeni yeni beklentiler, ürnidler doğurmuştur. O bu cümleden olmak üzere kendi çağdaşı olan bu büyük *Türk Hakanına,* örneğini Halife **Ömer b. Abdül-Aziz** devrinde de sık sık gördüğümüz gibi, bir elçilik heyeti göndermiş ve onu, *İslâm Dini*'ne davet etmiştir.

Su-lu Han'ın İslâm Dinine Davet Edilmesi:

Hişam'ın gönderdiği ve *Şamdan* kalkarak *Orta Asya*'nın iç kısımlarına kadar uzanan ve Türk Hakanının askeri karargahında kabul gören ve günlerce misafir edilen ve şereflerine, büyük, muhteşem askeri merasimler düzenlenen bu Arap heyetinin söz onusu ziyaretlerı bizim bir başka eserimizde, çok daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır(26). Ne varki *Türk Hakanı,* Arap elçisinin *İslâm Dini* hakkında verdikleri bilgileri uzun uzun değerlendirdikten sonra *Yeni Dini* kabûle yanaşmamış ve şöyle demiştir:

[24] et-Taberî, VII, s. 79.
[25] et-Taberî, VII, s. 79. el-Belâzurî, III, s. 527.
[26] Bu konularda çok geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları,*** s. 135-145.

"Bu elçiye söyleyiniz! Bu gördüğünüz silahlı süvarilerin içinde ne bir hekim, ne bir kunduracı, ne bir dokuyucu, ne de bir terzi vardır. Şimdi bunlar müslüman olup da İslâm Dininin şartlarını yerine getirmeye kalkışırlarsa nereden yeyip içeceklerdir"(27).

Türk Hakanı İslâm Dinini Niçin Kabul Etmemiştir?

Türk Hakanı'nın ***İslâm Dini*** kabul etmede gösterdiği tereddüt ve bunun için ileri sürdüğü sebebler kısmende olsa konunun yorumlanması gereken yönlerini teşkil etmektedir. Kanaatimize göre ***Türk Hakanı;*** Halife **Hişam**'ın elçileri tarafından ***İslâm Dini*** kabüle davet edildiği zaman her şeyden önce o, bu ***Yeni Dini,*** Türk milleti ve onun **askerlik ruhuna** müsbet ve menfi yönlerden nasıl bir tesir yapacağını düşünmüştür. Çünkü bundan çok daha önce ***Budizm*** ve ***Hıristiyanlığa*** giren Türklerin eski milli meziyetlerl olan askerlik ruhunu kaybettikleri ve daha sonra, pısırık bir toplum haline geldikten görülmüştür(28).

Nitekim ***Türk Hakanı,*** elçiyi dinledikten sonra, bir kaç gün beklemiş ve bütün yönleri ile bu ciddi meseleyi düşünmüş ve belki, yakın komuta arkadaşları ile ciddi istişarelerde de bulunmuştur. Fakat onun, en sonunda Türklerin millî karekterini yansıtan büyük bir askeri merasim yaptırması, ***Hakan***'ın meseleye hangi yönden baktığını açık açık göstermektedir. Mâmâfih, değerli Türk tarihçisi **O. Turan;** bu kabil teşebbüslerin başarısızlığına sathi olarak dokunmakta ve ***"İslâm Dini ve Medeniyetinin***

[27] el-Hamevî, II, s. 24, el-Kazvini, ***Asâru'l-Bilâd,*** Beyrut, 1969, s. 511.
[28] Ögel, B., ***Türk Kültürünün Gelişme Çağları,*** I, s. 99, Ligeti, L., ***Bilinmiyen İç Asya,*** II, s. 18.

bu uzak diyarlarda yayılması için henüz cazibesinin duyulmadığını" önemli bir sebeb olarak göstermektedir[29].

Diğer taraftan, ***Türk Hakanı***'nın Yeni Dini kabulde gösterdiği bu tereddütler bize öyle geliyor ki, biraz da ***Elçinin, İslâm Dini***ni kuru bir ***sevab, günah, emir*** ve ***yasaklar*** manzûmesi olarak izah etmesinden ileri gelmiştir. Zira Elçi, ***İslâm Dini***ni kuru bir günah ve sevab çerçevesi içinde anlatmaya çalışmış, Yüce Dinin; bir toplumu, ferd ve cemiyet olarak yeniden ihya ve inşa etmede gösterdiği dinamizm ve ruh yapısına tesirlerini bir türlü dile getirememiştir.

İşte Elçinin asıl başarısızlığı da burada düğümlenmektedir. Zira Arap elçisi, ***Türk Hakanı'nı*** tereddüte sevkeden asıl meselenin neler olabileceği hususunu ne düşünmüş ve ne de anlamaya çalışmıştır. Diğer taraftan, ***Türk Hakanı'nın, İslâm Dini***ni kabule etmesi onun şahsi ve özel bir meselesi değildi. Konu bütünüyle Türk toplumunu ilgilendiriyordu. Aslında bu, bir çok meseleleri de beraberinde getirmişti.

Türk Yurtlarındaki, bu siyasi çalkalanmalar, Arap valilerinin aşırı tutumları, her vesile ile rahatsız edilen ve bir çoğu da müslüman olan Türk toplumunun acıklı durumu ve daha bunun gibi bir çok meseleler ***Türk Hakanı'nın*** karşısında dimdik duruyordu. Bunların çözümü ne olacaktı? Konunun dini olduğu kadar, siyasi bir yönü daha bulunmakta idi. Eğer ***Türk Hakanı'nın***, müslüman olmasından maksat, bundan önceki diğer bir kısım mahalli ***Türk Hanları'nda*** da görüldüğü gibi Arap siyasi idaresini kayıtsız

[29] Turan, O., a.g.e., I, s. 142.

şartsız kabul etmek ve ***Horasan*** valilerinin körü körüne itaatı altına girmekse bunun' ne manası olurdu.

Bütün bu izahlarımızdan da anlaşılacağı gibi Arapların belki bir yaklaşım ve taktik hatası yüzünden ***Türk Tarihi*** ve ***İslâm Dini*** için bir dönüm noktası olabilecek bu büyük fırsat, ne yazık ki değerlendirilememiş ve bu güzel başlangıç hayırlı bir sonuca ulaşamamıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi, eğer şartlar müsait ve müslüman Araplar, ***Türk Hakanı***'nın müslüman olmasında daha samimi davranmış olsalardı, **Su-lu Han** nerede ise geleneksel ***Gök Tanrı*** inancını bırakacak ve ***İslâm Dini***ni tam bir gönül ferahlığı ile kabul etmiş olacaktı.

Bu takdirde meşhur Türk hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Hanın müslüman Türk halkının maşeri vicdanında kurmuş olduğu manevi taht üstüne çok daha önce Su-lu Han oturmuş olacak ve bu ilahi kasırga Türk yurtlarında ve göçebe Türk boylan arasında çok daha önce esmeye başlayacaktı. Artık kendilerini İslâm Dininin ulvi cazibesine kaptıran büyük Türk milletinin gönlünde A.S. Buğra Han değil, Su-lu Han efsaneleşmiş ulu bir sultan olacaktı.

Cüneyt'ten Sonra Türk Yurtlarında İslâmi Gelişmeler:

Gerçekte ***Türkeş Hakanı*** **Su-lu Han**'ın müslümanlığı meselesi, şüphesiz **Cüneyd** devrinin en önemli dini olaylarından biridir. Bundan sonraki günler, bu değerli ve dürüst Arap komutanına hiç bir iyilik ve hayır getirmemiştir. Zira ***inadına cömert***[30] ***ve fakat iyi bir***

[30] et-Taberî, ***Leiden***, IX, s. 1565.

muharib olmayan[31] **Cüneyd'in**; daha önce hilafet çevrelerinde çok kötü tesirler bırakmış olan **Mühelleb** ailesinden bir kadınla evlenmesi nedeniyle[32] **Hişamla** araları açılmıştır.

Daha sonraları biz; **Esed b. Abdullah el-Kasri**'yi ***Horasan***'a hem de ikinci defa vali olarak tayin edildiğini görüyoruz (735)[33]. O, Doğu Tûran Yurdu'na vali olarak geldikten sonra yaptığı en önemli icraatlarından biri olarak Arapların askeri karargahı olan ***Merv'i*** boşaltmak ve daha ziyade dini bir şehir olan eski ***Belh'e*** taşımak olmuştur[34]. Buna sebebte **Esed**'in ***Belhte*** kendini ***Türkeş Hakanlarına*** karşı daha güven içinde hissetmesi idi. Çünkü ***Merv***; her zaman İç-Asya'dan kopup gelen Türk akınlarına karşı müdafaası zor, yarı açık bir şehir olmuştur.

Hemen şunu itiraf edelim ki; **Esed b. Abdullah el-Kasri**'nin ***Horasan*** valiliği döneminde, Türk yurtlarında İslâmiyet yeni bir görünüm arzetmeye başlamış ve konumuz açısından üzerinde durabileceğimiz bir çok önemli ihtida olayları cereyan etmiştir. Bunlardan en önemlisi mesela; Ğarşistan dağlık bölgesi meliki ***Nemrun'un*** ihtida etmesidir.

Yakut'a göre **Garşistan** batısında **Herat**, doğusunda **Gûr** ülkesi, kuzeyinde **Merver-Revz** ve güneyi ise **Gazne** ile çevrilmiş dağlık bir bölge idi[35]. **Esed**, ***Horasan*** valiliğinin ilk yıllarında (725) buraya bir sefer düzenlemiştir. **Nemrun** onunla önce bir sulh anlaşması yapmış ve **Taberî**'nin

31 ez-Zehebî, ***Tarîhu'l-İslâm,*** IV, s. 239.
32 et-Taberî, IX, s. 1564.
33 et-Taberî, IX, s. 1573. İbnü'l-Esîr, V, s. 186.
34 Yusuf, S.M., ***Studies in Islamic History and Culture***, P. 61.
35 el-Hamevî, ***Mucemü'l-Büldan,*** IV, s. 193.

kaydettiğine göre daha sonra onun telkini ile ***müslüman olmuştur***[36]. **Nemrun**'un müslüman olması ile **Garşistan** ve havalisinde daha pek çok kimse müslüman olmuşlardır. Yakut bura. halkından sitayişle bahsetmekte ve şöyle demektedir; ***"Onlar iyi insanlardır. Hayır ve hasenat işlemeye ayrı bir özellik göstermektedirler"***[37].

Yine ***Aşağı Türkistan'da*** ilk defa yerli halka daha açık bir ifade ile ***İran*** ve ***Türk*** unsurundan oluşan müslüman topluma dayanarak bir devlet kuran ve bozkırlarda yaşayan göçebe **Türkler** arasında ***İslâm Dini***nin yayılmasında büyük hizmetleri dokunan ve dolaysıyla ***Karahanlılar*** gibi, **İlk Müslüman Türk Devletinin** kurulmasına zemin hazırlayan ***Sâmân Oğullarının*** ilk ceddi olan **Sâmân** da işte bu devirlerde müslüman olmuştur.

Sâmân Oğulları Devleti'nin kurucusu olan bu hanedanın ilk ceddi ***Sâmân***; **Behrâm**, **Cûbîn** neslinden ve ***Belh***, asilzadelerinden birisi idi[38]. Koyu bir ***Zerdüşt*** olan **Sâmân** düşmanlarından kaçarak ***Merv'e*** gelmiş, daha doğrusu müslüman Araplara sığınmıştır. **Esed b. Abdullah** zamanın Horasan valisinden gördüğü büyük himâye ve ikramlar üzerine ***Zerdüştlüğü*** terkederek[39], bizzat **Esed**'in telkini ile müslüman olmuştur[40]. **Sâmân**, örneğini diğer ihtidâ olaylarında da sık sık gördüğümüz gibi, daha sonra bir erkek oğluna bu müslüman valiye duyduğu hürmet ve minnetin bir ifadesi olarak **Esed** adını vermiştir[41].

36 et-Taberî, VII, s. 40.
37 Yakût, IV, s. 193.
38 Narşahî, s. 87, Arnold, T. W., a.g.e., s. 213.
39 Arnold, T.W., a.g.e., s. 213. Büchnen, V. F. ***Saman***, İ.A., X, s. 140.
40 Narşahî, s. 86. Brockelmann, C., a.g.e., I, s. 154.
41 Narşahî, s. 87, Arnold, T. W., a.g.e., s. 213.

Bu devirde her nedense müslüman olmak artık mahalli aristoklara daha cazip geldiği için **Esed**'in çevresindeki bir çok kimse müslüman olmuşlardır. Bunlar **Esed**'in *Belh'te*, çevresi ile çok güzel İslâmi bir diyalog içinde olduğunun da en güzel bir delili olarak kabul edilmelidir. Bundan maksadımız, onunla yakın temasta olan bir çok *Dihkanlar*, mahalli toprak ağaları müslüman oldukları gibi. şüphesiz, *Belh'deki* tarihi **Nevbahar** mabedinin hizmetini üstlenen ve **Nizek Tarhan** tarafından öldürülen *Türk asıllı* büyük rûhânî lider *Barmak*'ın bir torununun müslüman olması[42] ve Hâlid adını almasıdır. **Halid** koymuştur. **Halid; Esed**'in emri ile Belhi yeniden imar etmiştir[43]. Bu ailenin yıldızı **Abbasiler** devrinde parlamış ve **Harun er-Reşid** zamanında özellikle onun veziri **Yahya b. Bermeki** sayesinde gözkamaştırıcı bir hale gelmiştir.

Buhara'da Müslüman Katliamı:

Mâmâfih bu devirlerde İslâmiyetin lehine olan bu hayırlı ve güzel gelişmeler yanısıra, *Türk Yurtlarında* yine İslâmiyet namına üzücü, hatta insan havsalasının kabul dahi edemeyeceği bazı müessif olaylar da olmuştur. Bunlardan birisi, **Esed** zamanında *Buhara*'da ihtida eden yeni müslümanların, bir kısım entrikalar sonucu, insafsızca katledilmeleridir. Temel kaynaklardan sadece **Narşahî**'nin, hem de çok ayrıntılı bir şekilde kaydettiği bu olay bir bakıma bizleri de hayret ve dehşet içinde bırakmaktadır. Öyle tahmin ediyoruz ki; diğer bir kısım Arap valileri gibi, yerli prens ve aristokratların oyuncağı olan **Esed b. Abdullah,** bu katliamın bize göre baş sorumlusu olmalıdır.

[42] Yusuf, S. M., İbid, P. 62.
[43] et-Taberî, VII, s. 62, Krş. Barthold, W. İA., II, s. 561.

Diğer taraftan *Buhara* Türk hükümdarı **Tuğ Şad**'ın bu müslümanlar üzerine insafsızca yürümesi ve onlardan en az dört yüz kişiyi kılınçtan geçirmesinin sadece ***cizye, haraç*** gibi şeylerle izah edilmesi inandırıcı olmaktan uzaktır. Nevarki araya, İslâmi gelişmelerden rahatsız olan, fitneye düşkün, yangına ateşle koşan kimseler girmiş ve bunlar **Tuğ Şad**'ı bu yeni mühtediler aleyhine tahrik etmişler ve neticede onun elini kana boyamaya muvaffak olmuşlardır. Mâmâfih konumuz açısından son derece önemli olan bu olaylar; **Narşahî**'nin beyânına göre şöyle gelişmiştir;

Esed b. Abdullah el-Kasrî*'nin valiliği sırasında* (737) ***Buhara'da bir zat ortaya çıkmış ve halkı,*** **Allah**'ın **birliğine** ***inanmaya ve İslâm Dinini kabul etmeye çağırmıştır***[44]. Zira, o sıralarda *Buhara* halkının bir çoğu zimmi ve halâ da cizye ödüyorlardı. Ahali onun, bu ***Yeni İslâma*** dönüş çağrısına, fazlasıyla ilgi göstermiş ve kısa zamanda bir çok kimse müslüman olmuştur. *Buhara* halkının bu şekilde müslüman olması her nedense **Kuteybe b. Müslim** zamanında İslâmiyeti kabul eden ve fakat **Narşahî**'ye göre hala samimi olmayan Buhara hükümdarı *Tuğ Şad*'ı[45] pek o kadar memnun etmemiş hatta bundan da öte O; bu yeni gelişmelerden fevkalade rahatsız olmuştur. Ona göre, bunların gayesi İslâmı yaymak değil, halkı kendi aleyhine kışkırtmaktı. Bu bakımdan **Tuğ Şad,** derhal **Esed**'e bu müslümanları karalayan tezvir dolu bir mektup yazmış ve şöyle demiştir.

[44] Narşahî, s. 87.
[45] Kuteybe, Buhara'yı fethettikten sonra, ***Tuğ Şad***'ın muhaliflerini bertaraf etmiş ve O'nu ***Buhar-ı Hudat*** (Hükümdar) olarak yerinde bırakmıştı.

"Buhara'da bir adam ortaya çıktı. Bizim iktidarımıza göz dikti. Halkı da bize karşı kışkırtmaktadır. Onlar her ne kadar Biz müslümanız! diyorlarsa da aslında yalancıların ta kendileridirler. Onlar dilleri ile müslüman olmuşlarsa da kalpleri gizliden gizliye hala küfürle doludur. Kendilerini hakiki müslüman sayarak hükümete ve idareye başkaldırmışlardır. Ayrıca cizye ve haraç ödemeyi de reddetmektedirler"[46].

Tuğ Şad'ın söz konusu aşırı mektubuna ziyadesi ile itimat eden ve meselenin araştırılmasına fazla bir lüzum dahi görmeyen *Esed, Buhara Amili* **Şerîk b. Hureys**'e derhal bir mektup göndermiş ve bu *Yeni Müslümanların* yakalanmalarını ve **Tuğ Şad**'a teslim edilmelerini emretmiştir. Böylece **Esed**'te yerli prens ve toprak ağalarının bir kere daha oyununa gelmiş oluyordu.

Rivayete göre bu müslümanlar cami de toplu bir halde zikrederlerken sarılmışlardı. **Tuğ Şad**, onların yükşek sesle *kelime-i tevhîd* getirmelerine ve *"Ya Muhammed, Ya Ahmed"* diyerek kopardıklan acı çığlıklara bakmıyarak, boyunlarını vurdurmuştur. Bu katliam o kadar merhametsiz bir şekilde gerçekleştirilmiştiı ki, yine **Narşahî**'nin ifâdesine göre, hiç bir kimse ne konuşmaya ne de onlara kurtulmaları için **Tuğşad** nezdinde herhangi bir yardımda bulunmaya bile cesaret edememişlerdir.

Narşahî; bu şekilde 400 müslümanın öldürülüp asıldığını, geri kalanlarının da **Esed** namına *Horasan'a* köle olarak gönderildiklerini zikretmektedir[47] . Bütün bu eza ve

[46] Narşahî, s. 87.
[47] Narşahî, s. 88.

cefalara rağmen bu hor ve hakir görülen müslümanların dinlerini terketmedikleri ve sonuna kadar müslüman olarak yaşadıkları ve ancak **Tuğ Şad**'ın, **Nasr b. Seyyar**'ın delaleti ile müslüman olan iki dihkân tarafından öldürülmesinden sonra[48] kendi yurtları olan *Buhara*'ya döndükleri, yine **Narşahî**'nin rivayetleri arasındadır[49].

Ancak şunu ifade edelimki; **Esed b. Abdullah el-Kasrî** de, *İslâm Dini*'nin Türk yurtlarında yayılışı bakımından en şanssız Arap valilerinden biri olmuştur. *İslâm Dini*'nin yerli halk arasında yayılması, İslâm hidayetine giden yolların açılması hiç bir zaman onun meselesi olmamıştır. Türk yurtlarında basiretsiz Arap valilerinin estirdiği baş döndürücü kasırga ve gayr-i Arap müslümanlara karşı yapılan bunca baskı ve zulme varan eziyetlere rağmen İslâmiyet yerli halk arasında taze bir heyecan ve bir iman coşkusu içinde yayılmaya devam etmiş ve yüzlerce binlerce kişi müslüman olmuşlardır.

Bedr Tarhan'ın Boynunun Vurulması:

Hottel'in Türk asıllı hükümdarı **Bedr Tarhan** da işte bu kargaşa ve karışıklıklar sırasında müslüman olmuş ve faziletli dindar bir hayat yaşamaya başlamıştır. Fakat bizim için asıl üzücü olanı **Esed**'in bu müslüman *Türk Hükümdarı* ve onun o günün şartlarına göre pekte fazla olmıyan servetine göz dikmesi, bunun için *Hottel*'e bir sefer düzenlemesi ve onu servetine tamah ederek öldürmesidir. Peki bu tüyler ürpertici cinayet nasıl olmuştur?

[48] Narşahî, s. 89. et-Taberî, VII, s. 96.
[49] Narşahî, s. 88.

Bizim; ***"İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları"*** kitabımızda çok daha ayrıntılı bir şekilde bu konu üzerinde durulduğu gibi; **Esed**, daha ***Hottele*** ayak bastığı ilk günlerde bu müslüman ***Türk Hükümdarını***, hem de önceden "**eman; *güvence***" vermiş olmasına rağmen onu, bin bir türlü hile ve şerefsiz bir şekilde huzuruna getirtmiş, ellerini ayaklarını zincire vurdurmuş, sonra bütün mallarını kendisine vererek sırtındaki elbise ile **Hottelden** çekip gitmesini istemiştir.

Arapların servet düşkünü bu gözü dönmüş valisi **Esed** ile, inadına dindar bu ***Türk Hükümdarı*** arasında çok ibretli konuşmalar olmuştur. Onları bütünüyle buraya kaydetmek konuyu dağıtmak olur. Ne varki **Bedr Tarhan;** bu gözü dönmüş Arap valisinin, her şeye rağmen kendisini, sadece servetini ele geçirmek için öldürmeye kararlı olduğunu görünce Soğuk kanlılığını hiç bozmamış ve **Esed**'e küçük taşlarla, taş gibi sert olan kara vicdanına bir ders vermek istemiştir.

Büyük tarihçi **Taberî**'nin hicri 119/737 yılı olayları sırasında naklettiğine göre; *"Bedr Tarhan, onunla asıl hesaplaşmayı kıyamet gününde, Allah'ın adâletine bırakmak istercesine yerden bir **çakıl taşı** almış, onu semâya fırlatmış ve acı şikâyetlerini bu taşla sanki **Cenab-ı Hak**'ın katına ulaştırmak istercesine şöyle demiştir:*

"-Bu Allah (c.c.)'ın bir "ahdi" idi. Oysa sen onu hiçe saydın! Sözünde durmadın" **Bedr Tarhan** *bundan sonra eline ikinci bir çakıl taşı daha almış, onu da semaya sanki şikâyetini bu defa bu taşla Hz. Peygamber'in manevi katına ulaştırmak istercesine şöyle demiştir:*

"-Bu ise Hz. Muhammed (s.a.s.)'in bir "ahdi" idi. Heyhat sen Hz. Muhammedin ahdini de hiçe saydın" *Daha sonra **Bedr Tarhan** eline üçüncü bir çakıl taşı daha almış ve eliyle onuda semâya sanki şikâyetini bütün müslümanların başı olan* **"Halifeye"** *duyurmak istercesine şöyle demiştir:*

"-Buda Müminlerin Emiri Halife, hatta bütün müslümanların "ahdi"dir. Heyhat sen onada aldırış etmedin" *diyerek kalbinin derinliklerinden kopup gelen şikâyetini Allah'a, Onun Rasülu* **Hz. Muhammed** (s.a.s.) *ve Onun yeryüzündeki temsilcisi "Halife"ye duyurmak ve onları; Esed'in bu haksızlığın'a, zulmüne karşı şahid tutmak istemiştir*[50].

Bu manzaradan dehşete kapılan Esed, ibret alacağı yerde daha da hırçınlaşmış ve derhal bu müslüman Türk hükümdar ellerini, yani onu sembolik taşlarla Allah (c.c.), Hz. Muhammed (s.a.s.) ve Mü'minlerin Emiri "Halifeye" şikayet eden ellerini bir kılınç darbesiyle koparıp atmıştır. Daha sonra bir kin ve öfke yığını haline gelen bu kişi bir böğürtü halinde şöyle demiştir;

"İçinizde bu adamın, babasını öldürdüğü bir kimse varmıdır? *Bunun üzerine* ***Ezd Kabilesinden*** *yalın kılınç bir adam ortaya çıkmış* ***"Var benim!"*** *demiştir. Neylersiniz ki, Esed bu kişiye işaret etmiş ve onun pis, kirli, elinin indirdiği, yine pis, kirli bir kılınç darbesi ile, son anda bile* ***Allah*** *ve Onun* ***Rasulünü*** *ağzından düşürmeyen bu tertemiz müslüman Türk hükümdarının kafası uçurulmuştur (737)*[51].

Gerçekte **Esed**'in bu Türk Hükümdarı **Bedr Tarhan**'ın binbir türlü hiyânet ve alçaklık içinde boynunu vurdurmasına hiç kimsenin şaşmaması gerekmektedir. ***Zira,***

---

[50] et-Taberî, VII, s. 136.
[51] et-Taberî, VII, s. 137.

Arap valileninin, Aşağı Türkistan harekatında sık sık örneğini gördüğümüz gibi, Arap siyâsi idarecileri, ne Türklerin, ne de mahalli Türk hanlarının müslüman olmalarını, onların Hak Dinine yönelmelenini, hiç bir zaman ciddiye almamışlardır. Bu müslüman Türk hükümdarlarına her zaman bir "fasık, zındık ve mürted" Alah düşmanı gözü ile bakmışlar ve öylede muamele etmişlerdir[52].

Mâmâfih Türk Yurtlarındaki müslüman Türk varlığının bu huzursuz yılları vergiden başka birşey düşünmeyen ***Arap Vâlilerinin*** zorbalıkları, onların müslüman olmalarına rağmen hâlâ ***haraç*** ve cizye ödemeleri, diğer dini cemaat ve liderlerinin ***İslâm Dini***'ne karşı aşırı ve azılı davranışları **Nasr b. Seyyâr**'ın ***Doğu Tûran Yurduna*** vâli olarak gönderilmesine kadar devam etmiştir. **Nasr,** Türk Yurtlarına beraberinde İslâm hidâyet nurunu da getirmiş ve Türkistanda yeni bir ***"reform devri"*** başlatmıştır.

İşte bundan sonraki sayfalarda **Nasr**'ın; Türk Yurtları ve Türkler arasında bir bayram havası estiren bu dini ***reformlar ve İslâm Dini***'nin yeni çehresi üzerinde durulacaktır.

[52] Bu konularda çok geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdarı ve Hakanları***, s. 190 vd.

VII.
İSLÂM DİNİNİN AŞAĞI TÜRKİSTAN'DA YENİ İSTİKRAR DEVRİ VE NASR B. SEYYAR

Nasr b. Seyyar'la Gelen Yeni Müjde:

Emevîler'in tipik, aç gözlü, yerli prenslerin servetine göz koyan, çok aşırı hediye alan ve bunu dağıtmaktan hoşlanan Arap valisi **Esed b. Abdullah el-Kasri**'nin ***Belhte*** bir tümör patlaması sonucu vefat etmesinden sonra (737)[1], *Horasan; Doğu Turan Yurdu Valiliği* Halife **Hişamın** karşısına yine çok büyük ve önemli bir sorun olarak çıkmıştır. ***Orta Asya*** ve ***Türklerle*** ilgili meselelerde bir hayli tecrübesi olan bu değerli ***Halife***, meseleyi 3-4 ay gibi kısa bir süre dalgalanmaya bırakmıştır. O, bu süre zarfında daha fazla düşünme ve çevresindekilerle çok sıkı bir istişare etme fırsatı bulmuş ve kendisine takdim edilen adaylar arasından, fazla bir kabile teassubu olmayan, üstelik harbeden askerler arasında bir general olarak her zaman saygın bir yeri olan **Nasr b. Seyyarı,** ***Türk Yurtlarına*** vali olarak tayin etmiştir (737)[2].

Zaten, son otuz sene zarfında ortaya çıkmış olan dahili ve harici tehlike ve ihtilaflara karşı, Aşağı Türkistan işlerinde **Nasr** kadar şan ve şöhretini koruyabilmiş pek az devlet

[1] et-Taberî, VII, s. 139.
[2] et-Taberî, VII, s. 154.

adamı vardı[3]. ***Aşağı Türkistan***'da **Kuteybe b. Müslim**'in valiliğinin ilk yıllarında Türklerle yaptığı harblerde genç bir subay olarak kendini gösteren **Nasr**[4] ***Türk Yurtlarında*** büyümüş ***Türkçeyi öğrenmiş*** ve saçlarını devlet hizmetinde ağartmıştı. Bu bakımdan; ***"Nasr'ın ilerlemiş yaşı, ruhunun ve fikrinin tazeliğine en ufak bir zarar vermemiştir"***[5]. Taberî onun; ***akıllı, dürüst, yüksek meziyet sahibi bir kimse olduğunu"*** kaydetmektedir[6].

Gerçekte **Nasr b. Seyyar, Kuteybe b. Müslimden** sonra, ***Horasan***'a gelmiş en büyük Arap valilerinden biridir. Onun sâyesinde ***İslâm Dini, Aşağı Türkistan***'da yeni bir hamle gücüne kavuştuğu gibi, uzun yıllardan beri İslâmiyet namına bir trajedi yaşayan gayr-i Arap müslümanlar ve bu ***mühtedi Türklerin*** bu trajik hayatı, bir nevi alın yazıları olmaktan çıkmış ve onlar içinde yeni bir emniyet, huzur devri başlamıştır. Bu bakımdan **Nasr b. Seyyar**'ın ***Horasan'a*** ve senelerdir dini ve siyasi, problemlerle çalkalanıp duran ***Türk Yurtlarına*** bu defa bir vali olarak tayin edilmesi, hem halk, hem idâri çevrelerde büyük bir ferahlık yaratmış, hatta onun hakkında şiirler ve kasideler yazılmıştır. Nitekim bir şair bu duygularını şu şekilde dile getirmiştir:

"أضحت خرسان بعد الخوف آمنة　　من ظلم كل غشوم الحكم الجبار"

[3] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 73.
[4] İbn Miskeveyh, Tecârubü'l-Ümem II, s. 315, Krş. Zettersteen, K. V., Nasr md. İA., IX, s. 107.
[5] Wellhausen, J., a.g.e., s. 225.
[6] et-Taberî, VII, s. 156.

"Horasan bir kısım zorba, despotik valilerin zulmu ile nice korkulu günler yaşadıktan sonra artık emniyet ve huzura kavuşmuş oldu"[7].

Fakat ***İslâm Dini***'nin her hal-ü kârda hayrına olan bu huzur ve istikrar devrine nasıl gelinmiştir? İşte bu sorunun asıl cevabını vermeden önce bizim bir başka konuya, kısmende olsa açıklık getirmemiz gerekmektedir. O da, ***Emevîlerin*** bu ak saçlı, ak sakallı valisinin henüz bu yeni görevine başladığı yıllarda ***Türk Yurtları*** ve buralarda yaşayan müslümanların sosyal ve, dini durumları ve ***Buhara, Semerkant*** hatta ***Fergane*** gibi büyük şehirlerde yaşayan ve güçlü bir İslam toplumu, hâline gelen müslümanların siyasi Arap idaresi ile olan ilişkilerinin seviyesidir.

İstikrar Devrine Girişte Umumi Durum:

Eşres b. Abdullah es-Sülemî devrinde (727-729) ***Semerkant*** ve havâlisinde yerli halkın ***İslâmlaştırılması*** gibi çok masum bir niyetle başlayan ve kısa zamanda şekil ve istikamet değiştiren *Türk-Arap mücadeleleri,* Aşağı Türkistan da siyâsi bir buhran, bir iç kargaşa ve bir baş kaldırmaya dönüşmüştür.

Mühtedilerin başını çektiği, yerli halk ve prenslerin geniş ölçüde destekledikleri bu mücâdeleler **Nasr b. Seyyar**'ın ilk valilik yıllarına kadar sürmüştür. **Su-lu Han**'ın; **Esed**'in valiliği sırasında (735-737) **Kûr Sul** veya ***Bağa Tarkan*** tarafından öldürülmesi bu siyâsi mücadelelerde denge ve üstünlüğün, tekrar Arapların eline geçmesini

[7] et-Taberî, VII, s. 158.

sağlamakla kalmamış, bu aynı zamanda ***Aşağı Türkistan'***da İslâmiyetin yerleşme ve yayılması için de yeni bir devrin başlamasına sebeb olmuştur. Biz, özellikle **Nasr b. Seyyar** tarafından başlatılan bu devreye ***İslâmiyetin Türk Yurtlarında yeni istikrar ve huzur devri*** demeyi daha uygun buluyoruz.

İslâmî kaynakların kendisinden haklı olarak sitayişle bahsettiği **Nasr b. Seyyar** ve onun bir bakıma dini ıslâhat niteliğindeki temel hareketlerinin tahliline girmeden önce, ***Orta Asya'***daki mevcut durumun konumuz açısından ana hatları ile değerlendirilmesi ve bir durum tesbitinin yapılması, herhalde yararlı olacaktır. Bu buhranlar devrinin, özellikleri şunlardır:

1. ***Siyasi idârenin anlayışsızlığı, vergi tahsildarlarının olumsuz tutumu ve baskıları, hatta bazı dihkân ve diğer dini cemaat önderlerinin kasıtlı davranışları, Türk yurtlarında, İslam Dininin geniş halk kitlelerine mal edilmesi ve daha geniş bir sahaya yayılmasına, hala en büyük bir engel teşkil etmekte idi.***

2. ***İslâmiyetin yayılışı tamamen kendi seyrine bırakılmış ve devlet bu hususta yapıcı bir politika gütmediği gibi, tebliğ ve irşad faaliyetlerini de benimsememiştir. Hatta ferdi tebliğ faaliyetleri bile töhmet ve şaibe altında tutulmuştur. İslâm Dinini kabul edenlerin samimiyetine devlet hiç bir zaman inanmamıştır.***

3. *Hıristiyanlık, Budizm, Zerdüştlük* ***hatta*** *Müsevi* ***dinine bağlı kimselerin, kendilerini koruyan teşkilatları bulunduğu ve misyonerlik faaliyetlerine bütün imkanları ile devam ettikleri halde, büyük bir varlık haline gelen müslüman***

toplum hala desteksiz ve devlet himayesinden yoksun, âdeta başı boş bir durumda bulunmakta idi. Hatta işin daha garip yönü, gayri müslim cemaat önderleri bile müslümanlara (müslüman devlet adamlarının idâresi altında) ağır baskılar yapmakta ve vergiyi yerli halkı baskı altında tutmak ve onları İslâm Dininden uzaklaştırmak için en etkin bir silah olarak kullanıyorlardı.

4. ***Aşağı Türkistan'daki müslümanların gayr-i müslimler gibi, vergiye tabii olmaları, her devirde huzursuzluğun kaynağı olmaya devam etmişse de,*** *Müslüman Araplar'ın* ***uyguladığı şiddet tedbirleri ile kimse fazla bir direniş ve mukavemet göstermemiş ve çoğunlukla o şartlar altında yaşamaya boyun eğmişlerdir. Vergi toplamakta âdil bir nizamın sağlanması ve vergi suistimallerinin önlenmesini Nasr b. Seyyar'a kadar hiç bir Arap valisi düşünmemiştir.***

5. *Baykent, Buhara ve Şemerkant* ***gibi ağırlığını Türk nüfusunun oluşturduğu büyük şehirlerdeki müslüman toplum, büyük ölçüde en olumsuz şartlar altında bile, Arap siyasi idare ve hâkimiyetine bağlı kalmayı tercih ediyorlardı.***

6. ***İç isyan ve kargaşalıklar nedeniyle yurt ve yuvalarını terkeden ve İç Asya'ya göç eden mahalli müslümanlar, hala eski yurtlarına bir türlü dönmemişlerdir. Arap Valileri,*** *Türgeşlerle* ***olan mücâdelelerinde kesin bir üstünlük elde edemedikleri için, onlarla olan ve askeri bir macera olmaktan ileri gitmeyen harblerine devam etmişlerdir. Bu ise müslüman*** *Türklerin* ***iki ateş arasında kalmalarına ve yüzlerce, binlerce Türkün ölmesine sebeb oluyordu.***

Sabit Kutne'nin Meşhur Türkistan Kasidesi:

İşte **Nasr b. Seyyar**'ın ***Horasan*** valiliğinin ilk yıllarında ***Aşağı Türkistan***'daki müslüman toplumun durumu hiç iç açıcı olmadığı gibi, ***İslâm Dini***de yarınların ümidi olmaktan çıkmış ve bir dereceye kadar kendi kabuğuna çekilmiş bulunuyordu. Arab devlet adamı ve idârecileri arasında durumun vehametini gören anlayışlı kimselerde yok değildi. Türk Yurtlarında, ***İslâm Dini***'nin bu hazin durumuna üzülen bir çok kimse vardı, bunlardan biride değerli komutanlardan biri olan **Sabit Kutna** idi.

Zira **Eşres** zamanında ***Semerkant*** ve havalisinde büyük bir İslâmlaştırma kampanyası başlatmış olan ihtiyar mücâhid **Ebû Saydâ**'nın mücâdele arkadaşlarından biri ve **Eşres**'in yeni mühtedilere karşı takındığı gayri İslâmi ve insani tavırların, pervasızca karşısına dikilen ve bu yüzden uzun süre, hapishanelerde kalan bu çilekeş insan, bu buhranlı devirlerde, ***Türk Yurtlarındaki*** İslâm ve müslümanların feci durumu hakkında ağıtlar yakmaktan çekinmemiştir. Bu gayretli ve çilekeş müslüman, kalbinin derinliklerinden kopup gelen, nağmelerini bir şiir şeklinde ifade etmiş ve bunları ne ilginçtir ki **Nasr**'a, daha vali olmadan önce takdim etmiştir.

Bizim muhteva bakımından ***Türkistan Kasidesi*** demeyi daha uygun bulduğumuz ve lirizmin en iyi örneklerinden biri olan söz konusu kasidenin büyük bir kısmını ***Taberî***, meşhur eserinde nakletmiştir. **Sabit Kutne** bu uzun kasidesinde devrin yolsuzluklarından acı acı şikayet etmek ve ***Türk Yurtlarının*** bu acıklı durumunu bir yanar dağ gibi şöyle haykırmıştır.

"لم يستبق ومن أعلام عرصتها — إلا شجيج وإلا موقد النار
ديار ليلى قفار لا أنيس بها — دون الحجون وأين الحجن من دار
نقارع الترك ما تنفك نائحة — منا منهم على ذي نجدة شار
لا يصرف الجند حتى يستفيئبهم — نهبًا عظيمًا ويحوي ملك جبار
وتعثر الخيل في الأقياد آونة — تحوي النهاب إلى طلاب أوتار
لذكر منك أمرًا قد سبقت به — من كان قبلك يا نصر بن سيار
وما تلبست بالأمر الذي وقعوا — به علي ولا دنست أطماري
ولا عصيت إمامًا كان طاعته — حقًا علي ولا فارقت من عار"

"Türkistan o kadar yağma edilmiştir ki orada, yanan, yıkılan ocaklar, bir çok yaralı kimseler ve viranelerin direklerinden başka hiç bir şey kalmadı.

Leylânın diyarı, bu harbler dolayısıyla artık kimsesiz bir çöle döndü. Orada şimdi aç, fakir yavrular ve yıkık viranelerden başka ne kaldı?

Türklerle çarpışıp durmaktayız. Onlardan ve bizlerden bir çok asil kimseler ölmektedir. Gerek bizim gerekse onların kadınları bu kahramanılar için ağlayıp durmaktadır.

Askerler ya cebbar bir hükümdarın mülkünü yağma veya çok büyük ganimetler almadan hiçbir yere ayrılmaz olmuşlardı.

Atların sırtına bazan öyle ağır ganimetler yüklüyorlardı ki, süvariler onların üstüne binmek şöyle dursun ancak gemlerinden çekerek yürüyorlardı.

Ey Nasr b. Seyyar! İşte ben sâdece senden önce gelen bu kişilerin yaptıkları bütün yolsuzlukları bir bir zikrediyorum, başka değil.

Bana gelince ben onların bu haksız olarak topladıkları ganimetlerden hiç bir şey almadım. Ben böylece onların kirli işleri nede karışmadım.

Hem ben üzerime itaat etmesi gereken bir İmam'a asla başkaldırmadım, onun yüzünü kızartacak hiçbir suç işlemedim"[8].

Nasr b. Seyyar; Yeni Görev Başında:

Evet, **Nasr b. Seyyar** ***Doğu Tûran Yurdu***'na genel askeri vali olarak tayin edildiği yıllarda, Türk Yurtlarının durumu, **Sabit Kutne**'nin söz konusu *Türkistan Kasidesinde* dile getirdiğinden farklı değildi. Onun valiliği ile birlikte, ***Aşağı Türkistan***'da ***İslâm Dini***nin yayılması yolunda yeni bir devir başlamıştır ki, bu devre Aşağı Türkistan müslümanlığı için yukarda da ifâde edildiği gibi ***istikrar ve huzur devri demek daha uygun olacaktır.***

Büyük Halife **Ömer b. Abdü'l-Aziz** istisna edilirse, ***Horasan'a*** gelmiş geçmiş bütün vali ve devlet adamları arasında, bölge halkının problemlerine eğilen ve ***İslâm Dini***'nin yayılmasına engel olan manileri ortadan kaldıran bu uğurda ciddi gayret ve samimiyet gösteren, ayrıca müslüman topluma ilk defa sahip çıkan ve bunu korkusuzca ilan eden tek Arap valisi diyebiliriz ki, **Nasr b. Seyyar** olmuştur.

Gerçekte **Nasr**; akıllı, dirâyetli, insanları iyi idâre etmesini bilen bir kimse idi. O'nun bu yüce karakterlerine işaret eden **Taberî**, **Nasr**'dan sitayişle bahsetmekte ve şöyle demektedir: ***"Horasan, O'nun zamanında öyle mamur ve***

[8] et-Taberî, VII, s. 56.

müreffeh bir ülke oldu ki, ondan önce katiyyen bu seviyeye ulaşmamıştı. Haraç ve cizye işlerini yoluna koydu. İdare ve vergiyi düzelterek ıslah etti"[9].

Nasr; zaten vali olarak tayin edilmeden önce de, ***Orta Asya*** fetihlerinde Arap ordularının giriştikleri bir çok harplerde, görev aldığı için yerli halk ve onun başbaşa kaldığı meseleleri, çok iyi biliyordu. Nitekim o; *"valilik beraatı"* kendine takdim edildiği zaman halka hitaben yaptığı konuşmada diğer valilerin uzun uzun cümleler ifade etmekten aciz kaldıkları gerçekleri, bir kaç kelime ile dile getirmiş ve vermek istediği mesajları da en güzel bir şekilde vermiştir. Tecrübeli devlet adamı, bu hutbesinde şöyle demişti; ***"Bizim adamlarımıza bütün gücünüzle sahip çıkınız. Çünkü biz sizin iyi olanınızın iyiliklerini, kötü olanınızında kötülüklerini çok iyi biliyoruz"***[10].

Zaten **Nasr**'ı, diğer insanlarda ayıran ve üstün kılan temel vasfı da bu idi. O'nun özelliği, **H.A.R. Gibb**'in de işaret ettiği gibi otuz sene faal bir liderlik ettikten sonra, ***"Horasan ve Orta Asya'daki vaziyete hiç bir Arap valisinin muvaffak olamadığı bir şekilde öğrenmiş olması idi"***[11]. Bu özellikleri yanısıra **Nasr** çok kuvvetli, azim ve irâde sahibi olan bir kimse, o bürokrasinin gereğini yapmakla yetinen statüskocu bir vali olmaktan ziyade ne yapacağını iyi bilen bir hareket adamı, bir ıslahatçı idi. Kolay ve isabetli kararlar verir ve bunu çok rahat uygulamaya koyardı.

[9] et-Taberî, VII, s. 158, İbnü'l-Esîr, V, s. 227, 228.
[10] et-Taberî, VII, s. 159.
[11] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 73.

İlk Reform Hazırlıkları:

Nasr, ***Türk Yurtlarına*** klasik anlamda bir çok valiler gibi kayıtsız şartsız, *Şam'ın* arzularına uygun hareket etmek için değil; bilakis ***İslâm Dini***'ne bölge halkının hayrına dini, sosyal ve mali sahalarda bir kısım köklü reformlar yapmak için gelmişti. Aksi halde bölgenin ***Emevi, Arap hakimiyetinden*** kopmasının önlenmesine imkan yoktu.

O'nun için görev kendisine verilince derhal kafasında daha önceden tasarladığı planları büyük bir cesaret ve ümitle tatbik sahasına koymak için teşebbüse geçmiş ve bunda kendisinden önce hiç bir valiye nasip olmayacak bir tarzda da başarıya ulaşmıştır. **Nasr**'ın, daha önce **Ömer b. Abdü'l-Aziz**'in bile bir bakıma gerçekleştirmek imkanı bulamadığı bu ***reform hareketlerinde*** başarıya ulaşmasında kanaatimize göre, **Su-lu Han**'ın ölümü ile ***Türgeş tehlikesinin*** önemli, ölçüde azalması ve Horasan'ın bir bakıma **Türk Yurtlarının, Irak** genel valiliğinden ayrılarak bizzat **Nasr**'ın idare ve tasarrufunda, doğrudan doğruya, ***Halifeye*** bağlı, daha müstakil bir varlık bir başka ifade ile ***eyalet*** haline gelmesi gibi[12] yeni gelişmeler şüphesiz önemli ölçüde rol oynamıştır.

Nasr'ın, ***Horasandaki*** icraatı incelendiğinde reform hareketlerini kademeli olarak başladığı ve çok büyük bir maharetle gerçekleştirdiği görülür. O her şeyden evvel zemini buna hazırlamakta işe başlamıştır. Bu cümleden olmak üzere ilk önce **Esed** tarafından ***Belh'e nakledilmiş olan eyalet merkezini tekrar Merv***'e, taşımıştır. Zaten

[12] Shaban, M. A., a.g.e., s. 127, Wellhausen, J., a.g.e., s. 225.

Arapların geleneksel askeri karargahı ***Merv*** idi. Ayrıca bu ona Türkistan işlerini halletme ve oralara düzenleyeceği seferler için büyük bir manevra imkanı verecekti.

Bundan sonra birlikte çalıştığı ve çok güvendiği kimseleri çeşitli bölgelere, büyük görevlere tayin etti. Bölge valilerinin çoğunu değiştirdi, yeni yeni atamalar yaptı. Bu cümleden olmak üzere mesela **Kuteybe**'nin ehliyet ve dirayetine sahip olan oğlu **Kutan**'ı ***Semerkant*** ve yöresine tayin etti ve ***Buhara*** havalisini itaat altında bulundurmak için ***Ceyhun Nehrinin*** öte tarafındaki kuvvetlere ***komutan olarak gönderdi***[13]. O, böylece bir taraftan kendisine engel olabilecek muhaliflerini saf dışı bırakarak tesirsiz bir hale getirdiği gibi, diğer taraftan da devlet düzenini müessir bir şekilde işleyecek bir hale getirmiş oluyordu. Böylece ***Nasr'ın; "Adamlarımıza sahip çıkın!"*** sözü ile ne demek istediği, bir kere daha ve çok iyi anlaşılmış oluyordu.

Şimdi sıra uzun süredir kargaşalık ve anarşinin hüküm sürdüğü ***Aşağı Türkistan***'da yapılması zorunlu olan ıslahat hareketlerinin gerçekleştirilmesine gelmişti. **Nasr**, her şeyden önce **Hişam**'ın da yardım ve himayesine güvenerek ***Türk Yurtların*** da bir hayli sarsılan Arap siyasi otoritesini iade ve yeniden ihya azminde idi. Hatta **Gibb, Kutnan**'ın tayinini bile bu gayeye matuf bir hareket olarak mütalea etmektedir[14]. Bu maksatla hicrt 121 (738 m.) yılında ***Orta Asya***'ya ilk seferlerine çıktı.

[13] et-Taberî, VII, s. 157, Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 74.
[14] Gibb, H.A.R., s. 74.

Taberî; *Ceyhun Nehrini* geçen ve *Demir Kapı*[(15)] istikametinde *Aşağı Türkistan*'ın iç kısımlarına doğru ilerleyen **Nasr**'ın, bu ilk seferinden geri döndüğünü ve **Merv**'e gelerek meşhur hutbesini okuduğunu zikretmektedir[(16)]. Halbuki böyle çok iyi bir hazırlık yaptıktan sonra *Orta Asya* seferine çıkan **Nasr**'ın, karar değiştirmesi ve geri dönmesinin ciddi sebebleri olmalıdır.

Merv'e döndükten sonra bir *hutbe* okuduğu ve bölge halkını senelerce uğraştıran meselelere kesin çözümler vaad ettiği düşünülürse, tecrübeli *Valinin*; halkın, özellikle mühtedilerin senelerdir bekleyen bu problemleri çözmeden önce böyle bir sefere çıkmanın pek fazla bir yarar sağlamayacağına, inanmış olmasından ileri geldiği anlmaşılmaktadır. Çünkü o; belkide, daha bu ilk temaslarında ***"memleketi yalnız kuvvet ve zulümle muhafaza etmenin ve boşuna kuvvet sarfetmenin ne derece beyhüde olduğunu anlamıştı"***[(17)].

Diğer Dini Cemaat Önderlerinin Yıkıcı Faaliyetleri:

Gerçekte **Nasr**'ı harekete geçiren ve bu yolda çalışmaya mecbur eden ciddi sebebler vardı. Bunların en önemlilerinden biri ve belkide birincisi şimdiye kadar hiç bir valinin üzerlerine varmadığı veya varmak istemediği,

[15] Daha geniş bilgi için bkz. Barthold, W., İA. **Demir Kapı** md. III, s. 522. Demir Kapı: Farsça ***Dar-ı Ahanin*** veya, ***Darband-ı Ahanin***, arapça, ***Bâbü'l-Hadîd*** veya eski Türkçe **Tamir Kapığ**, İslâmi literatüründe mühim boğaz veya geçitlere delalet eden bir isimdir. Fakat burada asıl zikredilen, ***Bağsun Tağ*** silsilerindeki 10-18 metre genişliğinde ve 3 km. uzunluğunda ***Semerkant*** ve ***Buhara'dan Belh'e*** giden ana yol üzerindeki meşhur geçittir.

[16] et-Taberî, VII, s. 173, İbnü'l-Esîr, V, s. 236.

[17] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 73.

bölgedeki diğer dini cemaat ve önderlerinin İslâmiyet aleyhine takındığı garip durumları idi.

Yerli halkın hükümet otoritesinden fazlasıyla bezgin olması, devlet adamlarının müslüman halka, ***irtidat*** etmeye varıncaya kadar baskı yapmaları, Orta Asya'da ***Zerdüştlük, Hıristiyanlık, Mani, Buda*** hatta ***Müsevîlik*** gibi eski ***Arî*** ve ***Sâmî*** dinlerinin yararına olmuştur. Netice bu dinlere bağlı ***misyonerler*** ve özellikle dini cemaat önderleri müslüman Araplar tarafından veçilmiş olan imtiyazları, kendi lehlerine kullanarak bölgede çok kesif bir dini faaliyete girişmişlerdir.

İslâmiyetin bu asırlarda diğer Asya dinleri gibi ***misyonerlik faaliyetleri ile pek fazla desteklenmediğine*** işaret eden **W. Barthold**[(18)], yine bir başka eserinde: ***"Orta Asya'da Hıristiyanlık, Budizm, Manihaizm vs. gibi dinlerin başlıca muvaffakiyetlerinin VII. asrın nihayeti ile VIII. asrın başlarında, yani bölgede İslâmiyetin Araplar sayesinde siyasi hakimiyetini sağlam bir şekilde kurmuş olduğu bir zamana rastladığını kaydetmektedir***[(19)]. Bunun ise çok ters ve ilgi çekici bir gelişme olduğunu hatırlatmakta bilmem yarar var mıdır? Evet, Arap idaresinin bölgede en güçlü ve en kuvvetli olduğu devirlerde, ***İslâm Dini*** değil, fakat diğer dinler ***İç Asya***'da daha çok yayılma ve gelişme imkanına kavuşmuş oluyorlardı.

Çeşitli dinlere bağlı bu hızlı ***misyonerler***, kendi dinlerini kabul edenlere karşı gösterdikleri yakınlıklar yanı sıra, onlara bir takım maddi çıkar ve kolaylıklar sağlamaktan da bir türlü geri kalmıyorlardı. Mücerred dine davet

[18] Barthold, W., ***Four Studies***, Leiden, 1956, s. 19.

[19] Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler***, İstanbul, 1927, s. 43.

etmenin yanısıra yerli halka (hatta müslümanlarda dahi) gösterdikleri bu yakın ilgiler söz konusu misyonerlerin **W. Barthold**'unda işaret ettiği gibi önemli ölçüde muvaffak olmalarını sağlamıştır.

Eski ***Arî*** ve ***Sâmî*** dinlerinin bölgede kaydettiği bu kabil başarılarının bir diğer sebebi de bu dinlerin bir bakıma manevi önderleri olan ***Piskopas, Haham, Merzuban*** gibi kimselere ***Müslüman Devletin*** yani Arapların pekte sonunu düşünmeden vermiş oldukları bir kısım ciddi imtiyazlardı. Bu kimselerin değil kendi dindaşları, diğer yabancı kimseler, hatta yerli müslümanlar üzerinde bile büyük nüfuz ve sultaları vardı. Siyasi Arap hakimiyeti bu gayr-i İslâmi sultayı yıkacağı veya en azından zayıflatacağı yerde, bilakis bilerek veya bilmeyerek daha da kuvvet ve güç kazanmasına yardım etmiştir. Şöyleki;

Diğer yerlerde olduğu gibi ***Aşağı Türkistan***'da yerli ahali devlete her sene belirli bir miktarda vergi ödemek zorunda idi. Şüphesiz bu vergilerin kaynağı arazi ve gayri müslimlerin ödedikleri paralardı. Bunların yanı sıra bölgelere göre anlaşmalarla tesbit edilen vergi miktarlarını halktan toplama ve mahalli Arap temsilcisine teslim işini de adı geçen dini cemaat önderleri ile mahalli prensler ortaklaşa olarak yürütüyorlardı[20]. Fakat, umumî olarak hesaplanan bu vergilerin, fert başına düşen miktarlarının tayin ve tesbit işlemi ***mahalli prenslerle, dini cemaat*** önderlerinin takdirlerine bırakılmıştı.

Bu durumda ***Haham Başı*** *Yahûdîlerden*, ***Marzuban***

[20] Yusuf, M. A., a.g.e., s. 66.

Mecûsilerden, **veya** *Zerdüştlerden* vergi topluyorlardı. Bunlara pek tabii olarak ***Hıristiyanları*** da ilave etmemiz geremektedir. Zira, ***"Hıristiyanların miktarı da herhalde pek bilinmemesine rağmen elbette büyük bir çoğunluk teşkil ediyorlardı"***[21].

Aşağı Türkistan'da İslâmı tebliğ ve irşad hareketinin teşvik edildiği devirlerde bu kimselere, yani gerek ***mahalli prensler***, gerekse dini cemaat önderlerine, yerli halktan hiç bir cebr ve zorlama yapılmadan müslüman olanların, adam başına düşen vergiden ***muaf tutulmaları*** emredilmişse de bü emirler sadece amiller (vergi tahsildarları) değil, diğer mahalli prensler özellikle dini cemaat önderleri tarafından da pek uygulanmak istenilmemiştir.

Meselâ, **mecûsîlerin** vergilerini toplayan ve takdir eden **Bahamsis**, kendi adamlarından biri ihtida edipte müslümanlığa girmişse, değil onu vergiden muaf tutmak, bilakis cezalandırıyor ve toplum içinde sevilmiyen ve daima kötü gözle bakılan bir kimse durumuna sokuyordu[22]. Fakat, ***Mecûsî*** ve ***Zerdüşt*** olanlara her türlü kolaylık gösteriliyor, icabında daha az vergiler takdir ediliyordu. ***Zerdüştlerin***, Semerkant önderi **Muğh** da, İslâm Devletinin idaresi altında kendi mensuplarını vergiden muaf tutuyor ve gayr-i müslimlere hatta müslümanlara vergi yükleyebiliyordu[23].

Hıristiyan toplumun manevi önderi **Aşbabad b. Cüraycür**, diğer bir okunuş ile **Gregory** ve ***Yahûdilerin***

[21] Wellhausen, J., a.g.e., s. 227.
[22] Dennett, Jr. Daniel G., ***Conversion and Poll Tax in Early İslâm***, Cambridge, 1950, s. 126.
[23] Barthold, W., ***Four Studies***, s. 16.

manevi önderi **Akîba**'nın yaptıklan da **Bahramsîsten** pek farklı değildi. Neticede ne olursa müslüman halka oluyor ve onlar müslüman oldukları halde haksız ve adaletsiz olarak çok ağır bir şekilde vergi ödüyonlardı. Büyük tarihçi **Taberî**; bu şekilde haksız yere vergi ödeyen müslümanların **sayısının sadece *Merv'de* 30.000 kişi** (hayret verici bir rakam) olduğunu kaydetmektedir[24]. Hatta vergi toplama ve takdir işinde bu cemaat önderleni tarafından o kadar ileri gidiliyor ve taraf tutuluyordu ki, hiç bir dine mensup olmayan ***müşriklerden*** bu kimseler, bir cemile olsun diye vergi dahi istemiyorlardı. Taberî'nin açık nivayetlerinden bu kabil vergi ödemeyen **kimselerin sayısının *Merv* ve civârında 80.000** kişi olduğu anlaşılmaktadır[25].

Müslüman Arap İdarecilerinin Gafleti:

Bütün bunlar, ***Aşağı Türkistan*** müslümanlarının, ne kadar sahipsiz, desteksiz ve ağır şartlar altında dini hayatlarını sürdürmeye zorlandığını açıkca ortaya koymaktadır. ***Neylersinizki bir bakıma kafir olmak veya hiç bir dine girmemek, müslüman Arap idaresinde müslüman olmaktan daha avantajlı idi.*** Cizye de durum böyle olduğu gibi haraç (arazi vergisinde de) bundan pek farklı değildi. Bu kimseler arazi vergisini takdir ve toplama işinde de çok tarafgir davranıyor kendi dinlenine mensup olanlardan çok cüz'i bir vergi aldıkları halde müslümanlara ağır arazi vergileri yüklüyorlardı[26].

Gerçekte müslümanlar için pek te iç açıcı olmayan bu

[24] et-Taberî, VII, s. 173.
[25] et-Taberî, VII, s. 173, İbnü'l-Esîr, V, s. 236.
[26] Dennett, Jr. Daniel, C., a.g.e., s. 126.

uygulamalar, ***Aşağı Türkistan***'da hem İslâmiyetin istikbali hem de siyasi Arap hakimiyetinin devamı yönünden çok büyük bir tehlike teşkil ediyordu. Müslüman halk, siyasi idareden soğutularak ister istemez diğer dinlerin kucağına itiliyor, bu olmadığı taktirde, en az onların müslüman olmaları önlenmiş oluyordu. ***Cizye*** ve ***Haraç*** gibi resmi devlet vergileninin toplanmasında, gayr-i meşru uygulamanın bu şekilde tamamen dini maksatlara alet edilmesi sayesinde, halkın bir taraftan **Arî** ve **Sâmî** dinlenine rağbeti artarken diğer taraftanda ***Türk Yurtlarında*** bu dinlerin hem savunucusu hem de uygulayıcısı güçlü bir toplum kendiliğinden ortaya çıkmış olacaktı.

Arap idaresi vergi musluklarının şakır, şakır akması için her nedense şimdiye kadar bu büyük tehlikeyi anlamamak ve görmemezlikten gelmekte ısrar etmişlerdir. Çünkü, onlar için asıl mesele yerli halkın müslüman olması, Allah'ın hidayetine kavuşması değil, vergi musluklarının olanca hızı ile para akıtması idi. ***Müslüman Araplar,*** Türk Yurtlarına ***"Halifenin çiftliği"*** gözü ile bakıyorlardı[27]. Bütün bu gayri adil üygulama ve tasarruflar, siyasi huzursuzluğun senelerce asıl kaynağını teşkil etmiş ve Araplar gelişen hadiseler ve siyasi buhranlar karşısında, defalarca ***Aşağı Türkistan'ı boşaltma durumunda kalmışlardı.*** Tecrübeli Vali Nasr, durumun bu nezaketini kavramakta ve müstakbel tehlikelerin ne kadar büyük olacağını sezmekte gecikmemiştir.

Bu meselenin daha fazla sürüncemede kalmasının bir çok mahzurlan vardı. Bunun için derhal harekete geçti.

[27] İbnül-Esîr, V, s. 95.

Merv'de halkın karşışında bu acı gerçekleri dile getiren uzun bir konuşma yaptı. ***Hıristiyan, Mecûsî ve Mûsevî*** dinlerinin liderleri ve onların bir çok bakımlardan ***İslâm Dini***ni çökertmeye matuf yıkıcı faaliyetlerinden bahsetti. Böylece o, ilk defa Arap idaresi ve halkın nazarı dikkatini onların yoğun faaliyetleri üzerine çekmiş ve tehlikenin önemini bütün vehametiyle ortaya koymuş oluyordu.

Sonra bunlara kendisinin bir karşı tedbir olarak neler yapmak istediğini açıkladı. **Nasr**'ın bu uzun ve yürekli konuşması, eserlerinde bir çok tutarsız görüşleri ile bîtaraf davranmadığı bir gerçek olan **Prof. M. A. Shaban**'ın iddia ettiği gibi, ***sadece Merv'deki, Arap sâkinlerinin vergi sistemindeki suistimallerinden doğan şikâyetleri gidermek için***[28] okuduğu bir hutbe değildir. Belki bütün bölgenin özellikle uzun zamandan beri çalkalanan ***Türk Yurtları***'nın müstebid vergi sorumlularının gayr-i meşru tasarruflarından kurtulmaları için yaptığı bir aff-ı umumi idi.

Üstelik müslüman **Arap ahalînin,** değil *Merv*'de bölgenin diğer şehirlerinde mesela ***Buhara*** ve ***Semerkant*** gibi, vergi de dahil siyasi Arap idaresinden şikayetçi olduklarını isbat etmek çok zor bir meseledir. Zira temel kaynaklarda bu hususu teyid edecek açık rivayetler hemen hemen yok gibidir. Vergi haksızlığmndan asıl yakınan gayri Arap müslümanlar, bu arada ***Buhara*** ve ***Semerkant*** havalisinde yaşayan ***müslüman Türklerdi.*** Hatta bu zavallılar zulme kadar varan ağır baskılara dayanamamışlar ve Türk militarizminin yeni temsilcileri **Türkeşlerden** yardım istemişlerdir.

[28] Shaban, M. A., ***The Abbasid Revolution,*** s. 129-130.

Nasr b. Seyyar'ın Merv'de Yaptığı Tarihi Açıklama:

Nasr'ın, klasik kaynaklarımızdan sadece **Taberî'nin** tam metnini zikrettiği, söz konusu hutbesi, konumuz açısından son derece önemli tarihi bir belgedir. Bu aynı zamanda Arap idaresinin yolsuzluklarının en yürekli ağızdan ifadesi ve Türk Yurtları, ***Baykent, Buhara ve Semerkant'da*** yaşayan ve vergi adaletsizliği yüzünden inleyip duran müslümanlara, cesurca yapılmış bir çağrı idi. **Nasr,** ***Merv*** camiinde[29] muhtemelen bir ***Cuma*** günü okuduğu meşhur .hutbesinde aynen şöyle hitab etmiştir:

"ألا إن بهرامسيس كان مانح المجوس يمنحهم ويدفع عنهم ويحمل أثقالهم على المسلمين. ألا إن أشبداد بن جريجور كان مانح النصارى. ألا إن عقيبة اليهودي كان مانح اليهود يفعل ذلك. ألا إني مانح المسلمين أمنحهم وأدفع عنهم."

"Duymuş olunuz ki! *Bahramsîs,* ***mecûsîlerin koruyucusu idi. O, mecûsîlere bol bol ihsanlarda bulunuyor, borçlarını ödüyor ve onların ağırhklarını (vergilerin) müslümanlara yüklüyordu.***

Yine duymuş olunuz ki! *Aşbadad b. Cüreycûr,* ***hıristiyanların koruyucusu idi. O da, Bahramsis gibi davranıyor ve Hıristiyan olanlara her türlü iyiliklerde bulunuyordu.***

Duymuş olunuz ki! *Akîbatü'l-Yahûdî* ***ise, Yahûdîlerin koruyucusu idi. 0 da tıpkı diğer dini cemaat önderleri gibi davranıyor ve Yahüdilere ihsanlarda bulunuyordu.***

[29] Wellhausen, J., a.g.e., s. 228, 2-krş. et-Taberî, IX, s. 1689.

Duymuş olunuz ki! Artık bende müslümanların koruyucusuyum, Onlara her türlü iyiliği yapıyorum. Onların borçlarını ödüyor ve ağırlıklarını (vergilerini) müşrikler üzerine yüklüyorum Şunu iyi biliniz ki, bundan böyle daha önce kararlaştırılan ve toplanan vergiden fazla olanı benim tarafımdan asla kabul edilmeyecektir.

Size Mansur b. Ömer b. Ebul-Harkâ'yı bu yolda irtikab edilmiş zulümleri meydana çıkarmak üzere âmil tayin ettim. O'na sizlere karşı adaletli olması için emirler verdim. Eğer sizlerden, müslüman olan herhangi bir kimseden hala cizye alınıyor ve ağır haraç ödüyor, bilakis aynı miktar müşriklerden alınmıyorsa, böyle kimseler durumunu Mansur b. Ömer'e bildirmeldirler. O, bu kabil vergi haksızlıklarını düzeltecek, müslümanlardan kaldıracak ve müşriklere yükleyecektir"[30].

Mühtedîler ve Yeni Vergi Komisyonlarının Kurulması:

Nasr b. Seyyar, *Merv*'de geniş halk toplumu önünde yaptığı konuşmasında dile getirdiği bu ciddi meselelenin halledilmesini istemiştir. O ayrıca, gayr-i müslim cemaat önderlerinin üzerine büyük bir cesaretle yürümüş ve vergi toplamak hususunda, şimdiye kadar devam edip gelen haksızlık ve suistimalleri gidermek için yukarıda da işaret edildiği gibi **Mansur b. Ebi'l-Harka'**nın başkanlığında derhal yeni bir ***komisyon*** kurulmuştur.

Yeni vergi ıslah komisyonu, bu yolda vaki olabilecek her türlü yolsuzluk ve şikâyetleri tesbit etmek ve değerlendirmek için kesif bir çalışmaya başladı. Yapılan

[30] et-Taberî, VII, e. 173, krş. İbnü'l-Esîr, V, s. 236.

şikayetlerin bir hayli kabarık olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu şikayetler o kadar kısa zamanda neticelendiriliyordu ki, **Taberî**'nin rivayetine göre ikinci bir Cuma gününe kadar yani bir hafta içinde **30.000** müslüman müracaat etmiş[31] ve kendilerinden haksız yere alınan cizyelerden muaf tutulmalarını ve durumlarının bu yeni gelişmeye göre düzeltilmesini istemişlerdir. Bu rakam aynı zamanda gayri Arap, fakat vergi mükellefiyeti olan müslümanların sayısı hakkında da bir fikir vermektedir.

Bu arada vergi komisyonu ***müşrik*** olduğu halde ***vergi ödemeyen*** kimseleri araştırmıştır. Varılan sonuç bizleri hayrette bırakacak derecededir. Sayıları 80.000'e varan bir gayri müslim (müşrik) kitlenin sadece müslüman olmamaları için özel surette himaye edildikleri ve devlete esas vergi ödemesi lazım gelen bu büyük çoğunluğun hiç bir vergi ödemedikleri tesbit edilmiştir[32]. Komisyon bir taraftan gerçek müslümanların vergiden muaf olduklarını ilan ederken diğer taraftan da gayri müslimler zaten yükümlü oldukları cizye ve haracı ödemeye mecbur tutulmuşlardır.

Bütün bu yeni düzenlemelerde mümkün olduğu kadar halkın ***İslâm Dini***'ne girmelerini sağlayacak müsait bir yol izlenmiş oluyordu. Her ne kadar **Nasr**, bu geniş açıklamalarını **Merv**'de yapmış ise de, asıl mesele çok geniş manada Aşağı Türkistan ve burada ceryan eden mühtedilerle ilgili olduğu gözden kaçmamalıdır[33]. Zira,

[31] et-Taberî, VII, s. 173, Dennett, Jr. D.C., a.g.e., s. 126. Wellhausen, J., a.g.e., s. 222.
[32] et-Taberî, VII, s. 173, Dennett, Jr. D.C., a.g.e., s. 126. Wellhausen, J., a.g.e., s. 227.
[33] Krş. Wellhausen, J., a.g.e., s. 228.

Türk Yurtlarında, çok daha önce başlayan ve **Ömer b. Abdül-Aziz** devrinde bütün vehametiyle açığa çıkan bu mücadele, **Eşres** zamanında da devam etmiş ve her defasında mühtedilerin davalarını kaybetmeleri ile neticelenmişti.

Nasr'ın şüphesiz büyük bir başarı ile gerçekleştirdiği bu icraatına, malüm çevreler tarafından bu defa, her nedense pek fazla bir mukavemet gösterilmemiştir. Gerek, **Ömer b. Abdül-Aziz,** gerekse **Eşres** zamanında gördüğümüz şiddetli direnmelerin tam aksine ***mahallî hükümdarlar*** ve dini ***cemaat önderleri,*** hatta ***amilerden*** hiç bir itiraz sesinin yükselmemiş olması; bizleri hayret ve dehşet içinde bırakmaktadır. Zayıf karakterli vergiden başka hiçbir şey düşünmeyen diğer valiler zamanında, müslüman halktan intikam alırcasına ortalığı vergi adı altında karıştıranların seslerini böyle bir anda kesmiş olmalarını kolay kolay izah etmemiz mümkün değildir. Onların süratli bir şekilde pasifize olmalarında şüphesiz şimdiye kadar göz yumulan suistimallerin bütün ayrıntıları ile açıklanması ve suçluların halkın huzurunda teşhir edilmiş olmalarınında çok büyük tesiri olmuştur. Bunda; pek tabii olarak **Nasr**'ın kuvvetli kişiliği, karekteri yanında, sağlam bir azm ve irade sahibi olmasının da büyük ve önemli bir yeri vardır.

Nasr, büyük bir cesaretle gerçekleştirdiği bu reformlar sayesinde, müslümanlarda dahil yerli halkı siyâsi idareden soğutan bütün şikayet sebeblerini de ortadan kaldırmış oluyordu. Artık halk ve mahalli prenslerin siyasi idarenin karşısında değil yanında olması beklenirdi. Ayrıca o, mahalli prenslerle çok güzel ilişkiler kurmuştu. Mesela **Nasr,** kendi kızını ***Buhara*** hükümdarı **Tuğ Şad**'a vermiş, O'da ona ***Buhara*** yakınlarında çok büyük bir çiftlik hediye etmiştir[34].

Nasr'ın Büyük Orta Asya Seferi:

Şimdi sıra, asıl meselenin kökünden halledilmesine gelmişti. O da ***Aşağı Türkistan***'ın hükümranlığının kendilerinin tarihi hakları olduğunu iddia eden ve bunun için ***Müslüman Araplarla*** kıyasıya bir mücadeleye girişen ***Türkeşler'in*** karşısına çıkmak ve yirmi senedir devam eden bu kanlı mücadeleye bir son vermekti. **Nasr** bunun için çok iyi bir ordu hazırlamıştır. Ayrıca bu ordusunu ***Semerkant, Kis, Uşrusana ve Buhara*** muharip Türk unsurundan oluşan 20.000 kişilik bir güçle takviye etmiş ve ***İç Asyaya*** son seferine çıkmıştır (121/738)[35].

O, bu hareketiyle uzun zamandan beri ara verilmiş olan siyasi Arap fetihlerine yeniden başlamak ve imparatorluğun hudutlarını ***Orta Asya*** istikametinde daha da genişletmek amacında olduğu görülmektedir. **Nasr,** Ceyhun havzasından Türk yurtlarına girmiş ve daha önceki vâlilerin aksine hiç bir mukavemet görmeden ilerlemiş ve ***Semerkant'a*** gelmiştir. Zaten o'na, ***Aşağı Türkistan'ın mahalli hükümdarları ye yerli halk bilâ mukavemet çoktan mutavaat eylemişlerdi***[36].

Diğer taraftan, **Nasr**'ın, ***Taşkent'e*** doğru ilerlediği haberi duyulunca, Türk Hakanı **Kûr Sul, Bağa Tarkan** derhal 15.000 kişilik dinamik ordusu ile harekete geçmiş ve süratle **Taşkent** önlerine gelmiştir. *Kûr Sul,* Nasr'ın izini

[34] Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdarları,*** s. 63.
[35] et-Taberî, VII, s. 174, İbnü'l-Esîr, V, s. 236.
[36] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 74.

bulmakta gecikmedi. O'nunla karşılaşmak için ordusunu uygun bir yerde harp vaziyetine koydu. Tecrübeli Arap generali çok geçmeden fena halde kuşatılmış, ve sıkıştırılmış olduğunu anladı. **Nasr**'da bir zamanlar **Merv**, yakınlarında ***Türk Hakanı*** **To-lu Han** tarafından tehdit edilen Arap generali **Ahnef b. Kays**'ın durumuna düşmüştü.

Fakat talih, bu çok müşkül anlarında ***Müslüman Araplara*** bir kere daha kurtarıcı elini uzatmakta gecikmedi. Araplar için son derece nazik ve tehlikeli olan bu kuşatma sırasında hiçte beklenmedik bir hadise oldu. Ilk anlarda kimsenin pek fazla dikkat etmediği bu küçük olay, haddizatında harbin mukadderatını Arapların lehine değiştirecek derece önemli idi. Zira, **Türk Hakanı,** bir gece yarısı **Nasr** ve Arap askerlerinin ***harb mevzilerini gözetlemek*** ve bir imha hareketi planlamak için dolaşırken çok büyük bir tedbirsizlik eseri Arap askerleri tarafından pusuya düşürülerek yakalanmıştı[37].

Türk Hakanının bu şekilde, kolayca ele geçirilmesinden büyük bir ferahlık duyan **Nasr, Kûr Sul**'a ***"Ey Allah'ın düşmanı, Allah bizi senden kurtardığı için O'na sonsuz hamd olsun"*** diyerek[38] derhal onun boynunu vurdumıuş ve cesedini, orada bulunan bir nehrin kenarına ve ***Türklerin*** çok Iyi görebileceği bir yere asılmasını emretmiştir. Artık. bu feci olaylardan sonra ***Türkler,*** büyük bir paniğe kapılmış ve Arapların karşısında askeri bir güç olmaktan çıkmışlardır. **Nasr**'ın, ***Türk Hakanı*** **Kûr Sul**'u öldürüp ve Türkleri perışan ederek kazandığı bu zaferle

[37] et-Taberî, VII, s. 174, İbnü'l-Esîr, V, s. 237.
[38] et-Taberî, VII, s. 174.

birlikte, Araplar kesin ve nihai bir şekilde bütün Türk yurtlarına, siyasi manada hakim olmuşlardır (739).

Nasr, ***İç Asya***'ya düzenlediği bu büyük askeri seferini başarılı bir şekilde tamamladıktan sonra, muzaffer bir komutan olarak geri dönmüş ve ***Semerkant'a*** gelmiştir. Zaten ***Semerkant'ın*** **Nasr**'ın yanında çok ayrı bir yeri ve ***Merv,*** kadar bir değeri vardı. O, burasını, ***Çin Seddi***'ne kadar yayılan geniş Türk bölgelerinde cereyan eden olayları kontrol etmek için bir askeri üs olarak kullandığı gibi, ayrıca burada konakları ve damadı **Tuğ Şad** tarafından kendisine hediye edilmiş muazzam bir **çiftliği** bulunuyordu[39]. Ne varki onun *Semerkant'daki* bu mutlu günlerini cehenneme çeviren bazı olaylar olmuştur. Damadı **Tuğ Şad** öldürüldüğü gibi, ***Semerkant*** Arap valisi· **Vasıl b. Amr** hançerlenmış ve **Nasr** bizzat kendisi, ölümün o sıkıntılı havasını teneffüs etmek durumunda kalmıştır.

Yerli müslümanlar ve zadegan sınıfın dini hayatı ve onların Arap idaresi ile olan dini sıkıntılarını göstermesi bakımından bir yarı dini cinayetin burada kısaca dile getirilmesinde yarar vardır. Şöyleki: **Nasr**'ın, **Semerkant**'daki bu ikâmeti sırasında bir Ramazan günü akşama doğru, onun konağının önünde iki **dihkan** görülmüştür. Bunlar ***Buhara'lı*** olup, bizzat **Nasr**'ın telkini ile müslüman olmuşlardı. Aynı zamanda çevrelerinde sevilen sayılan kimselerdi. Fakat ikisi de asabi görünüşlü, ikisinin de boyunlarında hançer vardı. Bu dihkanlar **Nasr**'a **Tuğ Şad** ve Arapların ***Buhara*** âmili **Vasıl b. Amr** dan acı acı şikayetci olmuşlar, onların, halkın mallarını zorla ellerinden al-

[39] Narşahî, s. 89.

dıklarını, kendilerine aşırı zulmettiklerini söylemişler ve biraz daha insaflı, adil davranmalarını istemişlerdir.

Bu arada **Tuğ Şad, Nasr**'ın kulağına eğilmiş ona bir şeyler söylüyordu. Bundan, **Tuğ Şad**'ın kendilerini öldürtmek istediğini zanneden müslüman dihkanlar, birbirleri ile göz kaş işaretinde bulunmuşlar ve hem **Tuğ Şad,** hem de Buhara Arap valisi **Vasıl b. Amr**'in üzerine çullanmışlar boyunlarında taşıdığı hançerle ikisini de delik deşik etmişlerdir. Ne varki, orada bulunan kızgın kimseler derhal bunların üzerine atlamış ve bir kaç kılınç darbesi ile bu iki dihkanında, kafasını uçurmuşlardır[40].

Gerek **Narşahî** ve gerekse **Taberî**'nin çok daha ayrıntılı rivayetlerini özetliyerek verdiğimiz bu açıklamalar, müslüman halkın, siyasi Arap idaresinin temsilcileri ile dini problemlerinin hala devam ettiğini ve onların dini varlık ve şahsiyetlerinin mevcut idare tarafından bir türlü kabul edilmediğini ve bundan daha da acısı, müslüman olmalarına rağmen hala vergi hususunda bezdirici bir hayat yaşadıklarını ortaya koymaktadır. Oysa, **Nasr**'ın müslüman olanlara vergi muafiyetini, ilan etmesinden hem de aylar sonra cereyan eden ve tarihin beyaz sayfalarına geçen bu kabil acı olaylar, Arap valilerinin, **Nasr**'ın reform niteliğindeki bu emirlerini uygulamada, halâ ne kadar isteksiz ve çekingen davrandıklarını da ortaya koymaktadır.

[40] Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdarları***, s. 66-67, Krş. et-Taberî, VII, s. 176, Narşahî, s. 90.

Müslüman Türkleri Ferahlatan Yeni Tedbirleri:

Nasr, *Türkeşler* tehlikesini bu şekilde bertaraf ettikten sonra, ***Aşağı Türkistan***'da kırgın, ve kızgın müslümanlar arasında iç barışı sağlayacak ve Arap otoritesini ihya edecek bir kısım ciddi tedbirler daha almış ve bunda kolayca da muvafak olmuştur[41]. ***Çünkü bundan böyle göçebe Türklerden gelecek herhangi bir tehlike kalmamıştı***[42]. Bundan sonra maksadımız, kendi yurtlarını, yuvalarını terkederek ***İç-Asya***'ya göç eden ve sayıları yirmi-otuz bin civarında olan ***Semerkant*** ve ***Buharalı*** müslümanların tekrar eski yurtlarına çağrılmaları idi.

Bilindiği gibi **Nasr; Eşres** zamanında patlak veren ve uzun seneler devam eden siyasi kargaşalıklar sebebiyle yurtlarını terkederek, ***Aşağı Türkistan***'ın iç kısımlarına ***Şaş*** ve ***Fergane'ye*** hicret etmiş olan ***Soğdiyanalı muhacirler*** ve büyük bir kısmı ***Türk olan mühtedilere*** iyi davranmış ve onların tekrar eski yurtlarına dönmeleri istenmiştir. Ancak onların bu konuda müslüman idarecilerden bazı istekleri yani şartları vardı ve bu şartlar şunlardı;

1. ***Daha önce müslüman olmuş ve fakat çeşitli nedenlerle dininden irtidat etmiş olan bu kimseler hiç bir suret de cezalandırılmayacaklardır.***

2. ***Muhacirlerin şahsi borçları ile vergi borçları bağışlanacak ve kendilerine herhangi bir kimsenin borcu yüklenmiyecektir.***

[41] Barthold, W., ***Turkestan***, s. 192, Shaban, M. A., a.g.e., s. 130.
[42] Barthold, W., ***Turkestan***, s. 192.

3. *Onlardan geçmiş yıllara aid Beytü'l-Mal'e ödenmek üzere hiç bir şey istenilmiyecekti.*

4. ***Onların elinde bulunan müslüman esirler ancak doğru kimselerin şehadeti ve mahkemenin hukûki bir kararı olmaksızın ellerinden alınmıyacaklardı"***[43].

Taberî'nin rivâyetlerinden aldığımız bu maddeler ayni zamanda ***Aşağı Türkistan*** sâkinleri ile Araplar arasında senelerdir sürüp gelen müzmin meselelerin nelerden ibâret olduğu hakkında da bizlere açık açık fikirler vermektedir. Daha önce ki, vâlilerin eğilmek lüzumunu bile duymadıkları bu meseleler ve ***muhacir Türkler*** tarafından ileri sürülen ve bir türlü kabul edilmeyen bu şartlar **Nasr** tarafından olduğu gibi, münakaşasız kabıl edilmiş ve iyi bir sulh anlaşması yapılmıştır. Böylelikle **Nasr**, uzak görüşlü ve iyi bir devlet adamı olduğunu bir kere daha isbat etmiş oluyordu. Çünkü huzursuzluğun giderilmesine ve ***İslâm Dini***'nin etrafına yığılan kin ve husümet bulutlarının başka türlü dağıtılmasına imkan yoktu.

Nasr'ın ortalığı yatıştırmak için takip ettiği bir nevi yumuşatma politikasının önemini anlamayanlar onu, ağır bir dille ittiham etmişler ve ileri geri konuşmaya başlamışlardır. Hattâ bu kişiler daha da ileri giderek Nasr'ı bu hareketlerinden dolayı **Halife Hişam'a** şikayet bile etmişlerdir[44]. Nasr'ın sorumsuzca konuşan bu kimselere karşı cevabı çok sert olmuştur. O, aynen şöyle demiştir:

[43] et-Taberî, VII, s. 192, İbnü'l-Esîr, V, s. 250, Ayrıca krş. Zettersteen, K.V. Nasr, md., İA, IX, s. 107.
[44] et-Taberî, VII, s. 192.

"أما والله لو عاينتم شوكتهم في المسلمين ونكايتهم مثل الذي عاينت ما أنكرتم ذلك."

"Yeminle söylüyorum ki; eğer onların öyle bir anlaşma sayesinde müslümanlara vereceği kuvvet ve gücü, aksi takdirde zararlarını benim bildiğim kadar sizde bilmiş olsaydınız bu dediklerinizi tamamen inkar ederdiniz"[45]. Bu kesin karar ve tutumu ile **Nasr**, âdeta istikrarsızlık ve huzursuzluğun devam etmesini isteyenlere karşı meydan okumuş oluyordu.

Nasr, özellikle ***Aşağı Türkistan*** da müslüman toplumu, Araplar ve Arap idarecilerle, İslâm zemini üzerinde birbirleri ile kaynaştırmak ve bir bütün haline getirmek için giriştiği faaliyetlerine devam etmiştir. Bu arada ***dihkanlarla*** olan münasebetlerini daha da geliştirmiştir. Toprak hakimiyetini topraktan temin eden çiftçiler, orta halli tabaka üzerinde ne derece büyük bir nüfuza sahip olduklarını bildiği için onlara çok iyi muamelelerde bulunmuş ve müslüman olmalarını telkin etmiştir.

Tecrübeli Vâlinin bunda belirli ölçüde muvaffak olduğu görülüyor. Nitekim, ***Uşrusana*** dihkanı ***Abarah Hurrah,*** hatta ***Hottel Dihkan***'larının onun telkini ile müslüman oldukları anlaşılmaktadır[46]. Yine yukarda da zikredildiği gibi onun yine ***Buhara***'da bulunduğu bir sırada ise; **Buhar Hudat**'ın, yani **Tuğ Şad**'ın yakın akrabalarından **iki *Dihkan***[47] bizzat **Nasr**'ın gayret ve telkini ile müslüman

[45] et-Taberî, VII, s. 192, İbnü'l-Esîr, V, s. 250, Barthold, W., ***Turkestan***, s. 192, Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 77.
[46] et-Taberî, VII, s. 176.
[47] Narşahî, s. 89.

olmuştur[48]. Mamafih, bu devirde ***Aşağı Türkistan*** da gerçekleştirilen bütün bu operasyonlar, ***Halife* Ömer b. Abdü'l-Aziz** devrinin icraatiyle karşılaştırıldığı zaman bir bakıma **Nasr**'ın daha da başarılı olduğu kanaati uyanmaktadır.

İlk Müslüman Türkler Devlet İdaresinde:

Nasr b. Seyyar devrinin, ***Müslüman Türkler*** bakımından kaydettiği önemli gelişmelerden bahsetmiştik. Bunlardan bir diğeri de müslüman Türklerin yavaş yavaş devlet idaresinde önemli mevkilere gelmeye başlamışlardır ki bize göre bu fevkalade önemli bir keyfiyettir. Evet, Türk yurtlarında **Kuteybe b. Müslim**'le başlayan büyük İslâmı yayma hareketi ve daha sonraki devirlerde müslüman olan ***Aristokrat Türkler*** ve onların soyundan gelen ikinci neslin çok daha samimi bir müslüman oldukları ve onların **Nasr b. Seyyar** zamanında önemli mevkilerde vazife aldıkları görülmektedir.

Arap idaresinde yükselen bu kabil kimseler müslüman isimlerinin yanı sıra, mahalli adları ile de zikredildiklerinden onları tanımak kolay olmaktadır. Tabiatiyle bu kabil kimselerin bir çoğu, daha sonraki devirlerde mahalli isimlerini bıraktıkları için, milliyetleri **Arap İslam kültürü** içinde erimiş gitmişlerdir. Mesela bunlardan biri, **Sul-Tekin**'in Oğlu **Süleyman**'dır. Bilindiği gibi **Cürcan**'ın bu Türk asıllı hükümdarı, **Yezîd b. Müheleb** devrinde müslüman olmuştu[49]. **Süleyman b. Sulun, Nasr**

[48] Kitapçı, Z., ***Buhara'da İslâmiyet,*** Milli Kültür D., Ankara, 1997, s. 2-3, Konu bu makalede daha etraflı bir şekilde ele alınmıştır.

[49] İbn Hallikân, ***Vefeyâtü'l-Ayan,*** I, s. 45-46, el-Isfahanî, ***el-Ağânî,*** IX, s. 21 vd.

devninde yıldızı parlamış, onun maiyyetinde sayılı komutanlardan biri olmuştur. O, ***Ğarşistan, Gûr, Hottel*** ve ***Taberîstan'da*** baş gösteren huzursuzlukların giderilmesinde çok başarılı hizmetler gördüğü gibi[50], **Nasr**; ayrıca onu ***Fergânenin*** **Türk asıllı** hükümdarlarına elçi olarak göndermiş ve onunla birinci derecede yetkili bir kimse olarak ***bir sulh*** anlaşması dahi imzalamıştır[51].

İlk müslüman mahalli idarecilerden bir diğeri de **Nizak et-Türgaşi**'nin oğlu **Salih**'dir. **Nasr b. Seyyar** tarafından ***Taşkent*** havalisine ***âmil*** olarak gönderilmiştir[52]. **Salih**'in, Kuteybe zamanında, önce kendisine ***"eman, güven"*** verildiği halde sonradan öldürülen **Toharistan**'ın müslüman hükümdarı **Nizak Tarhan**'ın oğludur. **Nasr**'ın bu şekilde hareket ederek, mahallî hükümdarların müslüman ve kabiliyetli evlatlarını yanına almak ve onları devlet işlerinde, Emevî zihniyetinin uyguladığı şövenist devlet politikasının tam aksine önemli mevkilerde kullanmakla çok daha yüksek bir politika takip ettiği görülmektedir.

Araştırmalar derinleştirildiğinde bu ilk devirlerde, bunlar gibi daha bir çok ***Türk asıllı*** devlet idaresinde önemli görevlere getirilmiş simalar tesbit etmemiz mümkündür. Bunlardan meselâ; ***Aşağı Türkistan***'ın Türk asıllı hükümdarlar âilelerinden Buhara hükümdarı **Tuğ Şad** ve onun oğlu **Kuteybe, Sükan** ve **Buniyat**[53] önemli mevkiler işgal etmişler ve ***Buhara Türk Hanlığını*** uzun süre ellerinde bulundurmuşlardır. **Tuğ Şad, Nasr b. Seyyar**'ın o kadar

[50] et-Taberî, VII, s. 177.

[51] et-Taberî, VII, s. 178.

[52] et-Taberî, IX. s. 1695.

[53] Narşahî, s. 21-22-24.

itimat ve hoşgörüsünü kazanmıştır ki; O, ***kendi kızını*** bizzat **Tuğ Şad** ile nikahlamış böylece **Nasr**'ın damadı olmuştur. **Tuğ Şad'**ında babalığına ***Buhara*** civarında bir ***çiftlik*** hediye ettiğini yukarda söylemiştik.

Semerkant **İhşîdi Ğuzek**'in oğlu **Muhtar** da, gayrî Arap müslüman toplumundan yükselen ilk ***Türk asıllı*** simalardan ve müslüman Arap ordularında hizmet etmiş önemli komutanlardan biridir. ***Kamarca*** kuşamasının kaldırılmasında **Su-lu Han** nezdinde teşebbüslere girmiş ve ***Türk Hakanı***'ndan kuşatmanın kaldırılmasını sağlayarak büyük bir faciayı önlemiştir[54]. **Ğuzek**'in diğer bir oğlu **Yezîd** ise; **Narşahî**'nin bildirdiğine göre, ***Soğd hükümdarı*** olmuş ve saltanatı uzun müddet devam etmiştir[55]. Mamafih, bizim ***"İlk Müslüman Türk Hükümdarı"*** adı yeni ve çalışmamızda, Emevî idaresindeki Türk hükümdar, idareci ve aristokratları hakkında çok daha etraflı bilgiler verilmiştir.

Mâmâfih **Nasr**'ın büyük bir azimle gerçekleştirdiği reformlar ***Orta Asya*** da sadece Arap siyâsî hâkimiyetini kuvvetlendirmekle kalmamış, İslâmiyetin bu bölgede zamanla diğer din ve kültürler üzerine tam ve hâkim bir din olmasını sağlamıştır. Vergi sisteminin her türlü suistimaline engel olunmuş, yerli müslümanların sosyal, idarî, malî eşitlikleri sağlanmış ve uzun zamandan beri kitle ihtidalarını önleyen sebebler, birer birer ortadan kaldırmıştır.

Nasr devrinde bölgede, ***İslâm Dini***'ni yaymak için girişilecek her türlü misyonerlik faaliyetlerinin karşısına

---

[54] et-Taberî, IX, s. 1523.
[55] Narşahî, s. 56.

çıkacak hiç bir kuvvet kalmamıştı. Vergi gibi diğer sosyal ve iktisadî zaruretler nedeniyle yerli halkın ***İslâm Dini***'ne girmek için senelerdir ne kadar sabırsızlandıkları ve bu uğurda nasıl çetin bir mücadele verdikleri gözönüne getirilirse İslâmiyetin, **Nasr** tarafından hazırlanan bu yeni ve gayet müsait ortam içinde çok süratli bir şekilde yayıldığını tahmin etmek pekte zor olmasa gerektir.

Gibb'in, ***Nasr devrinde halkın süratle Araplaşmış olduğunu***[56] beyan etmesindeki asıl maksat ***bu devirde ki yaygın İslâmlaşma hareketinden başka bir şey değildir.*** Evet bir bakıma herkes Araplaşıyordu. Yerli halk önce müslüman oluyor, bunu geleneklere uyarak ismini değiştirmesi ve ***Arapça bir isim*** olması takip ediyordu.

Daha sonra, yeni bir ruh ve heyecanla ***İslâm Dini***'ne sarılan bu mühtedîler bir taraftan vacibat-ı diniyelerini yerine getirebilmeleri için büyük bir şevkle ***Kur'an-ı Kerim'i*** önce yüzünden okumayı öğrenirlerken aynı zamanda küçük sûrelerden başlamak üzere, yavaş yavaş Kur'an-ı ezberlemeye çalışıyorlardı. Diğer taraftan bu ***mühtedîler, İslâm Dini***'nin **emir ve yasaklarını** daha geniş ve tatmin edici bir şekilde öğrenmek ve anlamak için ***Kur'an*** dili olması hasebiyle ***Arapça'yı*** da öğrenmek durumunda kalıyorlardı.

Böylece İslâmiyet, dinî yönden ***Aşağı Türkistan'da*** yeni bir hâkimiyet kurarken, ***Arapça*** da dil yönünden bölgeye yavaş yavaş ve fakat emin adımlarla yayılmış oluyordu. Bütün bu ümit verici gelişmeler ***İslâm Dini,***

---

[56] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 77.

medeniyeti ve kültürü için *Aşağı Türkitan'da* yeni bir **hamle devrinin** hazırlıkları ve başlangıcı idi. Evet, İslâmiyet din ve devlet olmanın ötesinde, çok kısa bir zaman sonra bu topraklarda bir kültür ve medeniyet hâline gelecektir ki; bütün bu hayırlı gelişmeler yeni bir araştırma konusu olacaktır[57].

Nasr b. Seyyar ve Emevî Devletinin Sonu:

Gerçekte Emevi, halife ve devlet adamlan ***Türk Yurtların*** da **Nasr**'ın valiliği ile başlayan bu huzur ve istikrar devrini getirmekte çok geç kalmışlardı. **Halife Hişam**, uzun süren bir saltanat devrinden sonra vefat etti (743). Emevîlerin; ***vergi taraftarı, kan dökmekten pek fazla hoşlanmayan***[58], ***akıllı dirayetli***[59], ***fakat gerçekten de cimri***[60], Halifesinin vefatı ile ***Şam*** ve ***Doğu Turan Yurdun***'da ki, kaynaşmalarda başlamış oldu.

Temelleri koyu bir ***Arap milliyetçiliğine*** dayanan kendilerini çok üstün gören ve Arap olmayanlara müslüman dahi olsalar ***"köle" gözü ile bakan***[61] Emevî devletinin aleyhinde **Abbasîlerin** tahrik ettiği yıkıcı propganda ve faaliyetler çoktan başlamıştı. İmparatorluk hudutları içinde yaşayan gayr-i memnun kitlelerin büyük çapta destekledikleri bu devlet aleyhinde ki propagandalar kısa zamanda tesirini göstermiş ve devlet yıkılmaya yüz tutmuştur.

---

[57] Bu konular hakkında genel bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Orta Asya Türklüğünün Büyük İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri***, Konya, 1996.
[58] Ebu'l-Farac Tarihi, I, s. 195, Müneccimbaşı, ***Sahaifü'l-Ahbar***, I, s. 792.
[59] es-Suyûtî, ***Tarihu'l-Hulefa***, s. 247, İn Tıktaka, ***el-Fahri***, s. 132.
[60] İbnTıktaka, ***el-Fahri***, s. 132.
[61] Yurdaydın, Hüseyin G., ***İslâm Tarihi Dersleri***, s. 34.

Nasr. b. Seyyar bunu görmüş ve ***Emevi Devleti***'nin sonunun gelmek üzere olduğunu anlamıştı. Sorumluları bütün gücü ile uyarmaya ve bu büyük hadiseye karşı tedbir almaya çağırıyordu. Her ne kadar **Nasr**, ***Emevîlerin*** maruz kaldığı büyülç müşküllere tahammül ve sabır etmesinden dolayı ***Mervan el-Hımar*** (Eşek-Mervan) lakabıyla anılan son Halife ve devlet adamlarını uyarmaya ve tehlikenin büyüklüğünü anlatmaya çalışmışsa da ***Şam*** gerek siyâsi istikrarsızlık ve gerekse gittikçe artan iç huzursuzluk nedeniyle bu uyarılara ne gereken önemi verecek ve ne de gerekli tedbirleri alacak durumda değildi.

İhtiyar vâli bu durumda yapılacak pek fazla bir şey kalmadığına inanarak ***Merv'e*** çekildi. Böylece **Ebû Müslim el-Horasanî**'nin başlattığı ve büyük ölçüde gayr-i memnun ***Türklerin desteklediği***[62] isyân hareketleri sonucu doğuda, ***dini, siyasi, sosyal*** yönlerden halkın desteğini tamamen kaybetmiş olan ***Emevîler Devleti*** yıkılmış ve O'nun yerine **Abbasîler Devleti** kurulmuştur (750).

İhtilâlin ilk yıllarında ***Aşağı Türkistan'da*** uzun senelerdir valilik yapmış ve İslâmiyetin ***Aşağı Türkistan'da*** yayılmasına **Kuteybe b. Müslim**'den sonra. en büyük hizmeti etmiş olan bu dirayetli devlet adamının yakasını tâlihsizlikler bir türlü bırakmamıştır. Artık, Abbâsi ihtilalcileri onun peşine takılmışlardı. Ömrü boyunca bütün gücü ile Emevîlere bağlı kalmış ve Türk yurtlarında ***İslâm Dini***'nin bir huzur ortamına ulaşması için elinden gelen her şeyi yapmış olan yaşlı son ***Horasan Valisi***, ecelin önünden

---

[62] Abbasi İhtilâlinde Türklerin Hizmeti İçin bkz. Kitapçı, Z., ***Saadet Asrında Türkler***, s. 155.

bir şehirden diğer bir şehre kaçarken en sonunda ***Hemedan*** yolunda vefat etmiştir (131/748)[63].

İhtiyar, saç ve sakalını Türk yurtlarında ve Türkler arasında ağartmış, ancak; irade, azim, gayret ve kararlılığından hiç bir şey kaybetmemiş olan tecrübeli ***Valinin,*** bu şekilde ecele yenik düşmesinden sonra olaylar, hepten kötüye gitmiş ve temelleri şövenizme varacak kadar koyu bir ***Arap milliyetçiliğine*** dayanan ***Emevîler,*** tarih sahnesinden çekilmiş ve onların yerine, ilk cahiliye devirlerinden beri, bir birlerine rakib olan ***Haşimi kabilesi,*** yani İslâm Peygamberinin amcazedeleri olan ***Abbasîler*** iktidara gelmişlerdir.

Abbâsîler devrinde ***İç-Asya*** ve ***Tûran Yurdunda İslâm Dini'***nin yayılması ayrı ve çok önemli bir konudur. Türklerin müslümanlığı konusunda yaptığımız bu külli çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde Türk Yurtlarındaki bu hayırlı gelişmeler üzerinde durulacak ve ***İslâm Dini'***nin Orta Asya, Türk Boyları arasında kazandığı bu muhteşem dini zafer Türk tarihi ve maşerî vicdanına kazandırılacaktır.

[63] et-Taberî, VII, s. 403, Zettersteen, K. V., İA., IX, s. 108-109.

SONUÇ

Türkistan'da ve Türkler arasında İslâmiyetin yayılma ve yerleşmesi konusunda hazırladığımız bu küllî çalışmanın birinci büyük kısmı burada sona ermektedir. Uzun seneler ve çok ciddi, yorucu bir çalışma sonucu hazırladığımız bu çalışmamızda, ***Hz. Peygamber'***in ilk nübüvvet yıllarından başlayarak ***Emevîlerin*** sonuna kadar ***Orta Asya'***da İslâmiyetin Yayılışı uzerinde durulmuş ve temel kaynakların bu konuyla ilgili dağınık rivayetleri ilk defa büyük bir titizlikle incelenmiş ve çok güçlü bir sentez halinde Türk okuyucularına sunulmuştur.

Yukarıda da işaret edildiği gibi, bu devirler daha ziyade ***İslâm Dini'***nin, ***Orta Asya*** ve ***Türk Yurtlarında Baykent, Buhara*** ve ***Semerkant*** gibi büyük şehirlerde ***"Yerleşme devri"***dir. İslamiyet bu uğurda çetin mücadeleler vermiş ve buralarda yaşayan ***Türklerin;*** mahalli Türk Hükümdar ve Hakanları da dahil, çok büyük bir kısmı müslüman olmuşlardır. Daha sonra ki devirlerde İslâmiyetin bu geniş ülkelerde ve Türkler arasında ***"gelişme ve yükselme"*** devri başlayacaktır. Bu devirlerde ***İslâm Dini,*** bütün ***Orta Asya,*** hatta ***Çin Seddine*** kadar uzanan çok geniş bir coğrafi sahada yayılacak ve bu topraklarda çok muhteşem bir kültür ve medeniyet yükselecektir.

Aşağı Türkistan, Ceyhun Havzası ve buralardan iç kısımlara ***Orta Asya'***ya doğru yavaş yavaş ve fakat emin adımlarla yayılmaya başlayan ***İslâm Dini'***nin karşısında, rakip dinlerden mesela; ne ***Hıristiyanlığın*** *teslis akidesi,* ne de ***Budizmin*** mutlak huzuru *"Nirvana"* temin etmeye matuf mistik duyguları durdurabılmiştir. ***Zerdüştlüğün*** de ***İslâm Dini***ne karşı varlığını muhafaza etme mücadelesinde başarılı olduğunu iddia etmek güçtür.

İslâm Dini'nin ***Aşağı Türkistanda;*** çoğu kere devlet himâyesinden yoksun ve kendi şartları içinde yayılma ve gelişmesi sâyesinde, ***Budizm, Zerdüştlük, Manihaizm*** ve ***Hıristiyanlık*** gibi eski ***Sâmî*** ve ***Arî*** dinleri buralarda, bundan böyle bir daha bellerini doğrultmamak üzere çok ağır darbeler yemişler ve bu topraklara, bir daha dönmemek üzere çekilip gitmişlerdir.

Fakat gelişmeler bundan ibaret kalmamıştır. İslâmiyet bu ve müteakip asırlarda baş döndürücü başarılar elde edecek, bütün ***Orta Asya*** ve ***Türk Dünyasının*** mutlak dini olacak ve dolayısıyla bu topraklarda, dünya tarihinde emsali görülmemiş bir dini inkılap vücuda gelecektir.

Bu mütevazi çalışmamızı okuma fırsatı bulanlar öyle tahmin ediyoruz ki, İslâmiyetin ***Orta Asya*** ve ***Türkler*** arasında yayılması, büyük bir medeniyet ve kültür unsuru oluncaya kadar geçirdiği merhaleler, çeşitli din, dil, örf, âdet, akide ve inançlarla yaptığı çetin mücadeleler hakkında gerçekten de ilginç ve alışılmışın dışında fikirler bulacaklardır. Bu fikir ve görüşler, şüphesiz Türk okuyucuları arasında ***"Türklerin Müslümanlığı"*** meselesinin yeniden ele alınması ve bu yönde ileri sürülen mesela ***"Talas Savaşı"*** gibi asılsız nazariyelerin bir kere daha gözden geçinilmesine sebeb olacak ve yeni, yeni bir kısım değer hükümlerinin teşekkül etmesine yardım edecektir. Mamafih bunların ötesinde, ***Orta Asya'***da, lsiamiyetin Yayılışı ile ilgili olarak yaptığımız bu büyük çalışma bazı temel gençekleri de ortaya koymaktadır.

I- İlk fetihlerle Ceyhun havzasına giren İslâmiyet, Emevîler devrinde çok uzun ve sürekli bir mücadeleden sonra ***Aşağı Türkistan*** da yukarıda da belirtildiği gibi *"Yerleşme"* devrini tamamlamıştır. Bundan sonraki devirlerde, ***İslâm Dini'***nin *"Gelişme"* ve *"Yükselme"* devri başlıyacak ve bu topraklarda artık kendine has, Türklüğün

hakim karekter ve özelliklerini yansıtan yeni bir ***İslâm Kültür ve Medeniyeti*** doğacaktır. Asıl bundan sonradır ki, İslâm tarih ve medeniyetinde *"Türkler Devri"* başlıyacaktır.

II- Bu devirlerde nüfusunun büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu ***Baykent, Buhara ve Semerkant*** gibi Aşağı Türkistan'ın daha bir çok büyük şehirlerinde ***Fergâne, Cürcan ve Dehistan*** gibi Türk Yurtlarında kuvvetli *İslâm cemaatleri* teşekkül etmiş ve ***Türklerin*** büyük bir kısmı müslüman olmuşlardır. Bundan, daha da önemlisi bu müslüman ***Türk Varlığı,*** Arap idaresine karşı kendilerini hissettirecek çok güçlü bir seviyeye gelmiş ve onların gayr-i meşru tasarruf ve icraatlarına karşı, âdeta kafa tutmaya başlamışlardır. Müslüman ***Türk Varlığını,*** Araplara karşı haklı oldukları İslâmi mücadelelerinde zaman zaman faziletli Arapların bile, desteklediği görülmüştür.

III- Yine bu ilk devirlerde, İslâmiyetin yavaş yavaş ***müesseseleşmeye*** doğru gittiği görülmektedir. Bu, Türk Yurtlarında şüphesiz hayırlı ve sıhhatli bir gelişmenin habercisi olmuştur. Bu cümleden olmak üzere; belli başlı büyük ve küçük kasabalar da dahil ***Aşağı Türkistan'***ın bütün şehirlerinde ve çok süratli bir şekilde *camiler, mescidler, ribatlar Cuma ve Bayram Namazgâhları* gibi daha bir çok hayır müesseseleri yapılmıştır. Bu müesseseler, kısa bir zaman sonra İslâmi ilim, irfanının doğuda faal birer merkezleri olacak, *medreseler* kurulacak ve buralardan yetişecek sayısız büyük alimler bir taraftan halkın dini hayatının tanzim edilmesine yardımcı oldukları gibi, diğer taraftan da ***İslâm Dini'***nin, Asya'nın iç kısımları ve bozkırlarda yaşayan göçebe Türkler arasında yayılması yolunda çok büyük hizmetleri olacaktır.

IV- ***Türkeş hâkimiyetinin*** uzun bir mücadeleden sonra kesin bir surette yıkılması ve ***Türkeşlerin*** tarih sahnesinden çekilmeleri, hem ***Arapların,*** hem de ***İslam Dini'***nin lehine

olmuştur. Bu beklenmedik gelişmeler sayesinde ***gayr-i müslim Türkler;*** Arapların karşısında çok kuvvetli bir varlık olmaktan çıkmışlardır. Bu ise, İslâmi tebliğ ve irşad faaliyetlerine çok geniş ve sıhhatli bir zemin hazırlamıştır. Böylece ***İslâm Dini***'nin, ***Aşağı Türkistan*** ve bütün ***Orta Asya***'da yayılmasını önleyen tüm engeller kendiliğinden kalkmış ve ***Çin Seddine*** kadar olan bu geniş sahalarda İslâmiyetin yayılışına giden bütün yollar açılmıştır.

V- ***İslâmiyet,*** inanç ve akide yönünden yerli halkın yegane dini olmasının yanısıra, değil ***Aşağı Türkistan*** belki bütün Türk aleminde kendi orijinal kültür ve medeniyetinin zeminini hazırlamakta, gelişen hadiseler, İslâm'a yeni kazandırılan müslüman, ***zinde Türk unsurunu*** artık kendi devletini kurmasını zorlamaktadır.

VI- Mahallî ***Türk Hükümdarları***'ndan büyük bir kısmı ihtida etmiş ve aristokrat tabakadan bir çok Türk müslüman olmuşlardır. ***Yeni mühtediler,*** Arap idâresinde önemli mevkilerde görev yapmaya başlamışlardır. Bütün bunlar müslüman toplumu idare edecek gayr-i Arap, fakat müslüman bir ***kadronun*** artık teşekkül etmeye başladığını göstermektedir. Yeni teşekkül eden bu kadro, Arap idaresine ve onun haksız tasarruflarına karşı direnmeye başlamışlardır.

VII- Bu çalışmalarımızla bir gerçek daha ortaya çıkmış ve ***Türk Tarihi***'nin temel taşlarından birisi tekrar yerli yerine oturtulmuştur. Artık; Türklerin müslüman olmaları ile ilgili olarak ortaya atılan *"Talas Nazariyesi"* kesinlikle iflas etmiştir. ***Talas Savaşı*** ve ***Gök Tanrı dininin,*** Türklerin müslüman olmaları ile uzaktan ve yakından en ufak bir ilgisinin olmadığı ortaya çıkmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Temel Kaynaklar ve İnceleme Eserleri

Ağırakça, A., ***Emeviler Döneminde Kıyamlar,*** İstanbul, 1990.

Ahmed Cevdet, Kısas-ı Enbiya, Hz. M. İz, Ankara, 1985.

Arnold, T. W., ***The Preaching of İslâm,*** Lahore, 1968.

el-Ali, A. Salih, ***et-Tanzimat el-İctimâiyye fil-Basra,*** Bağdad, 1953.

Balcıoğlu, T. H., ***Türk Tarihinde Mezhep Ceryanları,*** İstanbul, 1940.

Barthold, E. G., ***A. Literary History of Persia,*** Cambridge, 1956.

Barthold, W., ***Four Studies,*** Leiden, 1956.

Barthold, W., ***İslâm Medeniyeti Tarihi,*** nşr. F. Köprülü, Ankara, 1963.

Barthold, W., ***Moğol İstilasına Kadar Türkistan,*** İstanbul, 1981.

Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,*** İstanbul, 1927.

Barthold, W., ***Turkestan Down to Mongol Invision,*** London, 1968.

Benâketi, ***Tarih-i Benâketi,*** Tahran, 1348.

Brockelman, C., ***İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi,*** çev. N. Çağatay, Ankara, 1964.

Brown, E. G., A Literary History of Persia, Cambridge, 1956.

el-Belâzurî, ***Fütûhu'l-Büldan*** çev. M. Fayda, Ankara, 1987.

el-Belâzuri, ***Fütuhu'l-Büldân,*** nşr. S. el-Mûncid, Kahire, 1957.

Chavannes, E., ***Documents sur les Tou-Kiue*** (Turcs) ***Occidentaux***, Paris, 1903.
el-Câhız, ***Fezailü'l-et-Râk***, (Resâilü'l-Câhız), nşr. A. M. Harun, Kâhire, 1945.
el-Cehşiyârî, ***el-Vüzera vel-Küttab***, Kahire, 1938.
Demircan, A., ***İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap Mevâli İlişkisi***, İstanbul, 1996.
Dennett Jr. Daniel, G., ***Conversion and Poll Tax in Early İslam***, Cambridge, 1950.
ed-Dineveri, ***Ahbaru't-Tivâl***, Kahire, 1960.
Ebu Yusuf, ***Kitabü'l-Harac***, çev. A. Özek, İstanbul, 1968.
Ebû'l-Abbas, ***Ahbaru'd-Düvel ve Âsâru'l-Evveffist-Tarih***, Bağdad, 1282.
Ebû'l-Ferec Gregory, ***Ebû'l-Ferec Tarihi***, çev. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1945-1950.
Ebû'l-Fidâ, ***el-Muhtasar fi-Ahbâri'l-Beşer***, Kahire, 1325.
Esin, E., ***İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş***, İstanbul, 1978.
Genç, R., ***Türkeşler***, T. An., XXXII, s. 61.
Gibb, H. A. R., ***Orta Asya Arap Fütûhatı***, çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930.
Günaltay, M. Ş., ***Mufassal Türk Tarihi***, İstanbul, 1340.
el-Hamevî, ***Mu'cemü'l-Üdebâ***, nşr. D. S. Margoliouth, Mısır, 1923.
Hamîdullah, M., ***İslâm Peygamberi***, çev. M. S. Mutlu, İstanbul, 1972.
Hitti, P. K., ***The Arabs***, Chicago, 1962.
Hittiy, P. K., ***History of the Arabs***, London, 1964.
el-Isfahâni, ***el-Agânî***, nşr. S. Y. el-Hali, Beyrut, 1970.
İbn Hallikân, ***Vefeyâtü'l-A'yan***, nşr. İ. Abbas, Beyrut, 1972.

İbn Hişam, ***es-Sîre en-Nebeviyye***, nşr. Heyet, Mısır, 1965.
İbn Kesir, ***el-Bidâye ve'n-Nihâye***, Beyrut, 1966.
İbn Tağrıberdi, ***en-Nûcumü'z-Zahire***, Mısır, 1963.
İbn Tıktıka, ***el-Fahrî***, Beyrut, 1966.
İbn-Hubeyb, ***Esmâü'l-Muğtâlîn***, Nevâdiru'l-Mahtutat, Kahire, 1954.
İbnü'l-Esir, ***el-Kâmil fi't-Târih***, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut, 1965.
İbnü'l-İbrî, ***Târih-u Muhtasar ed-Düvel***, Beyrut, Tarihsiz.
el-Kazvînî, ***Âsâru'l-Bilâd***, Beyrut, 1969.
el-Kûfî, ***el-Fütûh***, Topkapı, no. 2956, İstanbul.
Kafesoğlu, İ., ***Türk Milli Kültürü***, Ankara, 1977.
Khalid, Yahya, ***The End of the Cihad State***, Newyork, 1994.
Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları***, Konya, 2004.
Kitapçı, Z., ***Orta Asya Türklüğünün Büyük İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri***, Konya, 1996.
Kitapçı, Z., ***Saadet Asrında Türkler***, Konya, 1995.
Köprülü, F., ***Türk Tarihinde İlk Mutasavvuflar***, Ankara, 1966.
Kratchkovsky, İ. K., ***Among Arabic Manskripts***, London, 1953.
Lewis, B., ***The Arabs in History***, London, 1964.
Liget, L., ***Bilinmeyen İç-Asya***, çev. S. Karatay, İstanbul, 1970.
el-Makrîzî, el-Hitat, Kahire, 1270.
el-Mesûdi, ***et-Tenbih vel-Eşraf***, nşr. A. İ. es-Savi, Kahire, 1938.
el-Mesûdî, ***Mürûc ez-Zeheb***, nşr. A. İ. es-Sâvi, Kahire, 1938.
Mahmud, S. F., ***A Short History of Islâm***, Karachi, 1960.

Muir, S. W., The Caliphate its Rise Dieline and Fall, Beyrut, 1963.

Müneccimbaşı, ***Sahâifü'l-Ahbar,*** çev. Şair Nedim, İstanbul, 1285.

en-Narşahî, ***Tarih-u Buhara,*** nşr. E. A. Bedevi ve M. et-Tirazi, Mısır, 1965.

Orhun, H. N., ***Türk Tarihi,*** İstanbul, 1936.

Ögel, B., ***Türk Kültürünün Gelişme Çağları,*** İstanbul, 1971.

Ögel, B., ***Türk Kültürünün Gelişme Çağları,*** İstanbul, 1988.

es-Sâlih, Subhi, ***İslâm Mezhepleri ve Medeniyetleri,*** çev. İ. Sarmış, İstanbul, 1983.

es-Sehimi, ***Tarih-u Cürcan,*** Haydarabad, 1950.

es-Süyûtî, ***Tarihu'l-Hulefâ,*** Kahire, 1964.

Shaban, M. A., ***The Abbaside Revolution,*** Cambridge, 1970.

Sümer, F., ***Oğuzlar,*** Ankara, 1972.

eş-Şehristanî, ***el-Milel ve'n-Nihal,*** nşr. A. M. el-Vekil, Kahire, 1934.

et-Taberî, ***Tarihu'l-Umam vel-Mülûk,*** tah. M. E. İbrahim, Beyrut, 1967.

Togan, Z. V., ***Umumi Türk Tarihine Giriş,*** İstanbul, 1928.

Turan, O., ***Türk Cihan Hâkimiyeti Mefküresi Tarihi,*** İstanbul, 1969.

Volten, G. V., ***Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti,*** çev. M. S. Hatipoğlu, Ankara, 1986.

el-Ya'kûbî, İbn Vâzih, ***Tarih,*** el-Ya'kûbî, Beyrut, 1960.

el-Ya'kûbî, ***K. el-Büldan,*** Necef/Irak, 1957.

Yurtaydın, H. G., ***İslâm Tarihi Dersleri,*** Ankara, 1971.

Yusuf, S. M., ***Studies in Islamic History and Culture,*** Lahore, 1970.

ez-Zehebî, el-Iber fi Haber-i men Gaber, nşr. S. el-Müncid, Küveyt, 1969.

Zeydan, C., ***Medeniyet-i İslâmiye Tarihi,*** İstanbul, 1328.

Zeydan, C., ***Târîhu't-Temeddün el-İslâmî,*** Mısır, 1958.

Wellhausen, J., ***Arap Devleti ve Sukutu,*** çev. F. Işıltan, İstanbul, 1960.

Wellhausen, J., ***İslâmiyetin İlk Devirlerinde Dini Siyasi Muhalefet Partileri,*** çev. F. Işıltan, Ankara, 1989.

Makale Araştırma ve İncelemeler

Barthold, W., ***Semerkand,*** İ.A., II, s. 561.

Büchnen, W. F., ***Saman,*** İ.A., X, s. 140.

Çetin, D., ***Hâris b. Süreyc,*** DİA, XVIII, s. 238.

Esin, E., ***Taberi's Report on the Worfare With the Turgis and the Testimony of Eight Century Central Asian, Art,*** C. A. J., XVII, 2.4.1973, p. 144.

Günaltay, M. Ş., ***Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yükselişinde Türklerin Rolü,*** Belleten, 1942, no. 23-24, s. 181.

İnan, A., ***Orta Asyada Muğ Kale Hafriyatında Bulunan Vesikalar,*** Belleten, VII, no. 27, s. 615.

Kitapçı, Z., ***Arap Ordularında Çarpışan İlk Türkler,*** Diyanet İ. B. D., XII, no. 4, s. 239.

Kitapçı, Z., ***Buharada İslâmiyet,*** Milli Kültür Der., Ankara, 1997.

Kitapçı, Z., ***Orta Asya Arap Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakteri,*** Türk D. A., İstanbul, 1984, no. 34, s. 33.

Madelung, V. V., ***Horasan ve Maveraü'n-Nehirde İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı***, çev. S. Kutlu, AÜ. İFD., XXXIII, Ankara, 1991, s. 241.

Vida, G. L. D., ***Emevîler,*** İ. A., IV, s. 246.

Zettersteen, K. V., ***Nasr md.,*** İ. A., IX, s. 107.

Zettersteen, K. V., ***Nasr,*** İ. A., IX, s. 107.

Zettersteen, K. V., ***Ömer b. Abdü'l-Aziz,*** İ. A., IX, s. 163.

Zettersteen, K. V., ***Ömer b. Abdü'l-Aziz,*** İ. A., s. 462-465.

PROF. DR. ZEKERİYA KİTAPÇI'NIN İLK YAYINLANAN ESERLERİ

* Hz. Peygamber'in Hadislerinde *TÜRK VARLIĞI;*
* Hz. Peygamber'in Hadislerinde *TÜRK BOYLARI:* Hazarlar, Gazneliler, Selçuklular, Moğollar;
* Hz. Peygamber'in Hadislerine Göre: *OSMANLILAR ve İSLÂM HİLAFETİNİN TÜRKLERE İNTİKALİ;*
* Bediüzzaman Said Nursi ve *ANADOLU İMAN HAREKETİ:* Kuvay-ı Milliye Ruhunun Yeniden Ayağa Kaldırılması;
* *İSLÂM HİDAYET GÜNEŞİ DOĞU TÛRAN YURDUNDA:* Talas Nazariyesinin Çöküşü;
* İslâm Hidayetinin Orta Asya'da İlk Işıkları: *TÜRKLER NASIL MÜSLÜMAN OLDU?*
* *ORTA ASYA'DA İSLÂMİYET VE TÜRKLER:* Müslüman Türk Varlığı Arap Despotizmi Karşısında;
* *DOGU TÜRKİSTAN VE UYGUR TÜRKLERİ ARASINDA İSLÂMİYET;*
* İslâmiyeti Seçen: *İLK MÜSLÜMAN TÜRK HÜKÜMDAR VE HAKANLARI;*
* Moğollar Devrine Kadar Orta Asya Türk İslâm Medeniyeti *ARAB DİLİ VE EDEBİYATININ GELİŞMESİNE TÜRKLERİN YAPTIĞI BÜYÜK HİZMETLER:* Hilâfet Ülkeleri;
* Moğollar Devrine Kadar Orta Asya Türk İslâm Medeniyeti: *ORTA ASYA TÜRKLÜĞÜNÜN ARAP DİLİ VE EDEBİYATININ GELİŞMESİNE YAPTIĞI BÜYÜK HİZMETLER:* Tûran Yurdu;
* *YENİ İSLÂM TARİHİ VE TÜRKLER: TÜRKİSTAN'IN ARAPLAR TARAFINDAN FETHİ.*